EDİTÖRLER

Eyüp Özveren - Oktay Özel
Süha Ünsal - Kudret Emiroğlu

Akdeniz Dünyası

Düşünce, Tarih, Görünüm

İLETİŞİM YAYINLARI

Akdeniz Dünyası

İletişim Yayınları 1132 • Araştırma-İnceleme Dizisi 194
ISBN 975-05-0383-X

1. BASKI 2006, İstanbul (1000 adet)

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FİLMİ Mat Yapım
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Serap Yeğen
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Akdeniz Dünyası

Düşünce, Tarih, Görünüm

Editörler
KUDRET EMİROĞLU
OKTAY ÖZEL
EYÜP ÖZVEREN
SÜHA ÜNSAL

iletişim

"Akdenizli" *düşünce adamı ve tarihçi Stefanos Yerasimos'a*

Στον Στέφανο Γεράσιμο, ιστορικό "από τη Μεσόγειο'
και άνθρωπο της σκέψης

İÇİNDEKİLER

Önsöz

20-22 Mayıs 2003 tarihleri arasında Nüvis Beşeri Araştırmalar ve Yayıncılık tarafından "Avrupa'nın Kurucu Öğesi Olarak Akdeniz" başlığı altında Antakya'da düzenlenen sempozyumdaki bildirilerin kitap haline gelebilmesi için aradan iki buçuk yıl geçmesi gerekti. Bu çalışma için ilk katkı Avrupa Komisyonu'ndan geldi; ancak öngördüğümüz diğer katkıların büyük bir bölümü gerçekleşmedi. Ardından yaşanan mali kriz, kendi kaynaklarımızla işi tamamlayabilmeyi imkânsız hale getirdi. Fakat her şeye rağmen, yazılarını ve konuşmalarını okuyacağınız yirmi bir kişi iki gün boyunca birarada olabildi. Programın başından itibaren destek veren çok sayıda kişi ve kurum oldu. Antakya Yerel Tarih Grubu, Antakya Belediyesi, Büyük Antakya Oteli, Olimpic Airways, UKT Uluslararası Konferans Çevirmenleri ile Faruk Tabak, Reşat Kasaba ve Linda T. Darling'in katılımını sağlayan Georgertown, Washington ve Tufts üniversiteleri. Kişileri de anmak gerekecektir. Alper İşoğlu, Işık Demirakın, Metin Çakır, Deniz Kucur, Ekin Uşşaklı, Orhun Yakın, Müfit Günay, Raul Mansur Bu kitabın bir biçimde gerçek sahibi olan okuyucuya ulaşması gerektiğini her zaman biliyorduk; elimizde olmayan nedenlerle bu çok uzun bir zaman aldı. Sonunda bu imkânı yaratan İletişim Yayınları oldu. Hepsine tek tek teşekkür ediyoruz.

Son yazılarından biri olan "Doğu ve Güney Akdeniz Kentlerinin Batılılaşma Sürecinde Osmanlı Etkisi" başlıklı makaleyi basılmış halde göremeden aramızdan ayrılan Stefanos Yerasimos'u saygıyla anıyoruz.

SÜHA ÜNSAL

Giriş: Zaman İçinde Avrupa, Akdeniz Dünyası ve Antakya Üzerine Düşünceler

EYÜP ÖZVEREN

Eğer 14. yüzyılda İbni Haldun'un bir çağdaşı oturup bir dünya ya da uygarlık tarihi kitabı yazacak olsaydı, hele o kişinin biraz da 19. yüzyıl tarihçilerini çağrıştıracak ölçüde benmerkezli bir bakış açısı olabileceğini varsaysak, o kitapta Avrupa'nın adı bile geçmezdi. Yok eğer o kişi kendisini karşılaştırdığımız ve bugün bile örneklerine rastladığımız 19. yüzyıl tarihçilerinden bir gömlek daha üstün niteliklere sahip olsaydı kitabının ucu bucağında Avrupa'ya giderayak değinirdi. Öylesi bir yazarın kuşkusuz başka özellikleri de oslurdu. Her şeyden önce dünya tarihinden anladığı bir Akdeniz tarihi, uygarlık tarihinden anladığı da Akdeniz uygarlığının tarihi olurdu. Gerçi Akdeniz uygarlığının Hint Okyanusu ve İran aracılığıyla Hindistan ve iç Asya ile alışverişine kitabında yer verirdi ama Akdeniz uygarlığı ile Hint uygarlığını kesin çizgilerle birbirinden ayırmazdı. Olsa olsa kitabının dışında ama zihninde ikinci bir uygarlık tanımıyla Çin yer alırdı. Akdeniz uygarlığının öteki sınırlarında karanlık coğrafyalar betimlenir, onların nüfusları uygarlık kimliğinden yoksun biçimde nitelendirilirdi. Bu bağlamda Akdeniz dünyasının ötesindeki Avrupalılarla, Afrikalı zencilerin, ya da iç Asya göçerlerinin ele alınışı birbirinden hiç de farklı olmazdı. Kimse de böyle bir tarih yazımına bir şey diyemezdi.

14. yüzyıldan sonra her şey hızla değişmeye başladı. Roma İmparatorluğu'nun bir zamanki kuzey bölge ve sınırlarında kendi içinde parçalanmış da olsa Akdeniz dünyasından temel farklılıklarında ortak yeni bir dünya belirdi. Bu dünya zamanla coğrafi anlamda dünyanın dört bir yanına yayıldı; Akdeniz dünyasını dıştan kuşatarak bir sarmala aldı. O derece önem kazandı ki biz bile şimdi tarih kitaplarımızda Akdeniz dünyası açısından hiçbir önem taşımayan o dünyanın karanlık ortaçağını sırf o uygarlığın başlangıcına ışık tutacağı düşüncesiyle uzun uzadıya ele alıyoruz. Diğer yanda, Avrupalıların 19. yüzyıldan beri yazageldikleri çok okunan türden kitaplar farklı bir bakış açısından Akdeniz'i yeniden kurgulayıp kendi dünyalarının kıyısına köşesine yerleştiriyorlar. Bu yaklaşımın kimi kötü örneklerinde bugün bile örtük bir ırkçılığa rastlamak kimseyi şaşırtmasın. Çağdaş bilimsel yöntemle Anadolu ve Avrupa nüfuslarının genetik yapılarını inceleyen Ergi Deniz Özsoy'un bu kitaptaki katkısını okurken, 19. yüzyıl söyleminde baş tacı edilmiş bu tür bir ırkçılığın bilimsel temellerden ne denli yoksun olduğunu ister istemez bir kez daha düşüneceğiz.

Burada Akdenizlilere yakışır bir deyişle Sezar'ın hakkını Sezar'a vermek gerek: Akdeniz düşüncesinin kavramsallaştırılmasıyla ilgili en sağlam metinleri de Fernand Braudel, Henri Pirenne, Shlomoh Dov Goitein gibi tarihçiler hep 20. yüzyılda Batı'da kaleme almış. Alisia Ginio'nun bu kitaptaki katkısı bize bu gerçeği bir kez daha anımsatacak. Akdeniz dünyasıyla ilgili Batı'daki yaygın görüşle bu kitaplardaki düzeyli görüşü birbirine karıştırmamak gerek. Bu çarpıklığı aşabilmenin gerçek yolu Akdeniz'in bugün artık Avrupalaşan kuzeyi ile güneyi arasındaki bilgi uçurumunun giderilmesinden geçiyor. Bu da Tunus'taki, bu gibi konularda Akdeniz'in güney kıyısında her türlü olumsuzluğa karşın ender rastlanır bir etkinlik düzeyini yakalamış bir araştırma merkezinin başkanlığını yürüten Abdeljelil Temimi'nin yazısının konusu. Biz bu kitapta bu doğrultuda bir adım daha ileriye gidebilmeyi amaçladık. İstedik ki bu kitap çok sesli bir etkileşimin ürünü olsun. Akdeniz ile ilgili konularda çok değişik coğrafyalarda, farklı kaygı ve il-

gilerden yola çıkarak çalışan bir dizi araştırmacının sesine kulak verelim. Bu da yetmezmiş gibi Antakya'nın uzunca bir tarih kesitine tanıklık etmiş kimi yerlilerinin izlenimlerini ve düşüncelerini devreye sokalım. Bilim insanı olsun, tarihin bir tanığı olsun, her birinin, ister istemez kendince yanlışları ya da yanlılıkları olsa bile, bunlar çoksesli bir alışveriş sürecinde birbirini götürsün.

* * *

Yukarıdan anlaşılacağı üzere, bir zamanlar Avrupa'yı gölgesinde bırakan Akdeniz dünyası uzun bir süredir hem gerçek anlamda hem de tarih yazımı nedeniyle Avrupa'nın gölgesinde kalmış. Aslında Avrupa'nın gölgesi Akdeniz dünyasının üzerine tarihte birkaç kez düştü. Bunlardan ilki Haçlı Seferleri'dir. Akdeniz'i boydan boya geçen, bu arada Bizans'ı yağmalayıp Antakya'yı da ele geçiren, Kutsal Topraklar'da bir süre tutunan Haçlılar o zamanlar Roma'nm kapılarına dayanan Hunlardan pek de farklı biçimde algılanmamışlardı. İkinci olarak 16. yüzyıl sonlarında Kuzey Avrupalı tacirler Akdeniz'in özellikle kuzeyindeki İtalyan limanlarında gemileriyle boy gösterdiler. Gelgelelim Akdeniz ticaretindeki payları çok artmadığı gibi 17. yüzyıl kriziyle birlikte sekteye uğrayınca başka denizaşırı coğrafyalara yöneldiler. Akdeniz dünyası da bir anlamda kabuğuna çekilerek uzun bir kış uykusuna yattı. Üçüncü kez Avrupalılarm gölgesi Akdeniz dünyasının üzerine 19. yüzyılda düştü. Napolyon'un Mısır seferiyle birlikte Akdeniz'in Hindistan yolu üzerindeki stratejik önemi birdenbire keşfedildi. Başta İngilizler olmak üzere çeşitli kuzeyliler Akdeniz dünyasında kendilerine tutunacak bir yer edinme çabasına girdiler. Sanayi Devrimi sonrası gelişmeler güçlerine güç katınca artık Akdeniz dünyası bir daha çıkmamak üzere Avrupa'nın gölgesine girdi. Bu süreç ister istemez Akdeniz dünyasında bir değişim ve modernleşme sürecini de birlikte getirdi. İkinci Dünya Savaşı ertesinde İngiltere'nin küresel egemen güç konumunu Amerika'ya bırakmasıyla Akdeniz dünyası artık genel olarak Batı'nın gölgesinde kalmaktan öte giderek güdümüne gir-

di. Şimdi artık Berlin Duvarı'nın çöküşünden sonra, Avrupa Birliği genişlemesinin doğuya ve güneye doğru yeni bir ivme kazanması ve Akdeniz dünyasının sınırlarını büsbütün daraltarak zorlamasıyla bir kez daha Avrupa'nın gölgesini üzerimizde hissediyoruz. Bu aşamada Avrupa oluşumunun Akdeniz dünyasını parça parça ya bir yere kadar ya da bütünüyle kendisine katması söz konusu. İşin en başında, bir antikçağ söylencesine göre, Zeus Fenikeli Tir kralı Agenor'un Europa adlı kızını, denizin öte yakasına, Girit'e kaçırmış ve orada onunla evlenmiş, Girit'in batısında kalan topraklara da onun adı verilmişti. Kısacası, Avrupa'yı bir anlamda Akdeniz doğurmuştu, bugünkü Avrupa'nın temelinde Akdeniz'in harcı var. Şimdi aynı Avrupa binlerce yıl sonra Akdeniz dünyasının sonunu mu hazırlıyor?

* * *

Yukarıdaki betimden anlaşılacağı üzere Akdeniz dünyasının kimliği ve sınırları, dost olsun ya da olmasın, hep komşularıyla ilişkilendirilegelmiştir. Coğrafya bu konuda Akdeniz dünyasına çok fazla yardım etmemiş, Akdeniz dünyası da coğrafyanın kendisine iyi kötü sağladığı sınırlarla yetinmesini bilememiştir. Akdeniz dünyasının sınırları son derece kaygan ve esnek olagelmiştir. Bir anlamda, Akdeniz dünyasını salt coğrafyanın dayattığı sınırlarla tanımlamaya çalışabiliriz. Bu aşağı yukarı güneyde hurma ve palmiye ağaçlarıyla başlayıp en kuzeydeki zeytin ağacıyla bitecek bir iklim ve bitki örtüsü kuşağıyla örtüşür. Ortasındaki denizle birlikte, bu coğrafya insanlara bir yazgı ortaklığı getirmiştir. Akdenizliliğin özü işte budur. İklim de bitki örtüsü de değişir ama bu çok yavaş bir değişikliktir. İnsan ömrüyle ölçüldüğünde bu değişiklik görülmez olur. Faruk Tabak'ın bu kitaptaki yazısında Akdeniz'in ortak yazgısının böyle çok yavaş değişen bir boyutuna tanık olacağız.

Biz şimdi bir adım daha ileri giderek Akdeniz dünyasını bu coğrafyadan kaynaklanan bir iktisadi işbölümüne, onun dayattığı en geniş anlamda bir alışverişin sınırlarına göre tanım-

layabiliriz. Akdeniz dünyasının dünyaya armağan ettiği, Avrupalıların da çok benimseyip başka kıtalara taşıdığı kölelik böyle bir ortak özellik. Biz bu çok geniş konunun bir ucunu Ehud Toledano'nun bu kitaptaki yazısında yakalayacağız. İktisadi bir işbölümüyle belirlenen sınırlar savının mantıksal sonucu ise Akdeniz dünyasını, bu bağlamda belirginleşen, gündelik yaşama damgasını vurmuş bir maddi kültür ve uygarlığın etkisini gösterdiği her yer diye tanımlamak olur. Lübnan'ın bir kentinde May Davie'nin karşısına çıkan ve Davie'nin bu kitaptaki yazısında kılı kırk yararak incelediği özgün ve çok katmanlı mimarisiyle Debbane evi Akdenizliliğin gündelik yaşama damgasını vurmuş ayrıntılarda bir çeşit somutlaşması değil mi?

Kimi Akdeniz tanımlarının Karadeniz'i bile içermesi bu en geniş tanımsal yaklaşımın yaygınlığını gösteriyor. Akdeniz dünyasının en esnek ve en dıştaki çemberi işte bu olsa gerek. Gerçekten de, örneğin Karadeniz havzası kimi zaman Akdeniz dünyasının içinde, kimi zaman da oldukça dışında kalabiliyor. Dahası, kimi dönemlerde, Karadeniz dünyası ile Doğu Akdeniz'in bağları Doğu ile Batı Akdeniz'in bağlarından çok daha güçlü olabiliyor. Bütün bunlar yetmezmiş gibi bir de Karadeniz dünyasının bir kısmı, örneğin Kafkasya, başlı başına içine kapanık, içinde neredeyse sayısız farklılık barındıran kendi halinde bir dünya. Karadeniz dünyasının Akdeniz dünyasının bir parçası olarak düşünüldüğü durumlarda bile bu gibi birimlerin ne ölçüde Akdeniz dünyasında yer aldığı başlı başına önemli bir soru. Bu soru bizleri Akdeniz dünyasının bir de kendi içinde sınırları olduğu gerçeğiyle karşı karşıya getiriyor. Bağrında bunca çeşitlilik barındıran bir Akdeniz dünyasının kendi içinde birtakım bölgesellikler doğurmaması olacak şey değil. Üstelik bu gibi bölgeleşmeler ya da kopuşlar yalnız geçit vermez dağların arasında, örneğin Kafkasya'da değil, Akdeniz'in ortasında, sayısız adacıklarda da karşımıza çıkabiliyor. Bu sav ilk bakışta okuyucuya ters gelebilir, çünkü Kıbrıs, Rodos, Girit, Sicilya, Malta, Korfu gibi büyük ve/veya stratejik kimi adalar Venedik'in deniz imparatorluğundan beri her dö-

nemde dış etkilere ve işgallere açık, önemli bir rol oynamışlardır. Karasal kökenli güçlerin yönetimine girdikleri gibi, iktisadi üretim yapıları da dışsatıma yönelik olarak biçimlendirilmiştir. Örneğin, 16. yüzyılda Kıbrıs'ın şekeri, Sicilya'nın buğdayı Akdeniz dünyasının bu gibi tüketim açıklarını kapatmakta önemli bir işlev edinmişti. Buna karşılık özellikle Ege göçüğündeki çok sayıda ada kendi aralarında geliştirdikleri bağlardan güç alarak Akdeniz'den bir adım geri çekilmeyi ve kendilerini dışarıdan gelecek etkilerden koruyabilmeyi uzun süre başarabilmişlerdir. Bu sürecin Osmanlı İmparatorluğu şemsiyesi altında nasıl işlediğine ilişkin ipuçlarını Evangelia Balta'nın bu kitaptaki yazısında bulacağız.

Çin ya da Hint uygarlıklarının da bağrında kimi kara delikleri, yerellikleri yakın zamana kadar barındırdığı kuşkusuz. Hele Çin uygarlığının dış sınırlarının coğrafyanın ötesine taşarak Akdeniz dünyasındaki kadar esnek ve kayganlaşabildiğini hiç sanmıyoruz. Bu bakımdan Akdeniz dünyasının sınırlarında karşılaştığımız esneklik bir tek son çeyrek yüzyılda Avrupa Birliği'nin yayılmasında önümüze çıkan durumu çağrıştırıyor. Bu belki de Avrupa'nın Akdeniz dünyasından aldığı bir ders. Bu sürecin ne kadar kalıcı olabileceğini ve bir farklılıklar coğrafyasında daha ne kadar ileri gidebileceğini söyleyebilmek için henüz çok erken. Avrupa'nın bu konuda Akdeniz'in iyi bir öğrencisi olup olmadığını zaman gösterecek.

* * *

Başlangıçtaki Ortak Pazar oluşumunun bugün çok ötesine geçen Avrupa Birliği, Fransız Devrimi'ni izleyen dönemde ulusalcılığın yayılmasıyla tarihsel düşmanlıkları bir yana bırakıp kurucu öğesi olan ulus-devletlerin üzerinde bir yapılanmayı öngörüyor. Fransız Devrimi'ni noktalayan Napolyon bir bakıma Roma'dan esinlenen bir evrensel imparatorluk kurmayı amaçlamıştı. Napolyon'un başarısızlığına bir tepki olarak kıta Avrupa'sı ulus-devletler çağına sürüklendi. Örneğin Fransa ile Almanya arasındaki kemikleşmiş düşmanlık her iki dünya savaşına da damgasını vurdu. Şimdi Avrupa Birliği'nin

itici gücünü oluşturan bu ikili aynı zamanda ulus-devlet ötesi bir biçimlenmenin mimarlığını üstlendikleri savında. Eğer ulus-devletin artık aşılması söz konusuysa siyasal yapılanma açısından ulus-devlet ötesi oluşum ulus devletlerden çok bir imparatorluğu andıracak demektir. Bünyesinde farklılıkları barındıran ve onları ortak bir paydada buluşturan bir Avrupa tezi farklılıkları benzeştirerek tekdüzeleştiren 19. yüzyıl ulusalcılığından çok, esneklik ve çoğulculuk üzerine kurulu imparatorluk anlayışlarıyla örtüşüyor. Her ne kadar biz bugünlerde daha çok Amerika Birleşik Devletleri için imparatorluk yakıştırmasını kullanıyorsak da, sakın Birleşik Avrupa asıl bilinçli imparatorluk tasarımı olmasın? Öte yandan, ulus-devletlere dayalı çok unsurlu bir uluslararası sistemin çerçevesi içinde bu tasarım ne kadar gerçekleşebilir? İmparatorluğa öykünürken Avrupa istemeyerek de olsa bir üst ölçekte "ulus-devlet"leşir mi? Henüz bir şey söyleyebilmek için çok erken. Gerçekleşsin veya gerçekleşemesin, eğer imparatorluğa doğru bir yöneliş söz konusuysa bu Napolyon'un tarihten bir çeşit intikamı, ama daha önemlisi, dağılmasından bin yılı aşkın bir süre sonra bir siyasal düşünce ve örgütlenme biçimi olarak Roma İmparatorluğu'nun yeniden gündeme gelişidir. Oysa Avrupa tarihini karanlık ortaçağdan beri Avrupa tarihi yapan, daha doğru bir deyişle Avrupa'yı Avrupa olmaktan alıkoyan bu Roma İmparatorluğu çöktüğünde ortaya çıkan dağılmanın bir türlü aşılamamış olmasıydı.

* * *

Dünyada özü bakımından iki imparatorluk tasarımı olagelmiştir. Bunlardan birinci ve yaygın, ama daha sık kesintiye uğramış olanı Akdeniz dünyasında Roma'yla ortaya çıkan ve sınırlarıyla yer değiştiren örnektir. İkincisi ise, Akdeniz dünyasından çok uzaktaki Çin İmparatorluğu'dur. Bu ikinci imparatorluğun özelliği sınırlarının daha coğrafi ve kalıcı oluşu ile zaman içinde gösterdiği süreklilikti̇r. Tarihteki bütün imparatorluk arayışlarını bugün bile bu iki modelle ilişkilendirmek olanaklıdır.

Akdeniz dünyasında rastladığımız bütün imparatorlukların kökeni Roma İmparatorluğu'na dayanır. Roma İmparatorluğu Büyük İskender'in imparatorluk tasarımının etkisini özünde taşısa bile onun yapamadığını yapmıştır. Büyük İskender Doğu Akdeniz'den Hindistan'a doğru uzanan eski dünyayı birleştirecek bir imparatorluk düşlemişti. Bu çerçevede Büyük İskender ve onu izleyen Helenistik dönemde Doğu Akdeniz'de İskenderiye, Antakya, Rodos üçgeni özellikle iktisadi bir çekim alanı olarak öne çıktı. Daha sonra, Roma İmparatorluğu Büyük İskender'in doğu yönünde tasarladığı imparatorluğu Akdeniz'in çok daha az gelişmiş ve bu nedenle kendi içinde daha az farklılaşmış batısında gerçekleştirdi. Roma Akdeniz'in önce batı yarısına egemen olarak gücünü pekiştirdi, sonra da doğu yarısını ele geçirdi. Roma İmparatorluğu hiçbir zaman Fenike ya da Kartaca'nın olabileceği gibi bir deniz imparatorluğuna dönüşmedi. Tersine, denizi karadan kuşatarak egemenliğini sağlamlaştırdı. Böylelikle, tarihte ilk kez bütün Akdeniz tek bir imparatorluğun siyasal sınırları içinde yer almış oldu. Bu nedenle, Akdeniz dünyasını Akdeniz yapan Roma'nın farklılıklar içinde bir kültürel birlikteliği yaygınlaştırarak pekiştiren bu imparatorluğudur. Akdeniz dünyasının kültürel ortak paydasını sağlayan, Roma'mn çizdiği imparatorluk sınırları içindeki halkların dış dünyadan yalıtılıp bir üst kültür bağlamında kaynaştırılması oldu; yoksa denizden karaya doğru yavaş yavaş yayılan bir etki değil. Roma İmparatorluğu'nun doğusu ile batısı arasında köleliğin doğuda seyrek, batıda yaygın oluşu, küçük mülkiyetin doğu eyaletlerinin tarımında egemen kalışı, özellikle liman kentlerinin ve parasal ekonominin doğuda daha gelişmiş düzeyi gibi iktisadi farklılıklar hep bir kırılma çizgisi oluşturageldi. Doğuda Yunancanm batıda Latincenin egemenliğiyle özdeşleşen kültürel farklar da buna eklenince, sonunda Roma İmparatorluğu bu çizgi boyunca ikiye bölündü.

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki yüzyıllarda Roma İmparatorluğu hep bir amaç ve bir ölçüt olarak toplumsal belleklerdeki yerini korudu. Yüzlerce yıl cılız benzerleri ortalıkta dolaştı. Örneğin, Avrupa'nın karanlık çağında-

ki Kutsal Roma İmparatorluğu'nda bu hayalete rastlamak olanaklıdır. Doğu Akdeniz'de ise Roma'nın kalıtını önce Bizans sonra da Osmanlı İmparatorluğu sürdürdü. İstanbul eksenli Doğu Roma İmparatorluğu İkinci Roma olarak bin yılı aşkın bir süre daha yaşadı. Her ne kadar bir noktada Rusya, Ortodoksluk bağı yüzünden Bizansın mirasçısı ve bu nedenle Üçüncü Roma olma savıyla ortaya çıkmış olsa da, gerçek Üçüncü Roma İlber Ortaylı'nın sık sık vurguladığı gibi, İstanbul'un alınışından sonraki Osmanlı İmparatorluğu'dur. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında da eski dünyada filizlenen hemen bütün imparatorluk tasarımlarında Roma'nın etkisini ve/veya Büyük İskender'in izlerini bulabiliriz. Bu nedenle, en geniş anlamda Akdeniz dünyasının Roma İmparatorluğu'nun bu siyasal ve kültürel mirasını yaşatageldiğini söylemek doğru olur. Linda Darling'in bu kitaptaki yazısında bütün açıklığıyla göreceğimiz gibi özellikle erken modern dönem diye adlandırdığımız yüzyıllarda Akdeniz'i çevreleyen hemen bütün devletler bir bütün olarak aynı doğrultuda gelişme göstermişler ve ortak siyasal ve idari mirası değerlendiren söylemlere başvurmuşlardır.

Bununla birlikte yine bu ülkeler Roma kırığının ardında yatan gerçekleri de bünyelerinde uzun süre barındırmışlardır. Bir bakıma her şeyini Akdeniz'in doğusuyla yoğun bağlarına borçlu olan Venedik bile kırığın batısındaki konumunun bir gereği olarak İstanbul'dan kimi konulardaki farklılığını kıskançlıkla korumaya özen göstermiştir. Hele Yahudi toplulukları açısından bakıldığında Venedik'teki getto ile İstanbul'daki "mahalle"lerin ne denli farklı yaklaşım ve yönetim anlayışlarını simgelediklerinin bir tartışmasını Nora Şeni'nin bu kitaptaki yazısında izleyeceğiz. Akdeniz'in doğusuyla batısındaki devletlerin yolları çok daha sonra, 19. yüzyıl modernizmiyle ayrışacaktır. Buna karşılık, aynı süreç boyunca, ancak içten bakınca görülebilecek türden önemli farklılıklar modernleşmenin tekdüzelik dayatmasıyla aşındırılacak, bir yanda gettonun duvarları yıkılacak, diğer yanda mahalleler terk edilip Avrupa tarzı yeni semtlere taşınılacaktır.

* ✲ *

Gerçi 19. yüzyıl ulusçuluğun ve ulus-devletleşmenin Avrupa'nın gündemini belirlediği dönem diye bilinir ama aynı zamanda da imparatorluk tasarımlarının ivme kazanmasına tanıklık etmiştir. Özellikle Sanayi Devrimi ile birlikte gelen yeni iktisadi süreçler ve teknolojiler daha büyük ölçekli bir egemenlik düşüncesini gündeme getirmişlerdir. Bunun sonucunda, önce Batı Avrupa'da İngiltere ve Fransa, yüzyılın sonuna doğru da birliğini sağlayan Almanya denizaşırı topraklar edinerek imparatorluğa dönüşmüşlerdir. Aynı zaman dilimi içinde geçmişten gelen Habsburg ve Osmanlı imparatorlukları ise kendilerini ulusçuluğun tetiklediği bir ayrılıkçılığın ateş çemberi içinde bulmuşlar, direnerek de olsa bir çözülme ve parçalanma sürecine girmişlerdir. Erken modern çağda oluşan bu gibi imparatorluklar ikinci bir hamleyle yeni modernizmi yakalamaya yeltenmişler ancak zamana karşı bu yarışın sonunda toprak bütünlükleri ve egemenliklerini korumak açısından yenik düşmüşlerdir. Öyleyse Avrupa'nın gölgesinin yeniden Akdeniz'in üzerine düştüğü bu *uzun* 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bir anlamda yenileşerek kendi Akdeniz'ini edinmek üzere kıyasıya bir uğraş verdiğini söylemek yanlış olmaz. Bu yenileşme süreci ile Osmanlı İmparatorluğu geleneksel, esnek ve yerelliklere uyum sağlayan imparatorluk anlayışından uzaklaşarak yeni teknolojilerle pekiştirilmiş bir merkezî imparatorluğa dönüşmeyi amaçlıyordu. Bunun bir kesitini Stefanos Yerasimos'un bu kitaptaki yazısında göreceğiz. Modern anlamda kentleşme eğilimlerinin yalnız deniz yoluyla limanlara gelen Avrupa etkisine bağlanamayacağmm, oldukça güçlü bir etkinin de İstanbul üzerinden çevreye nasıl yayıldığının çok önemli göstergeleriyle karşılaşacağız.

Osmanlı İmparatorluğu bu yeniden yapılanma çabasını gösterirken, aynı Akdeniz'de Avrupa'nın varlığı büsbütün pekişiyor ve geriye dönüşü olmayacak bir iktisadi ve toplumsal dönüşümü gündeme getiriyordu. 19. yüzyılda kimi İskenderiye, İzmir, Selânik ve Trabzon gibi yeniden canlanan; kimi

de Port-Said, Beyrut, Patras, Samsun, Mersin, İskenderun gibi neredeyse hiç yoktan gelişen bir dizi liman kenti imparatorluğun gerilediği ama ulus-devletleşmenin henüz filizlenemediği bu dönemde gerek dünya iktisadi işbölümünün gerekse Akdeniz'de etkinleşen Avrupalıların ve onların arkasındaki imparatorlukların çıkarlarıyla çelişmeyen bir ara yönetişim odağı olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreç kimi kentler arasında nüfus kaymalarını ve buna bağlı olarak yeni bölgeselleşmeleri de birlikte getirmiştir. Julia Clancy-Smith'in bu kitaptaki yazısı Fransız sömürgeciliğinin damgasını vurduğu Batı Akdeniz'de Tunus kentinde gözlemlenen bu tür nüfus hareketlerini ele alıyor. Başta dillere destan direniş önderleri Berberi reisi Abdel Kader (1808-1883) olmak üzere kimi Cezayirliler aynı süreçte Akdeniz'in batısından doğusuna savrulmuş, kendilerini Müslüman-Hıristiyan çatışması (1860) başlamadan kısa bir süre önce, 1855'te Şam'da bulmuşlardır. Daha önemlisi, Beyrut-İskenderiye ekseninde bu tür benzer nüfus hareketlerine ve bu yolla güçlenen bağlara çok sık rastlanmasıdır. Bu tür liman kentleri Kudüs, Şam, Halep, Kahire, Kayseri, Tokat, Amasya, Bursa, Edirne gibi geleneksel kentlerden farklı oldukları gibi kendi ardülkeleriyle sınırlı ve seçici bir etkileşim içine girmişlerdir. Bu kentler aracılığıyla yayılan modernizmle örtüşük yeni bir tür Akdenizlilik büyük Akdeniz dünyasında yeni bir farklılaşmayı ve kutuplaşmayı birlikte getirmiştir. Böylelikle ortaya çıkan yeni bir olası kırılma çizgisi 20. yüzyıla damgasını vuracak siyasal gelişmelerin bir anlamda habercisi sayılabilir. Bu kitapta yer alan Mahmoud Yazbak'ın Yafa ile ilgili yazısı bu çerçevede daha az bilinen bir Filistin liman kentinin "patlamadan önceki" evrimini ele almaktadır.

* * *

Kimi kaynaklar Antakya'nın kuruluşunu Büyük İskender'e bağlasa da insanların bu bölgede yerleşik hayatı eskiden beri sürdürdüklerini gösterir izler vardır. Daha yaygın bir görüşe göre MÖ 300 yılında Antakya'nın kurulduğu kabul edilir. Yu-

karıda Helenistik dönemden Doğu Roma İmparatorluğu'na uzanan tarihsel sürece kısaca değinmiştik. İskenderiye, Antakya, Rodos üçgeni ilkin Helenistik çağda ortaya çıkmıştı. Doğu Roma İmparatorluğu'nda İstanbul'un merkez olmasıyla birlikte Rodos üçgendeki yerini bu yeni başkente bırakmıştı. Genişleyerek önem kazanan bu üçgende Antakya her iki dönemde de yerini koruyarak Akdeniz dünyasının bir köşetaşı olmuştur. Özellikle, Akdeniz dünyasındaki önemi açısından Antakya'nın altın çağı işte bu üçgenin köşesi olageldiği, özellikle Roma ve Doğu Roma yüzyıllarına rastlamaktadır.

Antakya gerçi altın çağında Akdeniz'in en önemli yerleşimlerinden biriydi ama hiçbir zaman bir liman kenti olmamıştır. Hele İskenderun'un bir liman olarak 19. yüzyıl sonlarında hızla gelişmesinden sonra, Antakya denizle dolaylı bağlantısını büsbütün kaybedip Akdeniz'den iyice uzaklaştı. Buna karşılık İskenderun-Halep ticaret ve hac yolunda önemli bir uğrak olma özelliğini uzun süre korudu. Bu nedenle kıyıda olmamasına karşın liman kentlerini andırır bir yapısı oldu. Antakya dış dünyayla alışverişe açık, kendi içinde kozmopolit, kültürel anlamda hoşgörülü bir nitelik taşıyagelmiştir. Reşat Kasaba'nın bu kitaptaki yazısını okurken bu özellikleri daha iyi anlayacağız. 19. yüzyıl Antakya'sı liman kenti olmayıp da liman kentlerini çağrıştırır bu gibi özellikleriyle, tarihteki en önemli ikinci, başka bir deyişle, "gümüş" çağına girmiştir. Depremlerle, göçlerle nüfusu köklü bir biçimde değişmişse de her seferinde Antakya'yı Antakya yapan özellikler yeni gelenlerin de kimliğine zamanla damgasını vurmuştur. Sonuçta, Antakya, kendisi bir liman olmamakla birlikte liman kentlerinin karşıtını oluşturan geleneksel ardülke kentlerinden farklı bir yapı sergileyegelmiştir. Bu bakımdan, Antakya'yı Akdeniz'den koparak karaya oturmuş bir "ada" gibi düşünmek doğru olacaktır. Antakya bir daha hiçbir zaman altın çağındaki görkem ve öneme kavuşamamıştır ama bu "gümüş" çağında da kendi kimliğini korumasını bilmiştir. Değişimden hiç kopmamış, ama büsbütün değişmek gibi bir tutkuya da kapılmamıştır.

20. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Fransız işgal yönetimi Antakya'nın ayrıcalığının bilincine vararak onu Beyrut çevresinde oluşturduğu Lübnan'a benzer biçimde mandası altındaki Suriye ve bağımsızlığını yeni kazanmış Türkiye Cumhuriyeti'nden ayrıştırarak yapılandırmaya çalışmıştır. Bugünkü Antakya'da böylesi bir küçücük sembolik cumhuriyet için tasarlanmış pek çok kolonyal tarzda, Beyrut'u çağrıştıran idari amaçlı yapılara rastlıyoruz. Fransızların öngördüğü sözde cumhuriyet hem Türkiye'nin gerçekçi ve ödünsüz politikası hem de Antakyalıların akılcı tercihleri sonucunda suya düşmüştür. Bu süreçte her türlü sivil ve siyasal hareket ve yönteme başvuran Antakyalıların kendi aralarında etnik çizgilerle ayrışarak bir seçim yaptığını düşünmek doğru değildir. Sonuçta, dünyanın hızla ikinci bir savaşa sürüklendiği bir ortamda, Türkiye'ye katılmakla, sonunun ne olacağı belli olmayan bir Suriye mandası ile serüvene sürüklenmek arasında bir seçim söz konusuydu. Bu gibi seçimlerde aklın yolu birdir. Lübnan gibi Hatay Cumhuriyeti'ne göre çok daha gerçekçi bir oluşumun bile dikişlerinin 20. yüzyılda nasıl birkaç kez attığı, iç savaşlarda ağır kayıplar verdiği göz önüne alınacak olursa Antakya'nın öteki seçenekle İkinci Dünya Savaşı'nm alevleri içine sürüklenip ağır bir bedel ödemesi işten bile değildi. Tıpkı altın çağını izleyen uzun bir tarih dilimi boyunca Akdeniz'e uzak durduğu gibi, Antakya böylesi bir serüvenden de kendisini sakınmayı bilmiştir. Tarihte Romalılarla Persler, Bizanslılarla Araplar, Selçuklularla Haçlılar arasında sık sık el değiştiren Antakya kendi dokusunu bu gibi değişikliklere karşın korumayı öğrenmiş, ama bu gibi değişikliklerin nasıl ağır bir bedel de dayatabileceğini yaşamış bir kent.

Bu yazının başında ele aldığımız, günümüzdeki Avrupa oluşumunun genişleme süreci kimi ülkeleri kapsamına alarak kimilerini de dışlayarak Doğu Akdeniz coğrafyasında yeni toprak kaymaları ve depremlere yol açacak gibi görünüyor. Antakya'nın 20. yüzyıldaki inişli çıkışlı tarihine nasıl tanıklık ettiklerini Filiz Yenişehirlioğlu'nun yönettiği bir oturumda di-

le getiren Duvillo Huri, Faysal Gülbahar, Semiramis Kuseyri, Kemal Şehoğlu, Muhsin Yeşiloğlu ve diğer kentlilerle söyleşilerimizde yine "mesafeli" bir duruş gözlemledik. Antakyalılar kendilerine yakışır biçimde tarihten ders çıkarmış görünüyorlar. Antakya'dan bakınca Akdeniz dünyası çok uzun dönemde bütün gelgitlere, üzerine düşen bütün gölgelere karşın görece kalıcı olanı, yavaş değişeni temsil eden bir görünüm sergiliyor.

BİRİNCİ BÖLÜM

Akdeniz Dünyası: Düşünce, Geçmiş, Hâl

Akdeniz Düşüncesi: Henri Pirenne, Shelomo Dov Goitein ve Fernand Braudel

ALISA GINIO

1940'ta Lucien Febvre, ilk Yunan tarihçisi Herodot tekrar hayata gelseydi ve Doğu Akdeniz'deki seyahatlerine devam etseydi onun manzarayı tanıyamayacağını yazmıştı. Hatırlanamayacak kadar uzun bir süreden beri bu bölgeye özgü olan zeytin ağaçlarının, asmaların ve buğday tarlalarının yanısıra Akdeniz dünyası, Araplar tarafından Uzakdoğu'dan getirilen portakal ağaçlarının, Güney Amerika'ya özgü kaktüslerin, İran'ın selvi ağaçlarının ve Avustralya'nın okaliptüs ağaçlarının da yuvası haline gelmişti. Bunlar, Akdeniz bölgesine özgü flora ve faunadan yalnızca birkaç örnektir.[1] Pek çok değişiklik meydana gelmiştir. Buna rağmen Akdeniz'in manzarasının tamamen değişmediğini de aklımızdan çıkarmamalıyız: Akdeniz kıyılarında portakalların, kaktüslerin, selvilerin ve okaliptüs ağaçlarının yanında hâlâ zeytin ağaçları, asmalar ve buğday tarlaları olacaktır. Hepsi birarada, denizin ve güneşin, dağların ve körfezlerin, ağaçlık ve bataklıkların, kayaların ve rüzgârların, telaşlı şehirlerin, huzurlu ve sakin köylerin renkli bir görüntüsünü oluşturmaktadır. Nesiller boyu Akdeniz, gelen giden, zaman zaman savaşan, za-

1 Lucien Febvre, "Patate et pomme de terre", *Annales d'histoire social*, 29, II (1940), s. 643-645; Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, Armand Colin, 1990, II, s. 488.

man zaman barışçıl bir şekilde göç eden ve yerleşen halkların ve kültürlerin kavşağı olmuştur. Akdeniz dünyasını değişimin ve çeşitliliğin yanısıra devamlılık ve birlik de gösteren tek bir varlık olarak algılamaya alıştık. Gerçekten de Akdeniz pek çok sesle konuşmaktadır. Bu, Akdeniz fikrinin özüdür. Tekdüzeliği doğuran bir birlik değildir. Tam aksine bu, çoğulluğu ve farklılığı içeren bir birliktir.

Bu tartışmanın amacı başlıca 20. yüzyıl tarihçilerinden üçü, Henri Pirenne (1862-1935); Shelomo Dov Goitein (1900-1985); ve Fernand Braudel (1902-1985), tarafından sunulduğu şekliyle "Akdeniz Fikri"ni araştırmaktır. Her üç tarihçi de Akdeniz'in bir *mare clausum,* yani bir iç deniz olarak kültürlerin, fikirlerin, dinlerin, insanların, malların çeşitlenmiş aktarımlarını sağlayan bir araç görevi görüp böylelikle bir Akdeniz birliğinin varlığına izin verdiği ve bunu beslediği için önemli bir tarihî görev başardığı konusunda aynı temel görüşü paylaşmaktadırlar. Ancak bu tarihçiler böyle bir birliğin oluşmasında etkili olan tarihsel zaman ve mekân konusunda aynı fikirde değillerdir. Tarih yazımının iki yüzü Akdeniz dünyasıyla ilgilenmektedir: Akdeniz'in tarihi ve Akdeniz tarihi. İlki coğrafi mekân, yani Akdeniz kıyılarındaki ülkeler ve bunların karşılıklı ilişkileriyle ilgilidir. Diğeri, yani Akdeniz tarihi ise Akdeniz ülkelerindeki insanların davranış örneklerinde özdeşlik ve devamlılık bulmaya çalışır. Böyle bir özdeşlik, tüm Akdeniz dünyasında hüküm süren ve kıyılarındaki pek çok uygarlığın paylaştığı benzer yaşam biçimleri yaratan ortak doğal ve iklimsel özelliklerin sonucu olabilir. İnsanlar aynı fiziksel olaylara uyum sağlamak zorundaydı ve bu yüzden de benzer çözümlere ve icatlara başvurdular. Bu, Braudel'in tezidir. Böyle bir devamlılığı maddi uygarlığa ait nesnelerin yanında bilginin ve sanat objelerinin Akdeniz'in bir yanından diğer yanına geçişlerine de bağlayabiliriz. Bu, Fenikelilerin kolonileştirme politikalarına ve buna karşılık olarak *oikoumenê*'nin sınırlarını Akdeniz'in uzak kıyılarına kadar genişletmek için çabalayan Yunanlılara ve Akdeniz'i kendi *mare nostrum*'ları haline getiren Romalı imparatorluk kurucularına da uygundur. Ancak bu

Akdeniz birliğinin uzun süredir var olması, bölgenin halkları arasında Akdeniz dünyasının farklı ve kendine has bir varlık olduğu bilincini uyandırmamıştır. Akdeniz fikrinin kökenleri başka yerlere dayanmaktadır. Ortaya çıkışını Avrupa'nın kültürel tutumuna ve politikalarına borçludur. Yukarıda bahsedilen üç tarihçi de Akdeniz'den uzakta, onun kuzeyinde doğmuşlardır. Henri Pirenne Belçika'daki Verviers'te; Shelomo Dov Goitein Almanya, Bavaria'da ve Fernand Braudel ise Paris'in kuzeyindeki Meuse bölgesinde doğmuştur. Burada Fernand Braudel'in baş eseri *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*'nin hatırlanmaya değer açılış cümlelerini aktaralım: "J'ai passionnement aimé la Méditerranée, sans doute parceque venu du Nord, comme tant d'autres, après tant d'autres".[2] Akdeniz fikrinin kimi zaman bölgenin insanlarınca benimsenmesi ve her birinin zihnine, tarihsel özlemlerine ve beklentileriyle birlikte kendi ulusal tasvirlerine uygun hale getirilmesi, bu fikir Avrupa edebiyatında ve tarihinde kendine bir yer bulduktan çok sonra olmuştu.

Bir tarihçi için, herhangi bir tarihî bilgiyi inceler ve araştırırken başlangıç noktası Yunanca *semantikós* kelimesinden gelen semantik, yani anlambilimdir. Semantik, anlamı, kelimelerin ve diğer dilbilimsel biçimlerin anlamlarındaki değişimi inceler. Oxford İngilizce Sözlük (1985) Akdeniz'i iki Latince sözcüğün bileşimi olarak tanımlar. Bunlar, *medius* (orta) and *terra*dır (kara); Latince adı da buradan gelir: *mare mediterraneum*, üç kıta, Asya, Afrika ve Avrupa ile çevrili deniz. Henri Pirenne "iç deniz, tam anlamıyla *mare nostrum*, fikirlerin, dinlerin ve ticari malların aracıydı"[3] diye yazarak Roma İmparatorluğu'nun uzun hükmü sırasındaki Akdeniz birliği konusunda fikrini sunmuştu. Bu tekseslilik hissi, varlığını *pax romana*'nın politik birliğine, tek bir Roma kanununun ve hukukunun olmasına, tek bir yönetim sistemine ve hâkim olan Latin dili ile

2 Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, Armand Colin, 1990, I, s. 11.

3 Henry Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, New York, Meridian Books, 1957, s. 17.

Latin kültürüne borçluydu. Farklı bir tutum Tevrat'ta da açıktır. Akdeniz'in Tevrat'taki adı *Ha-yam ha-aḥaron*, yani en uç denizdir ve Deuteronomiom 34: 2'de şöyle geçmektedir: "... ve Tanrı ona [Musa'ya] Yehuda'nın en uç denize kadar olan tüm topraklarını gösterdi". Tevrat'ın dünyası doğuya doğru dönerek ilerledi; batı en uç ve sondu. Yani Akdeniz bir boğaz ya da üç kıtayı birbirine bağlayan bir köprü olarak değil, en son, en uç sınır olarak tanımlanmıştı. Predrag Matvejević, *Bréviaire méditerranée* adlı kitabının İbranice baskısının girişinde eski İsrail kavminin neden bazen Akdeniz'e en uç deniz dediğini sorar. Bu, arkalarını denize döndükleri için miydi yoksa gözleri Kudüs'ü bulmak umuduyla hep doğuya çevrili olduğu için mi? İkinci açıklama bu yazara daha makul görünmektedir.[4] Talmud'un bilgeleri *Ha-yam ha-gadol*dan, yani engin denizden bahsetmişlerdi (Kudüs Talmudu, Šabbat, 4a). 12. yüzyıl Yahudi gezgini Tudela'lı Benyamin, Konstantinopolis'e yelken açarken İspanyol denizini (*yam Sepharad)* tarif etmişti ve Shelomo Dov Goitein'in 1948'den beri üzerinde çalıştığı Geniza kaynakları Arapça *al-baḥr* –deniz ya da tatlı Nil Sularının aksine *al-baḥr al-māliḥ*– tuzlu deniz isimlerini kullanıyordu. İki isim de Romalıların *mare nostrum*'larına karşı olan tutumlarının özelliklerini göstermez. Akdeniz Fikrinin özü Avrupa uygarlığının Yahudi-Hıristiyan geleneğinde değil klasik Greko-Romen *imago mundi*'sinde bulunur. Bu kültürel gelenek Ortaçağ Latin Avrupa'sında kendisini pek az göstermişti ancak Rönesans'tan itibaren yavaş yavaş önemli bir yer kazandı. Neoklasisizm çağı olan 18. yüzyıldan itibaren Akdeniz ülkelerini görmek için güneye yolculuk eden Avrupalı gezginler ve turistler, şairler ve yazarlar, coğrafi ve tarihî sınırlarını yavaş yavaş ilerleterek Akdeniz fikrini uyandırdılar ve büyüttüler. Kuzeydeki soğuk, bulutlu Avrupa'yı güneyin ılık ve güneşli Akdeniz'i ile yanyana koyarak sundular. Böyle yazar ve şairlerce kullanılan imgeler ve metaforlar tarih düşüncesini önemli derecede etkilediler. Madame de Staël, Chataubriand ve Lamartine gibi ya-

4 Predrag Metvejević, *Bréviaire méditerranéen*, Paris, Librairie Arthème Fayard, 1992; İbranice çevrisi: Tel Aviv, Miskal, 2001, s. 22.

zarlar, zamanlarının Fransız edebiyatında "Doğu üslubuna yolculuk" akımını ortaya çıkardılar. Bu yazarların dönemlerindeki politik çevrelerle olan ilişkileri göz önünde bulundurulacak olursa etkileri ortadadır.[5] Alman ehl-i kalemleri de Akdeniz'e doğru aynı rotayı izlediler, tıpkı İngiliz beyefendilerinin dönemin modası olan "büyük gezilere" çıktıkları gibi. 1786-1787'de ve tekrar 1787-1788'de İtalya'ya giden Johann Wolfgang von Goethe, "das Land wo die Zitronen blühn"ü arzuluyordu. Bu yazarlar Akdeniz'den bahsettiklerinde akıllarındaki ilk şey Greko-Romen dünyasıydı. Ancak ne onlar ne de peşlerinden gelenler kendilerini yalnızca klasik dünya ile sınırlamışlardı. Fazla zaman geçmeden Doğu Akdeniz'i ve Akdeniz dünyasının diğer sakinlerini düşünmeye başladılar: Yahudileri, Arapları ve Türkleri. Burada yalnızca bir örnek vereyim: Fransız ressam Eugène Delacroix. Bu gözlemcilerin çoğu kendi ülkelerinin ticari üstünlüğünü ve politik hâkimiyetini kurmanın yanısıra büyüklük taslayarak Avrupa Aydınlanma kültürünü ve değerlerini yaymayı da planlıyorlardı. Akdeniz fikri konusunda edebiyat tarihten hızlı davranmıştı ama tarih de çok geçmeden onu izleyecekti. Pirenne, Goitein ve Braudel gibi tarihçilerin çalışmaları göz önünde bulundurulacak olursa onların hemen hemen aynı zamanda yetiştikleri ortamı aklımızda tutmalıyız. Hepsi de 19. yüzyıl sonundaki ruhla eğitilmiş Avrupalılardı. Akdeniz fikri de bu ruhun esas kısmıydı.

Pirenne'in tezine göre İslâm'ın ortaya çıkışı ve fetihleri yüzünden parçalanan Akdeniz dünyası birliği yeni bir kültürel, toplumsal ve ekonomik bir tekrar yapılanmanın, Latin Avrupa'nın oluşumunu başlattı. Pirenne, 5. yüzyıl boyunca Roma İmparatorluğu'nun topraklarına girerek yerleşen ve tarihte Romanya barbar krallıkları olarak bilinecek olan kendi krallıklarını kuran göçebe Germen kabilelerinin Akdeniz kıyılarından uzaklaşmaya değil, Akdeniz'e hükmetmeye çalıştıklarını iddia ediyordu. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Hıristiyanlık ve Hıristiyan kilisesi Roma mirasının

5 David Mendelson, "The Idea of the Mediterranean in Early Nineteenth-Century French Literature", *Mediterranean Historical Review*, 17/1 (2002), s. 25-48.

temsilcisi haline gelmişti. Roma geleneklerini ve yaşam biçimlerini taklit etmeye çalışan barbarlar Hıristiyan oldular. Hıristiyan inançlıların gözünde Roma şehri, eski imparatorluk ihtişamını kaybetmiş olsa da, *orbis christianum*'un başkenti olmaya devam etti. Ortaçağ Hıristiyan misyoner seferleri ve kolonileştirmenin hızı güçlerini biraraya getirdi ve Hıristiyan-Roma mirasını doğum yeri olan Akdeniz dünyasından ayırıp Loire ve Ren nehirleri arasındaki jeopolitik yere yerleştirerek Avrupa'nın birleşmesini sağladı. Avrupa ortaya çıkmıştı; bu Zeus tarafından kaçırılan mitolojik Fenikeli prenses değildi ama yeni kültürel, politik ve toplumsal bir varlıktı.[6] "Europeenses" terimi ilk olarak Toulouse bölgesindeki Moissac Manastırı'nda bulunan ve 732'de Poitiers'de Hıristiyanların Müslümanlara galip gelmesini anlatan kayıtlarda görülmektedir. Akdeniz birliğinin yıkılması, gelecek yüzyıllar boyunca Avrupa'nın kaderini belirleyecekti. 8. yüzyıl Karolenj İmparatorluğu haritasına baktığımızda, Avrupa Birliği'ni başlatan günümüz kurucu devletlerinin sınırlarını fark edebiliriz: Fransa, Almanya, Hollanda, Belçika, Lüksemburg ve İtalya. Bu durumda Akdeniz, Pirenne'in tezinin esas dayanağıdır. Yine de Pirenne bir Akdeniz tarihi yazmadı ve Akdeniz tarihiyle pek de ilgili değildi. Ona göre Akdeniz, asıl ilgilendiği konu olan Latin Avrupa tarihini açıklamaya hizmet eden bir araçtı. Pirenne, 19. yüzyılın ruhuna uygun bir tarihsel sentez, yani genelleme yoluyla çeşitli unsurlar arasında bir bağ ve bütünlük belirlemeye dayalı bir yöntem ortaya koymuştu. Bir tarihçi olarak, çeşitli unsurların biraraya gelişinin Latin Avrupa ortaçağının temel öyküsünü inşa ettiğini vurgulamıştı. Pirenne'in eserinin önemi, ekonomik ve toplumsal olayları ve bunların tarihteki rolünü göz önüne almasında yatar. Pirenne'in ekonomik ve toplumsal tarih üzerine olan eseri, adını Lucien Febvre ve Marc Bloch'un 1929'da kurdukları *Annales d'histoire économique et sociale* dergisinden alan "Annales Okulu"nun oluşumunda bir dönüm noktasıydı. Burada bir parantez açıp bu derginin adının

6 Roberto Lopez, *Naissance de l'Europe*, Paris, Armand Colin, 1962.

iki kere değiştiğini belirteyim: 1946'da *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*'a ve 1989'da *Annales, Histoire, Sciences Sociales*'e. 20. yüzyıldaki dünya savaşlarının arasındaki dönemde "Annales Okulu" yeni bir tür tarih yazımı ortaya koydu ve bunu geliştirdi; bunlar, bütün ve küresel tarihti. Bu yeni model, hüküm sürmekte olan ve tek tek kahramanları ve bunların dönemleri üzerindeki etkilerini vurgulayan pozitivist yaklaşıma meydan okudu. Aksine, "Annales Okulu" toplumsal ve kültürel kurum ve yapılar, demografi, coğrafya, siyasi yönetim ve ortak düşünüş kalıpları ile belirlenmiş daha büyük insan topluluklarının ortaya konmasını savunuyordu. Tarihsel çalışma ve araştırmanın asıl amacı kişi değil topluluk olmuştu. Pirenne'in geleneksel Avrupa odaklı tarihten sapması da ekonomik ve toplumsal tarihi ilerici bir biçimde vurgulaması kadar önemlidir. Bu gelenek Avrupa'yı *umbilicus mundi*, yani dünyanın merkezi olarak konumlandırıyordu ve dünya tarihini Avrupa tarihi çevresinde ve onunla ilişkili olarak inşa ediyordu. Pirenne, İslâm'ın ortaya çıkışını ve fetihlerini yalnızca İslâm dünyasını değil tüm Latin Avrupa tarihini ilgilendiren birinci dereceden bir neden olarak sunarak Avrupa tarih yazımının ana yolundan saptı. Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaya çıkışından 700 yıl önce İslâm'ın Avrupa'da oynadığı role bu yaklaşım Pirenne'in bulunduğu zaman ve mekândaki Avrupa tarihi yazımında yeniydi. Pirenne'e göre ortaçağ, Akdeniz birliğinin varlığının son bulduğu dönemi kapsar. Akdeniz, Roma İmparatorluğu'nun hükmü sırasındaki birleşik, yaşayan, kültürel, politik ve ekonomik varlık olmayı bırakmıştı. İkiye bölünmüştü: Kıyılarının çoğu Müslüman hâkimiyeti ve pek azı ise Hıristiyan yönetimi altındaydı. Akdeniz birliği parçalanmıştı: Akdeniz artık bir Roma ya da Hıristiyan İç Denizi değil aksine birbirine rakip iki farklı varlığın, Haç'ın ve Hilal'in dünyalarının bulunduğu ortak bir dünya kültürünün deniziydi. Akdeniz'in ekonomik dengesi galip Müslüman fatihlerinin baskısı altında çökmekteydi. Charlemagne'ın imparatorluğu (768-814) daha çok Avrupa kıtasına özgü bir yeniden gruplaşmaydı ve Feodal Düzen adı altında yeni bir top-

lumsal ve ekonomik düzen meydana gelmişti. Feodal toplum için toprak, yaşamın tek temeliydi. Feodal toprağı kullanma ayrıcalığı politik güç anlamına geliyordu. Mutlak hâkimiyete dayalı malikâneler üzerine kurulu bir toplumda kilise ön plana çıktı. Kilisenin dünya düzeni, toprağı hayatın özü olarak gören inananların yaşamlarındaki olaylara mükemmel bir şekilde uydu: Toprak ve verdiği ürün Tanrı tarafından bağışlanmıştı. Pirenne, eğer Muhammed olmasaydı Charlemagne'ın kendi Kutsal Roma İmparatorluğu'nu asla kuramayacağını düşünüyordu ve ölümünden sonra yayımlanan kitabının adı da bu yüzden *Mahomet et Charlemagne*'dı.[7] Aynı Hıristiyan Latin Avrupa, Klasik dönemin mirasını ve pagan hayatın hazzını aramak için güneye, Akdeniz'e giden nesillerce hacıların, Haçlıların, gezginlerin, diplomatların ve ehl-i kalemlerin anavatanı olmuştu. Pirenne'in tezi, yazar tarafından sunulan bilgi ve kanıtları kabul etmeyen tarihçiler tarafından sert bir şekilde eleştirilmişti. Yine de önemli ve öğretici bir tartışmayı ateşledi ve Akdeniz fikrini tarihin sayfalarına yazdı.

Shelomo Dov Goitein'in duruşu Henri Pirenne tarafından öne sürülenden oldukça farklıdır. Goitein'e göre "çok sayıdaki sınıra ve sürekli savaşlara rağmen, insanlar ve eşyalar, kitaplar ve fikirler Akdeniz'in bir ucundan diğerine özgürce dolaşmıştı".[8] Akdeniz'in siyasal birliğinin parçalanmasına rağmen, ki bu gözardı edilemeyecek bir tarihî olgudur, Akdeniz dünyasında ekonomik ve kültürel bir birlik varlığını sürdürdü. En azından 13. yüzyılın sonunda Orta Asya'nın uzak topraklarından gelen istilacılar Akdeniz dünya düzenini şiddetle değiştirinceye dek sürekli bir ticari değiş tokuş devam etmekteydi. Goitein'in Akdeniz'i üçe ayrılmıştı: Levant (Mısır ve güneybatı Asya'nın Müslüman toprakları), Mağrip (Fas, Cezayir, Tunus, Libya ve İspanya) ve Rum (Bizans ve Batı Avrupa). Goitein zaman zaman Mezopotamya'nın iç bölgelerini ve İran'ı da kendi

7 Henri Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, Londra, George Allen & Unwin Ltd., 1939. Bu kitap Pirenne'in çalışmasının ilk İngilizce çevirisidir.

8 Shelomo Dov Goitein, "The Unity of the Mediterranean World in the Middle Ages", *Studia Islamica*, 12 (1960), s. 29-41.

Akdeniz dünyası kavramına eklemişti. Bu, büyük oranda bir Müslüman deniziydi. Goitein tarafından tasvir edilen Yahudi topluluklar, "Arap Dünyası'nın Yahudi Toplulukları"ydı. "Akdeniz" terimi Goitein'in *opus magnum*'unun başlığında görülmektedir ancak hakkında yazdığı "Bir Akdeniz Toplumu"nun pek çok toplumdan yalnızca biri olduğunu aklımızda tutmalıyız. Shelomo Dov Goitein 1923'te geldiği İsrail'de otuz yıldan uzun bir süre kaldı ve 1928'den itibaren Kudüs'teki İbrani Üniversitesi'nde profesör oldu. 1957'de ABD'ye taşındı ve *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*'nın beş cildi Berkeley, California'da basıldı.[9] Çok sayıdaki eserleriyle Goitein Yahudi halkının tarihine ışık tuttu. Yahudi halkının öncelikle bir Akdeniz halkı olduğunu iddia etti ve ortaçağ Yahudi toplumunu Akdeniz kültürü çerçevesinde sunmaya çalıştı. Goitein titizlik ve sevgiyle ortaçağ Akdeniz Yahudilerinin hayatlarının pek çok evresini, her birinin topluluk yapılarını, ekonomik faaliyetlerini, aile yaşamlarını, çocuklarının eğitimini ve bunların yanısıra maddi uygarlıklarını, yani barınmayı, giyimi ve bunların pazar değerlerini, gıda ve günlük beslenme alışkanlıklarını detaylı olarak anlattı. Goitein dikkatini bu ortaçağ Yahudilerinin ruhani yaşamlarına da yöneltti ve okula gitmiş ve eğitimli insanları tercih etmelerinin üzerinde durdu. Akdeniz Yahudi toplumunun tüm Akdeniz toplumunu temsil edecek tipik bir örnek olduğunu öne sürdü. Bu durumda, Kahire Geniza'nın belgelerini yazan ve toplayan Yahudiler gettolarla sınırlandırılmamışlardı, aksine komşularıyla paylaştıkları hayat deneyimlerinde etkin bir role sahiptiler. Bu yüzden Kahire Geniza yalnızca Mısır'ı ve Mısır'ın topraklarını temsil etmez, daha çok Akdeniz dünyasını bir bütün olarak yansıtır. Goitein'in incelediği dönem 9. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar olan kısmı kapsar, yani Haham Sa'adia Gaon'un zamanından (882-942) İbn Meymun'un zamanına (1135-1204) kadar. Miş-

9 Shelomo Dov Goitein, *A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1967-1988.

na (c. 200) ve *Talmud* (c. 500) zamanında ağırlıklı olarak bir tarım toplumu olan Yahudi toplumu 9. ve 10. yüzyıl Müslüman uygarlığının belirleyici özelliği olan ticaretle uğraşan şehir toplumuna doğru bir değişim geçirmişti. Goitein, kişi hukukunun adli sistemi, Roma hukuku araştırmalarındaki aşamalı canlanma, ticari devrim ve 11. yüzyıldan itibaren ortaçağ şehirlerinin yeniden ortaya çıkışı sayesinde varlığını devam ettiren bir Akdeniz birliğini ortaya çıkardı. Henri Pirenne'in kendi zamanında dikkatini ortaçağ şehirlerinin ortaya çıkışına yönelttiğini hatırlayabiliriz.[10] Her şeyden önemlisi Goitein, Akdeniz dünyasında hâlâ devam eden Roma hukuk ve yönetim geleneğinin dayanıklılığının altını çizmiştir. Islam fetihleriyle Akdeniz birliğinin tamamen dağıldığını iddia eden öncülü Pirenne'in aksine Goitein, Akdeniz'in insanların, eşyaların, kitapların ve fikirlerin sürekli dolaşımını sağlayan tarihî rolünde kesin bir devamlılık algılıyordu. Aslında hem Pirenne hem de Goitein şehirlere ve şehirlerde yaşayanlara yüksek Ortaçağın ortaya çıkışı ve şekillenişi konusunda önemli bir rol yüklemişti. Goitein, 10. yüzyıldan itibaren Mısır'ı yöneten Fatımiler gibi siyasi otoritenin ekonomiyle ilgili meselelere karışmadığı bir dünyada hüküm süren liberal, serbest, merkantilist bir ekonomi ortaya koymuştu. Böyle yaşam koşulları hareketliliği kolaylaştırarak kültür ve bilginin Akdeniz boyunca yayılmasını ve açık, çoğulcu bir toplumun ortaya çıkmasını sağladı. Shelomo Dov Goitein aslında sonradan tarihçi olmuş bir dilbilimciydi ve dilbilimi, tarihi, felsefeyi ve edebiyatı da içeren gerçekten de disiplinler arası bir araştırma yürütmüştü. Goitein daha henüz 1960'larda yalnızca geleneksel yazılı kaynakları okumayı ve araştırmayı tatmin edici bulmayan ve çalıştıkları konunun kapsamını genişletebilmek için göstergebilim, edebiyat, antropoloji ve hukuk gibi diğer bilimleri de kullanan günümüz tarihçilerinin tutumunu benimsemişti. Geniza belgelerini araştırmasının ardından, Goitein bu belgelerde

10 Henri Pirenne, *Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton, 1927. Fransızca yayım: *Les villes du Moyen Age. Essai d'histoire économique et sociale*, Brüksel, 1927.

bahsedilen insanların kusursuz portrelerini çizdi. Yahudi bilgini (*talmid ḥakham*), bankeri, topluluk liderini, zanaatçıyı, seyyahı, doktoru, eczacıyı, filozofu ve şairi incelemeyi seçti. Goitein için tüm bu ülkeler Müslüman dünyasının bir parçasıydı ve hepsinde de Akdeniz dünyasına ait benzer özellikler fark etmişti. Goitein pek çok açıdan Kastilya'daki Toledo'yu Abbasilerin Bağdat'ıyla eş görmüş ve Müslüman Toledo'nun 1085'te Hıristiyanlarca alınmış olmasına ve *Reconquista* savaşlarının 9. yüzyıldan itibaren devam etmesine rağmen her ikisi de aynı Müslüman dünyasına aitmiş gibi bu ikisi arasında paralellikler çizmiştir.

Eserinin beşinci cildinin sonsözünde Goitein, Braudel'in eserinin[11] yayımlandığını bildiğini itiraf etti ancak "16. yüzyılın ikinci yarısı için zaman ayıramayacağını" düşünmüştü. Goitein, ancak Braudel'in eseri İngilizce olarak karton ciltli halde bulunabildiği zaman onu okumaya başlamıştı ve "kısa süre sonra, daha önce okumadığı için pişman" olmuştu.

Akdeniz, Braudel'in üç ciltlik *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Phillipe II* adlı eserinin gerçek kahramanıdır. Braudel hayatının neredeyse kırk yılını araştırmasına adamıştı. II. Philip'in hükümdarlığı sırasında (1527-1598) Akdeniz dünyası konulu doktora teziyle uğraşırken 1923 yılında kitabı üzerinde çalışmaya başladı. Braudel'in *opus magnum*'unun ilk Fransızca baskısı 1949'da yapıldı. Bunu 1966'da ikinci ve gözden geçirilmiş bir baskısı takip etti. Sonraki yıllarda daha fazla baskıları yapıldı.[12] Fernand Braudel akademik kariyerine politik ve diplomatik tarih öğrencisi ve bilim adamı olarak başlamış olsa da çok zaman geçmeden dikkatini sosyal tarihe yöneltti ve bir anda "Annales Okulu"nun öncülerinden biri haline geldi. Ancak yalnızca akademik araştırmalar onu tatmin etmiyordu, sıradan insanlara da hitap etmeye uygun

---

11 Fernand Braudel, *La Méditeranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, Armand Colin, 1949; 2. ed.: 1966. İngilizce çev. New York, Harper & Row, 1972.

12 Örneğin: Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 9. ed., Paris Armand Colin, 1990.

düşünüyordu. 1977'de *La Méditerranée, l'Espace et l'Histoire*[13] başlığını taşıyan bir albüm yayımladı. Albümde, Akdeniz manzaralarının ve insanlarının resimlerinin ve illüstrasyonlarının yanısıra Braudel ve iki öğrencisi, Filippo Coarelli ve Maurice Aymard tarafından yazılan altı deneme de bulunmaktaydı. 1985'te Parisian Editing House Flammarion bu denemelerin yeni bir derlemesini yayımladı.[14] Tarihi açıklarken Braudel için asıl önemli olan mekân ve zamandı. "İnsan faktörüne özellikle değinerek coğrafya"yı çalıştı ancak "Bu daha fazlası; belli bir tür tarihi aktarmak için gösterilen bir çaba" idi.[15] Braudel Akdeniz'de mekânı daha küçük bölgesel, toplumsal ve kültürel yapıları biraraya getiren bir üst yapı olarak kabul ediyordu. Akdeniz üst yapısı küresel bir düzleme yerleştirilmiştir ve kuzeybatı Avrupa ve Ortadoğu gibi üst yapılarla karşılıklı ilişki halindedir. Akdeniz üst yapısı öncelikle coğrafi sınırlarla belirlenmiştir: Doğuda ve güneyde çöller, batıda Atlas Okyanusu ve kuzeyde bir dizi nehir bulunur. Braudel Akdeniz dünyasında topografyasına göre bölünmüş pek çok alan algılıyordu. "Akdeniz'in en az iki yüzü bulunmaktadır. İlk olarak yaşamsal öneme sahip ovalar tarafından bölünen sık dağlık yarımadalardan oluşur. Bunlar İtalya, Balkan Yarımadası, Asya Minör, Kuzey Afrika ve İber Yarımadası'dır. İkinci olarak, bu minyatür anakaraların arasında geniş, karmaşık ve parçalanmış deniz uzantıları bulunur, Akdeniz tek bir denizden oluşan bir varlık değil, bir denizler bütünüdür".[16] Aynı zamanda farklı politik, kültürel ve dinî inançlarına rağmen Akdeniz dünyasının ruhundan ilham alarak birarada yaşayan topluluklar da Akdeniz'in özelliklerindendir. Bu toplumsal gruplar bir dizi karşılıklı ilişki sürdürmektedirler. Hepsi tek bir Akdeniz dünyasıyla

---

13 Fernand Braudel, *La Méditerranée. l'Espace et l'Histoire*, Paris, Arts et Métiers Graphiques, 1977.

14 Fernand Braudel, *La Méditerranée, l'Espace et l'Histoire*, Paris, Flammarion, 1985.

15 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*, New York, Harper & Row, 1972, I, s. 21.

16 A.g.e., s. 25.

kaynaşmış olmalarına rağmen her biri kendi özelliklerini korumaktadırlar. Coğrafi ayrımlar, Müslüman ve Hıristiyan dünyası ya da modern çağın Osmanlı ya da Avrupa imparatorlukları gibi karşı karşıya gelen tarihî uygarlıkların vatanı haline gelmiştir. Pirenne ve Goitein'in kendi eserlerinde araştırdıkları eski uygarlıkları hatırlayalım. Bu yüzden Akdeniz dünyası hem birliğin hem de çoğulluğun aynı anda var olmasına izin veren karmaşık bir sistemdir. Braudel, Akdeniz havzasında var olan benzer iklimsel ve coğrafi koşulların uzun dönemde bu "İç Deniz"in[17] kıyılarında ortaya çıkan ve gelişen uygarlıklardaki insan yaşamları üzerinde aynı ve tek bir etkiye sahip olduğunu iddia etmişti. Braudel'in bu gözlemi, iklim olaylarının ve bunların insan varlığı üzerindeki etkisinin Hellenistik ve Ortaçağlardaki algılanışını hatırlatmaktadır. Ancak Akdeniz birliğini ortaya çıkaran yalnızca doğal çevre değildir. Göç, işgal, kolonileştirme ve hac gibi tarihî süreçler de ortak anıların, mitlerin, kültürün ve ticari değişimin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Braudel tarihte zamanın algılanması konusunda yeni bir üçlü model ortaya koymuştur: *longue durée*, tarihsel olayların döngüsel olarak ortaya çıkışı ve kısa dönemli tarihsel değişim.[18] Birkaç yıl, birkaç gün hatta birkaç saat gibi kısa dönemli olaylara odaklanan pozitivist tarih yaklaşımının aksine zamanı *longue durée*'de algılamayı seçen Braudel, Akdeniz uygarlıklarının yaşam koşullarındaki birlik ve benzerliğin nasıl kurulduğunu ve yanyana var olduğunu *longue durée*'de gözlemledi. Annales Okulu'nun *histoire événementielle*'e karşı yaptığı tüm eleştirilere rağmen, ki Braudel yalnızca Fransız Devrimi'ne ya da 1848 olaylarına odaklanan öğrencileri küçümsemişti, tarihte *les événements*'ın yeri ne gözardı edilmişti ne de reddedilmişti. *Les événements*, küresel zaman ve mekândaki tüm tarihsel değişimin asıl unsurlarından biri olarak görülüyordu. Fernand Braudel Akdeniz dünyasının üç uygarlığı üzerinde durdu: Yunan-

---

17 *A.g.e.*, s. 16.

18 Fernand Braudel, "Histoire et sciences socials. La longue durée", *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, Ekim-Aralık, 1958, s. 725-753. Yeni yay.: Fernand Braudel, *Écrits sur l'Histoire*, Paris, 1969, I, s. 41-63.

Bizans, Roma-Latin ve Müslüman. *La Méditerranée*'in ilk cildi bölgenin coğrafi çevresinin rolüne ve bu kalıpla insanın ilişkisine adanmıştı. Bu, söz konusu mekânın fauna ve florayı, adaları ve yarımadaları, dağları, plato ve ovaları, deniz uzantılarını, sahil şeritlerini, anakarayı, mevsim düzenlerini, göç yollarını, kolonileştirmeyi ve şehirleri kapsayan *histoire immobile*'i sunan ilk devirdir. Braudel'in Akdeniz birliğinin oluşumunda kıyı şehirlerine birinci derecede rol verirken ve dağ köylerini tecritin ve inzivanın temsilcisi olarak görmesi dikkate değerdir. Akdeniz birliğinin kurulmasında kenti ve kentlerin katkısını tercih ederken Braudel, daha önce Pirenne tarafından izlenen ve aynı zamanda Goitein'in de onayladığı yolu izlemektedir. Yukarıda değinilen eserinin ikinci cildinde Braudel, *histoire immobile*'in art alanına karşı tekrar gruplaşmanın ve toplumsal yapıların dinamik tarihini ve ekonomik gelişmelerin ve karşılıklı ilişkilerin ritmini tartışırken tarihsel araştırmanın ikinci bir döngüsünü sunmaktadır. Eserinin üçüncü cildinde Braudel, *les événements*'e döner ve 1550-1601 arasındaki olayları titizlikle inceleyerek kahramanın tarihteki rolünü araştırır. Braudel, Akdeniz tarihinde büyük bir değişimle sonuçlanan uzun 16. yüzyılı (1630'a kadar) araştırmıştır.

Gerçekten de Akdeniz fikri bölgede yaşayanlarca anlaşılamamıştır. Ancak, zaman zaman bunun bazı Akdeniz ülkelerindeki belli gruplarca kabul edilebildiğini ve bu grupların miraslarının ve inançlarının bir kısmını meydana getirdiğini unutmamamız gerekir. Böyle bir süreç 1970'lerden beri İsrail'de meydana gelmektedir. Akdeniz kimliğini kabul eden kesin bir toplumsal eğilim gözlemlemekteyiz. Bir yandan bu eğilim, aile kökenleri Ortadoğu'ya dayanan İsraillilerin paylaştığı Doğulu kimliğini reddetme arzusunun bir sonucu olabilir. Öte yandan, bazı İsrail toplumsal çevrelerinde oluşan buna karşıt, yani kendilerini herhangi bir Avrupalı kimliğinden yabancılaştırmayı amaçlayan bir dürtünün sonucu da olabilir. İsrail toplumu katı birçok kültürlülük toplumsal ideolojisi döneminden geçmektedir. Atalardan kalma gelenekler Hıristiyan ya da Müslüman ülkelerden gelen Yahudileri İsrailli Araplarla kay-

naştıran modern bir toplum yaratmak için kullanıldı. Bu topluluklar tarihe, hukuka ve modern yaşama yaklaşımlarında birbirlerinden farklıdır. Devlet ve din arasındaki ilişki buna bir örnektir. Kökenlerinin izini Latin Avrupa ile bunun tarihî ve kültürel bağımlılıklarına kadar götüren pek çok Batı toplumu devlet ve kilise arasında anayasal bir ayrım kurumsallaştırmışlardır. Müslüman toplumların çoğunda böyle bir ayrım yapılmamıştır. Biz Akdeniz halkları, Akdeniz dünyasının tarihi ve kültürleri üzerine çalışmalı ve araştırma yapmalıyız, böylelikle Akdeniz fikrini geleneksel kalıplara göre değil bilginin ve bilgiyi onaylamanın sağlam temellerine dayanarak algılayabilir ve benimseyebiliriz. Kökenlerini hem doğudan hem de Avrupa'dan alan İsrail toplumu, tarihçilerin ve sosyal bilimcilerin, edebiyat eleştirmenlerinin, antropologların ve dilbilimcilerin Akdeniz fikrini gittikçe daha fazla kucaklamaya eğilimli çok kültürlü bir toplumda tarihsel, toplumsal ve kültürel yeniden gruplanmayı, kaynaşmayı ve karşılıklı gelişmeyi araştırmalarını sağlayacak bir laboratuvar işlevi görebilir.

ÇEVİREN Işık Demirakın

KAYNAKÇA

Braudel, F. (1949), *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, Armand Colin; (1966), 2. gözden geçirilmiş yayım, Paris, Armand Colin; (1990), 9. ed., Paris, Armand Colin; (1972) İngilizce çev.: New York, Harper & Row. Türkçe çev.: 1993, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Y.

— (1969), "Histoire et sciences sociales. La longue durée", *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, Ekim-Aralık 1958, 725-753. Yeni yayım: F. Braudel, *Écrits sur l'Histoire*, Paris, 1969. I, 41-83.

— (1977), *La Méditerranée. l'Espace et l'Histoire*, Paris, Arts et Métiers Graphiques.

— (1985), *La Méditerranée, l'Espace et l'Histoire*, Paris, Flammarion.

Febvre, L. (1940), "Patate et pomme de terre", *Annales d'histoire social*, Ocak 1940, II, 29, s. 643-645.

Goitein, S.D. (1960), "The Unity of the Mediterranean World in the Middle Ages", *Studia Islamica*, 12, s. 29-41.

— (1967-1988), *A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley-Los Angeles-Londra.

Lopez, R. (1962), *Naisance de l'Europe*, Paris, Armand Colin.

Matvejević, P. (1992) *Brévlaire méditerranéen*, Paris, Librairie Arthème Fayard. İbranice çev. (2001) Tel Aviv, Miskal.

Mendelson, D. (2002), "The Idea of the Mediterranean in Early Nineteenth-Century French Literature", *Mediterranean Historical Review*, 17/1, s. 25-48.

Pirenne, H. (1925), *Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton. Fransızca yay. (1927): *Les villes du Moyen Age. Essai d'histoire économique et sociale*, Brüksel.

— (1983), *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Alan Y.

— (1922-1923) "Mahomet et Charlemagne. Un contraste économique: Mérovingiens et Carolingiens", *Revue belge de philosophie et l'histoire*.

— (1939) İlk İngilizce çev.: *Mohammed and Charlemagne*, Londra, George Allen & Unwin Ltd.

— (1957), *Mohammed and Charlemagne*, New York, Meridian Books.

— (1984), *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Birey ve Toplum Y.

Prens, Adil Sultan ve Akdeniz'de Modern Çağın Başlangıcı

LINDA T. DARLING

Machiavelli'nin *Prens* kitabının 1513 yılında çıkışı çoğunlukla Avrupa siyasal yaşamında Hıristiyanlık inancıyla güvence altına alınmış ve "feodalite" adı verilen kişisel sadakat ve teslimiyet bağları üstüne kurulan ortaçağ ilişkilerinden, sınama ve denge ilişkileriyle güvenceye alınmış iktidar ve çıkara dayalı modern siyasal ilişkilere geçişi gösteren simgesel bir hareket olarak kabul edilmiştir.[1] Bu değişim 1500'lerde ortaçağdan yeniçağa olan büyük dönüşümün parçası olarak görülmüştür ve tarih yazımında bir önkabul, popüler kültürün bir parçası olacak kadar da uzun süredir Avrupa tarih yazıcılığının bir parçasını oluşturmuştur. Fakat son zamanlarda, özellikle de Avrupa bağlamı dışında kullanıldığında bu dönemlemeye karşı çıkılmaktadır.[2] Bu bildiri, tersine, yalnız Avrupa bölümü için değil, bütün Akdeniz için yakınçağ görüşünün uygulanabilirliğini ileri sürmektedir.

---

1 Örneğin bkz. Garrett Mattingly, et al., *Renaissance Profiles*, New York, Harper Torchbooks, 1961, s. 19. Bu bildiri halen üzerinde çalışılmakta olan daha uzun bir araştırmanın özetidir.

2 Peter van der Veer, "The Global History of 'Modernity'," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 41 (1998) s. 285-94; On-Cho Ng, "The Epochal Concept of 'Early Modernity' and the Intellectual History of Late Imperial China", *Journal of World History*, 14 (2003) s. 37-61.

Avrupa'da 18. yüzyılda Aydınlanma sırasında, 1500'den itibaren olan dönem "modern" olarak adlandırılmıştır. Modern çağda endüstriyel ve kapitalist dönem süre ve önem olarak ağırlığını koruduğundan, "modern" sözcüğü sanayi çağı, yeni bir dönem için kullanılmış ve "yeniçağ" Rönesans ve Aydınlanma için kullanılır olmuştur. Aynı zamanda, yer kürenin keşfi, sömürgecilik ve kapitalist kurumların gelişmesi, siyasal yaşamın daha büyük ve yetenekli devletlerde yoğunlaşması, rasyonalizm, amprisizm ve sekülarizm gibi daha önce dönem için vurgulanan niteliklerden daha karakteristik özellikler haline gelmiştir. Dönemin bu yeni özellikleri, eskiler gibi, başka yerde değil, Avrupa'da meydana gelen değişimler olarak görülmüştür. Oysa daha yakından bir bakış, bu dönüşümlerin, özellikle de yeniçağ Avrupa'sının niteleği olan siyasal dönüşümün, aynı sonuçları doğurmasa da, belirli derecelerde bütün Akdeniz'de yaşandığını gösterecektir. Dolayısıyla ben, yeniçağa ait dönüşümün yalnız Avrupa'ya özgü değil, en azından Akdenizli bir olgu olarak nitelendirilmeyi hak ettiğini düşünüyorum. Bu bakış açısı doğu ve güney Akdeniz 15. ve 16. yüzyıllar siyasal yazınının incelenmesinden ortaya çıkıyor.

1500'lerde İslâm siyasal düşüncesine ait görülmedik derecede yoğun çalışmalar yapılmıştır. Bu eserler çeşitli disiplinlere aittir, felsefe, tarih, dinsel gerekirlikler, kültürel araştırma, edebiyat gibi ve çeşitli dillerde –Arapça, Farsça, Osmanlıca– yazılmıştır. Sonuç olarak, olağandır ki hepsini birarada inceleyen kişiler olmamıştır ve şimdiye kadar kronolojik olarak yanyana getirilip tasnif edilmeleri bilim dünyasının yapmadığı bir iş olarak kalmıştır. Oysa bu eserlerin ve Machiavelli'nin *Prens*'inin aynı zaman diliminde ortaya çıkmaları tedadüfi değildir. Bunlar tesadüfen aynı zamanda yazılmış bağımsız eserler değil, Timurlu, Akkoyunlu, Memluk ve Osmanlı ülkelerinde siyasal davranış ve adalet tanımı üstüne aynı anda yürütülen bir dizi tartışmaya yapılmış katkılardır.

Bu durum bu çağda bütün bölgede gerçek bir siyasal değişimin yaşandığını göstermektedir; bu, Machiavelli gibi yazarları etkileyen, siyasal geleneklerini yeniden düşünme ve çeşitli

yönlerini yeniden değerlendirmelerine yol açan bir değişimdir. Bu siyasal değişimin Akdeniz'in öbür yakasında, Avrupa'da olan değişimle çakışması, onunla bütünüyle ilişkisiz olamayacağını da gösterir. Bu eserlerden bazılarını tanıttıktan sonra, bu çalışma bu değişimin yapısını ve dönemin çok daha iyi bilinen Avrupa siyasetiyle ilişkisini de tartışacak. Genel olarak bu eserler, daha önce tarihsel bağlamlarından çok edebi yönleriyle çözümlenmişlerdir. Tarihsel bir çözümleme ise tek tek eserlerin özellikleri üstünde değil, fakat katkıda bulundukları siyasal söylem üstünde duracaktır.

Hükümet üstüne Ortadoğu söylemleri

Batıdan doğuya doğru giderek güney ve doğu Akdeniz'in 1500'lerdeki siyaset yazını üstünde kısaca durayım. Mısır'daki Memluk ülkesinden başlarsak, 15. yüzyıl sonu eseri, İbnü'l-Azrak'ın (ö. 1491) *Bedaiü's-Silk fi Tabaü'l-Mülk* [İktidarın Yapısı Hakkında Muhteşem Satırlar], ünlü tarihçi ve "toplumbilimin babası" İbn Haldun'un[3] Tarihe Giriş veya *Mukaddime* adlı eseri hakkındadır. İbn Haldun'a göre, adil sultanın görevi toplumu korumak, düşmanlıkları ve mülkiyete saldırıları gidermek, pazarı denetlemek, sözleşmeleri geçerli kılmak, güvenilir akçe basmak ve insanların kendi paylarına düşen yaşamdan hoşnut olmalarını sağlamaktır. İbn al-Azraq'ın, Mısır'da 15. yüzyıl sonunda yazılan diğer eserler gibi, bu görüşlerden yineledikleri, Memluk dönemi siyasetinin anahtar konularına yöneliktir: Sultan Kayıtbay'ın ve el-Guri'nin halkın adalet duygularını tatmin etmekteki, Mısır'ın Portekiz baskınlarına karşılık baharat yolundaki konumunu ve Arabistan'ın kutsal şehirlerini kâfirlerin yağmalarından korumaktaki başarısızlıkları. Bu sultanların adaletsizlikleri öncekilerden daha fazla olmayabilir fakat siyasal başarısızlıkları daha derin bir anlam taşımaktadır:

3 Abu 'Abd Allah ibn al-Azraq, *Bada'i' al-Silk fi Taba'i' al-Milk*, ed. 'Ali Sami al-Nashar, 2 c.., Bağdat, Wizarat al-I'lam, 1977-78; Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, Franz Rosenthal (çev.), 3 c., New York: Pantheon Books, 1958.

Onların yönetimi ilahi destekten yoksundur.[4] Başka bakış açısıyla, jeopolitik değişim ağır süvari kuvvetlerinin zamanının geçtiği ve halkın değerleriyle uyum sağlamayan yöneticilerin yetersizliği anlamına gelmektedir. 1517'ye gelindiğinde, Mısırlılar Osmanlı yönetimini, ülkelerini saldırılardan koruması ve ekonomik işleyişi ve hukuki yönetimi sağlamaları koşuluyla kabul etmeye hazırdılar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da dönemin tarihleri hükümet konusundaki söylemi yansıtır. II. Mehmet'in hazine arayışıyla mallarını elinden aldığı cephedeki savaşçılara yakınlık hisseden tarihçiler, II. Mehmet'in emperyal değişiklikleri, baskın merkezî denetim ve ağır vergilerine karşıt olarak ilk dönem Osmanlı fatihlerini İslâmlık ve adalet için savaşan heteredoks aşiret savaşçıları olarak resmederler. Saraya yakınlık duyan tarihçiler ise, aşiret savaşçılarını ortodoks bir tonlama içinde sunarlar ve emperyal hükümeti özünde adil, yalnızca II. Bayezit tarafından yapılan küçük değişikliklere muhtaç biçimde çizerler.[5] Bayezit yönetimi, Tursun Beg'in *Tarih-i Ebü'l-Feth* eserinde Mehmet'in erdemlerinin yüceltilişi ve adaletsizliğe karşı uyarılarla da karşılaşmıştır.[6] Daha eleştirel bir tonlama Bayezit'in oğlu Korkut'ta görülür; babasının hükümetini, İslâmî bilimler tarafından ortaya konduğu biçimiyle ilk İslâm cemaatinden çok fazla sapmış olmakla suçlar.[7]

Osmanlılarm siyasal adaleti savaşçı bir bakış açısından bürokratik bakış açısıyla tanımlamasına geçişinin bir öğesi de Ak-

4 Muhammad ibn Ahmad ibn İyas, *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year A.H. 922 (A.D. 1516)*, W.H. Salmon (çev.), Londra, Royal Asiatic Society, 1921; rpt.

5 Halil İnalcık, "How to Read 'Ashik Pasha-zade's History", Colin Heywood ve Colin Imber (ed.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, İstanbul, İsis Press, 1994, s. 139-56; rpt. Halil İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1998, s. 31-50.

6 Tursun Beg, *The History of Mehmed the Conqueror*, Halil İnalcık ve Rhoads Murphey (ed.), Minneapolis, Bibliotheca Islamica, 1978.

7 Cornell H. Fleischer, "From Şehzade Korkud to Mustafa Âli: Cultural Origins of the Ottoman *Nasihatname*", Heath W. Lowry ve Ralph S. Hattox (ed.), *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey*, İstanbul, İsis Press, 1990, s. 70-73.

koyunlu filozof Celaleddin Davani (ö. 1503) tarafından yazılan *Ahlak-i Celali* adlı siyaset felsefesi üstünde kitapta görülmektedir.[8] Davani II. Mehmet'in çağdaşıdır ve Mehmet onu Osmanlı sarayına çekmek için cömert hediyeler yollamıştır. *Ahlak-i Celali* Osmanlılara Yakındoğu devlet geleneğini özetleyen sekiz katlı Adalet Dairesi'ni getirmiştir. Bu eser, Cornell Fleisscher'in işaret ettiği gibi, 16. yüzyılda Kınalızade'nin yazdığı *Ahlak-ı 'Ala'i* adlı eserin kaynağıdır ve Adalet Dairesi adının verilişi de bu eserdedir.[9] Kınalızade'nin eseri Osmanlı hükümet sistemini geleneksel siyaset felsefesi içine dahil etmiştir; çağdaşları Celalzade ve Ebussuud ise onu İslâmî hukukla bütünleştirmişlerdir. Bu çabalarla, Osmanlı siyaset düşüncesi gerçek siyasal etkinliklerle içsel olarak daha tutarlı ve meşru hale gelmiştir.

Davani'nin hamileri Akkoyunluların başlangıcı aşiret yağmacılığıdır fakat yönetimlerini İslâmlaştırılmış Türk aşiret ideolojisi ile Yakındoğu devletinin yönetici geleneklerini kaynaştırarak meşrulaştırmışlardır.[10] Davani'nin hükümet formülünü dile getiriş biçimi, Akkoyunlu toplumundaki toprak mülkiyetiyle güçlendirilmiş güçlü hiyerarşik eğilimi yansıtır. Akkoyunlu ülkesi, çoğunluğu aşiret gruplarının önderleri veya dinî kurum ve önderler olan güçlü toprak beylerine yönettikleri halk ve toprak üstünde neredeyse tam egemenlik tanıyan bir sistemdir.[11] Sultan Uzun Hasan (1457-1478), yönetimi sırasın-

---

8 Jalal al-Din Muhammad Davani, *Akhlaq-i Jalali*, Lucknow, Matba'-i Munshi Naval Kishur, 1866; S.H. Deen (çev.), *The English Translation of "The Akhlak-i-Jalali", A Code of Morality in Persian*, Lahore, Sheikh Mubarak Ali, 1939; daha eski ve eksiksiz bir çevirisi için bkz. W. F. Thompson, *Practical Philosophy of the Muhammadan People*, Londra, Oriental Translation Fund, 1839.

9 Cornell H. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and 'Ibn Khaldunism' in Sixteenth-Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, 18 (1983), s. 198-220; Kınalızâde 'Ali Çelebî, Ahlak-i 'Ala'i, Bulak, s. y., 1228/1832-33.

10 John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, y. ed., Salt Lake City, University of Utah Press, 1999, s. 16-19 [John E. Woods (1993), *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, çev. Sibel Özbudun, İstanbul, Milliyet Y.].

11 *The Cambridge History of Iran*, Sir Harold Bailey, Peter W. Avery, et al. (ed.), 7 c., Cambridge, Cambridge University Press, 1968-91, c. 6, s. 497, 500, 501, 510; Jean Aubin, "Études safavides, I: Šâh Ismâ'îl et les notables de l'Iraq persan", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2 (1959) s. 39-

da, bu güçlü toprak sahipleri sınıfıyla kendi kuvvetlendirilmiş ve merkezî yönetimi arasındaki bölünmüşlüğü, anıtsal inşaat projeleriyle ve bilim ve edebiyata özellikle İslâmî kültürün büyük siyasal yazınına verdiği destekle dengelemeye çalıştı.[12] Sonraki, Sultan Yakup (1481-1490) gibi Akkoyunlu yöneticiler, vergi toplama hakkını elde etmeye çalıştılar, üretim ve ticaretten alınan vergiyi azaltmak veya kaldırmak, vergi yanlışlıklarını düzeltmek için mücadele ettiler. Hanedan kavgası nedeniyle Osmanlılara sığınmak zorunda kalan Sultan Ahmed (1496-1497) Akkoyunlu parçalara ayrılmış toprak sistemi yerine, Osmanlılardaki gibi merkezî denetim altında bir sistem geçirmeye bile çalıştı, dinî mülkiyet üzerinde Osmanlı tarzı reformlar yapmak ve aşiret hukuku yerine İslâmî hukuku geçirmek için uğraştı.[13] Güçlü toprak sahipleri bu değişikliklere karşı direndiler ve bu konudaki epik mücadeleler imparatorluğu böldü.

Reform konusundaki çatışmalar Akkoyunlu yazınına egemen olan adalet ve önderlik söylemini üretti. Maverdi'nin *al-Ahkam al-Sultaniyah* adlı eseri o dönemde Farsça'ya çevrildi. Tarihî veya edebi kahramanlık destanları halktan ilgi gördü ve hükümet üstüne söyleme katkıda bulundu.[14] Dönemin en büyük siyaset düşünürü Fadlullah b. Ruzbihan sultanların reformlarını İslâmî hukukla uzlaştırmaya çalıştı. Sultan Yakup'un "çağın düzenleyicisi" olduğunu, çünkü hukuk dışı

43; Woods, *a.g.e.*, s. 106-7. Büyük toprak sahipleri arasında Safavi Sufi tarikatı da vardır.

12 Woods, *a.g.e.*, s. 108 ve n. 97, s. 109, 137-40; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, y. ed., Londra, I. B. Tauris, 1991, s. 101; B. W. Robinson, *Fifteenth-Century Persian Painting: Problems and Issues*, New York, New York University Press, 1991, s. 21-43; Walther Hinz, "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 100 (1950), s. 177-201; *Cambridge History of Iran*, c. 6, s. 507.

13 Woods, *a.g.e.*, s. 158.

14 Mohammad-Taqi Danishpazhouh, "An Annotated Bibliography on Government and Statecraft", Said Amir Arjomand (ed.), *Authority and Political Culture in Shi'ism*, Albany, State University of New York Press, 1988, s. 213-39; Irène Mélikoff, *Abu Muslim, le "Porte-hache" du Khorassan*, Paris, Adrienne Maisonneuve, 1962, s. 77-79.

vergileri kaldırdığını, askerler tarafından tahrip edilen ekini tazmin ettiğini, şarabı yasakladığını, rüyasında peygamberi gördüğünü ve genel olarak İslâmî hukuku güçlendirdiğini ileri sürdü.[15] Din âlimleri için hazineden para ayrılmasını savunan Davani, Yakup'un vergi gelirlerini kesmesini "tiranlık ve baskı" olarak adlandırarak bu adaletsizlik sona erdirilene kadar hükümete hizmet etmeyi reddetmişti. Sultan Ahmed ise ya adil yönetimi başlatan sultan ya da olağandışı aşağılık bir hükümdar olarak sunuluyordu; o yönetimini İslâmî hukuka dayalı gelirler üstüne temellendirmeye ve aşiret önderleriyle savaşmak zorunda kalsa bile aşiret hukukunu kaldırmaya kararlıydı, fakat tarihçi İdris Bitlisî onun adaletsizlik ve şiddetinin Akkoyunluların yönetim hakkını aldığını yazıyordu.[16]

Timurlular, yönetimlerinin yalnızca ilk yarısında bir Akdeniz devleti olmakla birlikte, 15. yüzyılda önde gelen Müslüman güçtüler. İktidardayken pek adil davranmasalar da, miras olarak adil bir anı bıraktılar. Sultanların çoğu bu kavrama pek uymasa da, iki tarihçileri, Mirhand ve torunu Handemir, Timurlu yöneticileri anlatırken ısrarla adalet kavramım kullandılar.[17] Yalnız son Timurlu, Sultan Hüseyin Baykara (1470-1506), Adalet Dairesi kavramlarıyla uyumluydu ve böyle tanımlandı – kendisini böyle tanımladı. İktidarı sırasında yazılan bir tarım el kitabı, tarımsal destekle siyasal istikrarın karşılıklı ilişkisini vurgulayarak, "tarımdaki çaba"ların selamet ku-

---

15 Fadlullah b. Ruzbihan Khunji Isfahani, İran, İS 1478-1490: Kısaltılmış çeviri: *Tārīkh-i 'Ālam-Ārā-yi Amīnī*, V. Minorsky (çev.), Londra, Royal Asiatic Society, 1957, s. 41, 93, 75, 85, 77-78; V. Minorsky, "The Aq-qoyunlu and Land Reforms", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 17 (1955), s. 449-62; Maria Eva Subtelny, "Centralizing Reform and Its Opponents in the Late Timurid Period", *Iranian Studies*, 21 (1988), s. 129-30; Muhammad Aslam, "Fadl-Ullah bin Ruzbihan al-Isfahani", *Journal of the Asiatic Society of Pakistan*, 10 (1965), s. 126-27.

16 Minorsky, *a.g.e.*, s. 459-61; Woods, *a.g.e.*, s. 145, 167.

17 Khwandamir, *Habību's-Siyar, Tome Three: The Reign of the Mongol and the Turk*, Wheeler M. Thackston (çev.), Cambridge, Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1994, s. 307, 331, 386; Mir Khwand, *History of the Early Kings of Persia*, David Shea (çev.), Londra, Oriental Translation Fund, 1832, s. 178-79.

rallarından biri olduğunu ve Sasani hükümdarı Anuşirvan'ın ülkesinde ekilmemiş tek bir tarla kalmamasına özen gösterdiğini, çünkü tarımda zenginliğin adalet ve İslâmî hukuku mümkün kıldığını ve vergi gelirini artırdığını dile getiriyordu.[18] Tarihçi Devletşah, "Horosan'ın fakirleri ve köylüleri onun gölgesi altında refah ve saadet içinde yaşıyorlar" diyor ve onun sulama sistemini genişletip tarımı desteklediğini anlatıyordu.[19] Sultan Hüseyin Baykara'nm siyaseti, oysa, zenginlik ve iktidarları sınırlandırılmak istenen soyluların siyasal muhalefeti nedeniyle başarılı olamadı.[20]

Bu siyaseti esinleyen yönetim ideolojisi, daha sonraki rejimlerin gözünde Timurluların mirasının değişmez bir parçası olarak kaldı. Bu toplumlarda adalet ve iyi yönetimin neden oluştuğu konusundaki ideolojik çatışma, bu Müslüman yöneticilerin aralarındaki yıkıcı savaş veya hazine rekabeti kadar önemliydi. Yöneticilerin gereksinimlerini yönetilenlerinkiyle dengelemek daha zorlaştıkça, önderlik mücadelesi de yöneticilik ve adaletin tanımlarına dahil bir sav haline geldi. Çeşitli baskılarla yöneticiler ve danışmanlarına yeni talepler dayatılıyordu: Hint Okyanusu'nda ve Yeni Dünya'ya yeni yolların keşfiyle sonuçlanan küresel ekonomik değişimler, yabancı fatihlerin siyasal kurumlarını ve toprak mülkiyetlerini İslâmî

18 Maria E. Subtelny, "A Medieval Persian Agricultural Manual in Context: the *Irshad al-Zira'a* in Late Timurid and Early Safavid Khorasan", *Studia Iranica*, 22 (1993), s. 201-4; Ann K. S. Lambton, "Reflections on the Role of Agriculture in Medieval Persia", Abraham L. Udovitch (ed.), *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Economic and Social History*, Princeton, Darwin Press, 1981, s. 305.

19 Sultan-Husayn Mirza, "Apologia", W. M. Thackston (ed. ve çev.), *A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art*, Cambridge, Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1989, s. 374-75; Mir Dawlatshah Samarqandi, "Tadhkirat al-Shu'ara", *a.g.e.*, s. 61; Thomas W. Lentz ve Glenn D. Lowry, *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Washington, DC, Smithsonian Institution Press, Arthur M. Sackler Gallery, and Los Angeles County Museum of Art, 1989, s. 254; Bernard O'Kane, *Timurid Architecture in Khurasan*, n.p., Mazda Publishers, 1987, s. 5.

20 Beatrice Forbes Manz, "Administration and the Delegation of Authority in Temür's Dominions", *Central Asiatic Journal*, 20 (1976), s. 197, 202; *Cambridge History of Iran*, c. 6, s. 133-34; Subtelny, "Centralizing Reform and Its Opponents", s. 126, 135-39, 151.

hukuk ve temayülle uzlaştırmak ve Batı'nın artan tehdidine karşı vergi ödeyen köylülüğü ezmeden etkin bir askerî savunma kurmak. Yukarıda anlatılan siyasal yazının gelişimi bütün Akdeniz bölgesinde yaşanan siyasal dönüşümün ışığında değerlendirilmelidir.

Modern çağın başında siyasal dönüşümler

Timurlu, Akkoyunlu ve Memluk siyasal varlıklarının hepsi 1500'den kısa süre sonra yok oldu, yerlerine yüzeyde benzer görülseler de çok farklı yapıda devletler geçti. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Hint-Moğol, Safevi ve genişleyen Osmanlı imparatorlukları seleflerinden çok daha merkezî ve uzun ömürlüydüler. Hanedan ve aşiret kuvvetlerinden çok daha fazla devlet denetimindeki askerî birliklere ve maliyede yöneticinin kendi mülkünden çok ticaret, vergi ve krediye dayanıyorlardı. Aynı zamanda ülkelerindeki dinsel kurumlar ve üretici sınıflarla daha çok bütünleşmişlerdi. Bu devletler, içerde hanedan savaşlarına odaklanmaktan çok, dışarıya ve yayılmaya dönüktüler, askerî fetihlerden çok ticari ilişkiler ve devletlerini küresel ekonomiyle ilişkilendirmek ve bu noktada kapitalist dünya sisteminde çevrede yer alan bağımlı ülkeler olmaktan çok, eşit veya üstün ortaklar olarak yer almak istiyorlardı. Devletin merkezileşmesi kısmen ateşli silahlara doğru olan askerî dönüşümle yükseldi.[21] Bu silahlar eski teknolojilere göre devletin mali ve teknik çok daha fazla istihdamını gerektiriyordu. Bunlar kırsal yerine kentli güçlerin lehine işledi ve yöneticileri devletteki öteki güçlere karşı kuvvetlendirdi. Askere alma biçimini değiştirdiler ve nakit ödeme yapılan köylü sınıftan askere almanın önemini artırdılar. Bunların kullanımı ver-

21 Bu bölüm kısmen, "Rethinking Europe and the Islamic World in the Age of Exploration", *Journal of Early Modern History*, 2 (1998), s. 221-46'daki makalemden özetlenmiştir; bkz. Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam*, Chicago, University of Chicago Press, 1974, c. 3; Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Cambridge, MA, Basil Blackwell, 1990 [Charles Tilly (2001), *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, çev. Kudret Emiroğlu, Ankara, İmge Y.].

ginin parasallaşmasını, kredinin artmasını ve devlete hizmet veren tüccar ve finansör grubun genişlemesini teşvik etti.

Halkın yeni kesimlerinin silahlandırılması ve eğitilmesi ve eski askerî aristokrasinin direnerek gerilemesi, toplumsal çözülme potansiyelini artırdı. Karşılık olarak, yönetim daha tecavüzkâr oldu, memurlar kırsal kesime kadar yayıldı ve devlet birey olarak köylü ve kentliye daha yaklaştı. Tebaanın askere alınmasının bir başka yönü devlet ideolojisi veya dinsel siyasetin oluşturulmasıydı; modern çağın başında üç Müslüman devlet de onları komşularından ayıran resmi mezhepleri desteklediler ve siyasal ihtiyaçlarını karşıladılar, Avrupa devletleri kadar ağır biçimde olmasa da, tebaalarının dinsel inançlarını tek tipleştirmeye çalıştılar.[22] Aynı zamanda din adamlarını denetlemeye ve onları devlet aygıtının parçası yapmaya çalıştılar. Yerel otoritelerin bağımlı hale getirilmesi halkm ihtiyaçlarını karşılamak ve sorunlarını çözmek için daha fazla merkezî hükümete yönelmesine yol açtı. Merkezî yönetim, kuşatma altındaki köylülük için son başvuru mercii iken, artan derecede ilk merci oldu, fakat onun fermanlarımn uygulanması eyalet yönetiminin güvenilirlik ve etkinliğine bağlıydı. Hiçbir modern devlet, Fransa bile, eyalet denetimi sorununu çözemedi, fakat Osmanlılar, Safeviler ve Hint-Moğollar, hepsi merkezden atanan kişilerin, özellikle (sorgulanmaz olduğu kabul edilen dinsel güvenilirlikleri Müslüman devletini destekleyen) kadıların rollerini kuvvetlendirdiler ve yerel soyluları eyalet yönetimine kattılar. Yöneticiler, savaşçı ve hâkim olmaktan önce karar verici ve denetleyici konumuna girdiler ve yönetimin gündelik işleyişinden uzaklaştılar. Büyük bürokrasilerin oluşumu bakanlık yönetimini ve hizipçiliği teşvik etti ve karar vericilik büyük devlet adamlarıyla kadınlar dahil aile üyeleriyle paylaşılır oldu.

Bu özellikler modern çağın başında "Batı" Avrupa'da da görülür fakat yalnız Avrupa'ya ait değillerdir. Akdeniz bölgesinin bütün büyük devletleri bu çağın başında aynı yönde hareket

22 Osmanlılarla Safeviler arasında dinsel ve coğrafi sınırı çizen 1555 Amasya Barışı'nın, Avrupa'da aynısını yapan, *cuius regio eius religio*, Ausburg Barışı'yla aynı yılda olması yalnızca tesadüf değildir.

etmektedir. Yani, hiçbir devlet kendi başına modern olmamıştır, daha çok, modernliğe doğru atılan bir adım, devletler arası ilişkilerin bütünlüğü içinde olmuştur. Avrupa tarihçileri modernliğin birçok özelliğinin, bir grup oldukça eşit rakipler arasındaki askerî, siyasal, ekonomik ve ideolojik rekabetin doğrudan sonucu olduğuna işaret etmişlerdir. Bu sonuç bütün Akdeniz'e uygulanabilir: Avrupa ülkeleri, birbirleriyle rekabet ederken, Ortadoğu devletleriyle, öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'yla da rekabet halindedirler. Aynı biçimde, Ortadoğu devletleri, birbirleriyle olduğu kadar, Batı'yla da rekabet ettiler.

Modern dönüşümün Avrupa'da başarılı olduğu fakat Ortadoğu'da olmadığına hükmedilmiştir. Fakat kanıtlar modern dönüşüme ilişkin bu anlayışın gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Durumun daha doğru ifadesi, modern dönüşümün, kuzetbatı Avrupa devletlerinde, Hıristiyan veya Müslüman Akdeniz devletlerinden daha başarılı olduğudur. Modern dönüşüm bütün Avro-Akdeniz bölgesinde başlamıştı fakat Akdeniz'de 17. ve 18. yüzyılın başka gelişmeleriyle kısa sürdü. Faruk Tabak'ın bu kitaba yaptığı katkısının da ortaya koyduğu gibi, Akdeniz'de 17. yüzyılda iklim değişikliği buradaki gelişmeyi durdurdu, oysa Atlantik ekonomisinin başarısı kuzeybatı Avrupa'da, eski Akdeniz ekonomik merkezini çevreleştirecek ve kuzeybatı Avrupa'yı 18. yüzyıl sonunda kendisini yeni bir düzleme yükseltmeye yetecek kadar büyük birikim sağladı. Modern dönüşümün kuzey İngiltere'de bir noktada başladığını ve dünyanın farklı yerlerini etkileyerek dışarı yayıldığını söylemek yerine, modern dönüşümün başlangıcı demek bile çok geniş kapsamlı bir cümle.

15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başı Ortadoğu siyasal yazını, ordunun dönüşümü, kadınların rolü ve vezirler ve din adamlarının rolleri gibi, bu konularla doğrudan ilgilidir. Diğer yönler çağdaş gözlemcilerin dikkatlerinden kaçmıştır ve ancak yeni çağlarda farklarına varılmıştır. Fakat Ortadoğu siyaset yorumcuları için, iyi yönetim daha fazla iktidar demektir ve adalet hukuk karşısında daha fazla eşitliktir. Onların siyasal düşünceleri yöneticiler, büyük devlet adamları, askerler ve onları besle-

yen vergi verenler arasındaki dengeyi, vergi toplamakla yönetici çobanın özeni arasındaki dengeyi gözetir. Modern dönüşümün başlangıcını belirleyen yeni vergilendirme, asker toplama ve hükümetçe denetleme biçimleri, bu dengeye ve böylece adalete karşı tehditler olarak anlaşılır. Toprak mülkiyeti ve vergilendirmenin merkezîleşmesi yazının, hukuk dışı (öncelikle ticaretteki) vergilerin kaldırılması, tarımın teşvik edilmesi, dinin bağımsızlığı ve desteklenmesi ve dilekçelere yansıyan halkın taleplerine dikkat edilmesi gibi, sürekli temasıdır. Yazında ve yöneticilerin yönetim ve propagandasında değişik biçemlerle ifadesini bulan adalet söylemi, dolayısıyla, basitçe geleneksel temaların tekrar edilmesi değil, yönetim ve halkın endişelerine yönelik değişimlere duyarlı bir barometredir.

ÇEVİREN Kudret Emiroğlu

Akdeniz'in Sonbaharı, 1560-1860

FARUK TABAK

Akdeniz altın çağını 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşadı. İspanyol tahtını gücünden eden iflas dalgasının kronik bir hale gelmesiyle (1595, 1607, 1627, 1647, 1652) birlikte, havza 16. yüzyılın sonlarından itibaren iktisadi hayatiyetini kaybetmeye başladı. Yenidünya gümüşünün Akdeniz'e ulaşmasında en önemli rolü oynayan Cenovalı banker-finansörlerin, yani müflis İspanyol tahtı bankerlerinin, tahtın iflasıyla birlikte, bu değerli metalin mecrası ve hacmi üzerindeki denetimleri kaçınılmaz olarak zayıfladı. Akdeniz'e intikal eden gümüş miktarındaki düşüş, bu beyaz metalin 1560'lardan beri Levant ticaretinde yarattığı iktisadi canlılığın zayıflamasına yol açtı. İktisadi hayatın can damarını oluşturan karabiber ve baharat ticaretinin gümüşün mebzul miktarda bulunduğu mahallerde yoğunlaşması, Akdeniz'de gümüş miktarındaki azalmaya paralel olarak bu kârlı ticaretin de bölgedeki hacminin düşmesine yol açtı. Havzanın talihinin tersine dönmesini perçinleyen, dünya-ekonomisinin ağırlık merkezinin Akdeniz'den Amsterdam ve Kuzey Denizi'ne kayması oldu. 17. yüzyıldan itibaren Akdeniz'in eski parlaklığı mazide kalmaya yüz tutmuştu.

Bugün bölgenin nevi şahsına münhasır özellikleri olarak tanımladığımız özelliklerinin, onun parlak günlerinden değil ter-

sine eski parlaklığını yitirdiği günlerinden kalmış olması tabii ki ironik. Akdeniz uygarlığı ürünleri olarak bilinen buğday, üzüm ve zeytin, bölgenin altın çağında ticari amaçla ancak birkaç mahalde üretilmekteyken, bu ürünler 17. yüzyıldan itibaren havzanın hemen hemen her köşesinde yetiştirilmeye başlandı. Hayvancılık, bölgenin görkemli çağında, İberya'daki Mesta örgütü ya da Anadolu'da aşiret konfederasyonları gibi büyük-ölçekli örgütlenmeler tarafından üstlenilmişken, müteakip asırlarda küçük üreticilerin rolü önemli ölçüde arttı. Bu arada, bölgenin altın döneminin kârlı ürünleri, şeker başta olmak üzere, Akdeniz'den çok Atlantik'te yetiştirilir oldu; öte yandan ipek, kısmen ekolojik sınırlamalar nedeniyle, ama daha önemlisi İran Körfezi'nden kaynaklanan ve dağıtılan ipek tekstil ürünlerinin yaygınlık kazanmasıyla, havzada sahip olduğu ayrıcalıklı konumunu yitirdi. Sonuçta, Akdeniz'in altın çağına damgasını vuran ürünler, havzanın eski (ve geleneksel olarak adlandırılabilecek) ürünlerinin ekonomik yaşamda daha başat bir yer tutmaya başlamasıyla bölgedeki konumlarını yitirdiler.

Yani, havzada buğday, ağaç mahsulleri olarak adlandırabileceğimiz zeytin ve üzüm ve küçük baş hayvandan (koyun ve keçi) mürekkep Akdeniz üçlüsünün yeniden eski başat konumunu kazanması 17. ve 18. yüzyıllarda gerçekleşti. Fakat bölgenin alâmetifarikası haline gelen bu üçlünün kazandığı önem, sadece havzanın altın çağının gerilerde kaldığı anlamına gelmiyordu. Bitki örtüsündeki değişim, bölgenin ekolojisinde hasıl olan değişiklikleri de yansıtıyordu: Akdeniz kıyı şeridi, eskiden tek ürüne dayalı ticari tarıma ev sahipliği yapmaktayken, 17. ve 18. asırlarda büyük ölçekte terk edilmiş, kısmen bataklığa, göletlere ve kışlık meralara dönüşmüştü. Akdeniz üçlüsünün havzanın her köşesinde yetiştirilmeye başlaması, yamaçlardaki nüfus yerleşim yoğunluğunu artırdı. Sonuçta, bölge nüfusunun ağırlık merkezi, düzlük ve ovalardaki yerleşim birimlerinden eğimli yamaçlardaki ve dağlardaki yerleşim birimlerine kaydı. Bölgenin gücünün şahikasında olduğu dönemde, tarımsal ürünlerle örtülü ovalara serpiştirilmiş köy dokusu, yamaçlardaki yeni konumlarından dolayı daha

yüksek irtifadaki ormanlık mahallerle aşağıdaki ova ve vadilerin arasında iletişim sağlayan yerleşim birimleri haline dönüştü. 15. ve 16. yüzyıllardaki büyüme döneminde, nispeten geniş ovaların sunduğu fırsatlardan yararlanmak için "tepelerden aşağılara" göç eden köylerin yeni mekânlarına yerleşme temposunda önceleri görülen yavaşlama sonraları alenen duraklamaya dönüştü, sonraları ise süreç tersine döndü. Yani, Akdeniz'in iktisadi önemini giderek yitirmesiyle birlikte havzanın peyzajı ve yerleşim örüntüsü de bu dönüşüme eşlik edecek biçimde değişti.

Dört yüzyıl ve birbirine tezat iki Akdeniz, demek ki bunlardan ilki 15. ve 16. yüzyıllarda görkemli Venedik'in koruyucu kanatları altında gelişen; diğeri ise 17. ve 18. yüzyıllarda hükümranlık yarışındaki güçlerin rekabetine hedef olan. İlkini diğerinden ayırdeden havzanın girift işbölümü – Venedik tarafından şekillendirilmiş, himayet ve siyanet altına alınmış. Akdeniz'in görkeminin zirvesinde olduğu bu dönemde, her ne kadar kendisini Venedikliler *mare internum* adıyla ansalar da, yaratılan dünyanın kozmopolit doğasına uygun olarak, bölge kendi doğal coğrafyasından çok daha geniş bir ekonomik sahayı kapsamaktaydı. İç Deniz, o zaman, çok daha geniş bir iktisadi sahanın, Braudel'in "Büyük Akdeniz" olarak adlandırdığı ticari sahanın bir parçasıydı. 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bir zamanlar canlı, kozmopolit ve sürekli sınırlarını zorlayan deniz, artık basit bir gölete, görkemli dönemindeki varlığının soluk bir gölgesi haline dönüşmüştü. 1450'den itibaren kapitalist dünya-ekonomisinin coğrafi genişleme sürecine girmesi, önceleri Büyük Akdeniz'i besleyen Hint Okyanusu, Atlantik ve Sahra'yı İç Deniz'den koparak, Akdeniz'i can kaynaklarından etti.

Tabii ki ne Akdeniz'in inhitat döneminde iktisadi merkezinin havzanın ovalarından dağ ve yamaçlarına kayması, ne de bölgenin ürün yapısının bu coğrafi dönüşüme bağlı olarak değişmesi ve ovalardaki yoğun yerleşimlerin terk edilmesi kısa vadede gerçekleşecek süreçlerdi. Bu coğrafi dönüşüm 1560'lardan 1860'lara kadar süren uzun zirai döngünün bir parçasıydı. Bu döngü, üç farklı sürecin (ve dönemin) beraberlerinde getir-

dikleri dönüşümlerden müteşekkildi. İlk dönem, on yedi ve on sekizinci asra temel karakterini veren, yağışlı (ve soğuk) kışlarıyla tanınan Küçük Buzul Çağı'nın avdeti ile başladı: Bu dönemde, kar (ve yağmur) miktarındaki artış sonucunda, Akdeniz'in kıyı şeridi sık sık sellerin etkisi altında kalıp ekilebilir alan azalırken, bataklık sahaların kapladığı alan genişledi. İkinci döneme niteliklerini veren dünya-ekonomisinin işbölümünde yaşanan değişimlerdi: Amsterdam'ın yükselişi Baltık hububatını Hollandalı tacirler için "ana ticaret" haline getirerek Akdeniz tahıl ticaretinin büyümesi üzerinde menfi bir rol oynadı. Üçüncü dönem ise Akdeniz'in ekilebilir alanlarının büyük bölümünün çayır ve bağa dönüştürülmesini kolaylaştıran ve tahıl üretimindeki daralmayı hızlandıran 17. yüzyıl buhranıdır.

Bu üç etkenin sonucunda, Akdeniz'de yetiştirilen tarımsal ürün çeşidi azaldı. Buna bağlı olarak, bölgenin alçak ve yüksek mahalleri arasındaki kurulu denge de, ovalardaki yerleşimlerin azalması ve kırsal yerleşim örüntüsünün dönüşüme uğramasıyla değişti. Bugün bizim bölgeye has diye nitelendirdiğimiz özelliklerini (yeniden) kazanması, bu dönüşümler sayesinde oldu. Bundan sonraki bölümlerde, bu uzun dönemli ekolojik dönüşümlerin tahlili için, önce, havzanın ekonomik zirvesinde olduğu durumu ve bu dönemdeki girift işbölümünün nasıl bir dünya yarattığı kısaca özetlenecek. Sonra, ikinci 16. yüzyılda bu işbölümünün yarattığı dönüşümler ve bu dönüşümlerin bölgenin peyzajında Akdenizli üçlüsünün yaygınlaşması için oluşturdukları altyapı tasvir edilecek. Ve son iki bölümde de büyük zirai döngüyü oluşturan üç sürecin Akdeniz üçlüsünün havzada nasıl hükümranlık kurmasını kolaylaştırdığı tahlil edilecek.

I.

Dünya-ekonomisini bir asır kadar etkileyen 17. yüzyıl buhranı başladığında (1620-1650), uzun 16. yüzyıl (1450-1650) Akdeniz'in manzarasını tanınmayacak derecede değiştirmişti. Havza, kara vebanın ölümcül darbesinden sıyrılmaya başlarken,

kıyılarını birbirine bağlayan işbölümü de giderek girift bir hal almaya başlamıştı. 15. yüzyılın ortalarından başlayarak, daha önce doğa güçlerine terk edilmiş topraklar, yani boz tarlalar, bataklıklar ve ormanlar tarıma açılmış ve tahıl ekimi bu yeni alanlara yayılmaya başlamıştı. 16. yüzyılın başlarında, tarıma açılan tarlaları sadece tahıla vakfetme eğilimi, Akdeniz'in zengin bölgelerinde daha az görülür olmaya başlamıştı. Bu bölgelerde üreticiler, 1450-1560 döneminin iktisadi canlılığından yararlanarak, arazilerinin giderek büyüyen bir bölümünü bağ, bostan ve meyveliklere ayırdı; şeker ve pamuk gibi yoğun emek isteyen ürünlerle yükte ağır pahada hafif tahıl ziraatı İç Deniz'in "dış" çeperine göç etti ve oralarda gelişti (Bautier 1971, 192-94). Buğday örneğin Portekizliler tarafından yeni kolonileştirilmiş Maderia ve Azor adalarına ekilen ilk üründü.

Akdeniz baharat ticaretinin Portekizli tacirlerin Hint Okyanusu'nda kurdukları denetim sonucunda İç Deniz sularını terk etmesi ile Osmanlı yönetimi altında bulunan topraklardaki tarımsal ürün artışı birbirini tamamlayan iki gelişmeydi. Osmanlı hububat ihracında 16. yüzyılın ortasında vaki olan artışın Levant baharat ticaretinin birdenbire durgunluğa girdiği dönemde gerçekleşmesi bu iki gelişme arasındaki ilişkinin tesadüfi olmadığının bir göstergesi (Aymard 1966). Kıtanın kuzey bölgeleri bu sıralarda, Fugger'lerin denetiminde gelişen ticaret ve bu ticaretin hacmindeki artış nedeniyle, enflasyonist bir dönemden geçiyordu. Alman gümüş madenlerindeki üretim artışıyla başlayan genel fiyat yükselişi ve özellikle Elbe'nin doğusundaki tahıl fiyatında görülen keskin artış 1530'larla 1550'ler arasında yaşanmıştı (Samsonowicz 1973). Enflasyonun Anvers-Hamburg ekseniyle sınırlı kalışı, kıtanın kuzey ve güney kesimleri arasında fiyat farklılığı yaratmış, sonuçta güney cenahında yer alan Osmanlı tahılı görece ucuz kalmıştı. 16. yüzyıl ortalarında Akdeniz'de yılda ticari dolaşıma giren 100.000 ila 200.000 ton tahıldan yaklaşık 50.000 tonu Osmanlı sınırları içinde üretiliyordu ve ana üretim bölgesi ise eski "Venedik" ve "Ceneviz Romanya"sıydı (Simon 1983, 281-86).

Durum 1560'larda dünya-ekonomisinin zenginliğini kontrol altında tutma sorumluluğu İç Deniz'e büyük miktarlarda gümüş sağlayan ve baharat ticaretini eski saygın rotasına yeniden oturtan Cenevizlilerin eline geçince, iktisadi durum belirgin biçimde değişti. Doğu Akdeniz'in 16. yüzyılın ikinci yarısında kendisini gümüş paraya boğulmuş bulmasının iktisadi sonuçları çeşitliydi. Artan gümüş ithali sonucunda enflasyon havzayı vururken, Baltık ve Akdeniz tahılı arasındaki fiyat farkı artık Akdeniz'in lehine değildi. Toskanya Dükü'nün 1590'daki tahıl darlığı sırasında hemen Danzig yollarına düşmesi hiç tesadüfi değildi. Enflasyonist koşullar doğu Akdeniz'deki üreticilerin çoğunu tahıl ziraatinden daha kârlı ürünlerin ziraatine geçişlerini oldukça kolaylaştırmıştı. Başka bir ifadeyle, 1450 ila 1560 arasında Akdeniz dünyasında zengin bölgelerde hasıl olan gelişmeler, yani tahıl ürünlerinin yerini diğer ürünlerin alması, 1560'lardan itibaren havzanın doğusunda, yani Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Sicilya, Sardunya ve Kıbrıs adalarında da hasıl oldu.

Sonuçta, havzada tahıl üretimi eski yaygınlığını kaybederken rakip ürünlerin ziraatı ön plana çıktı. Kâr getiren zirai ürün istihsalinin havzanın her köşesine yayılması ve yaygınlaşması, üstelik "oryantal" ürünlerin –şekerin– önce batı Akdeniz'e ve oradan Atlantik'e göç ederek oradaki adaları kendisine mekân edinmesi, 1560'lardan sonra şehirlerde talebin ve de fiyatların artması nedeniyle Akdeniz'deki üreticiler açısından bir sorun yaratmadı. Akdeniz'de yetiştirilen ürünlerin yeni mahallerde ziraatının artması, havzada bu ürünlerde ihtisaslaşmış merkezlerin konumunda bir sarsıntıya sebep olmadı. Örneğin şeker, Akdeniz'in doğu kıyılarından sonra, Girit, Kıbrıs, Sicilya ve Endülüs'te de üretilmeye başlandı, Maderia şekerinin Lizbon'a ulaşması bile havzadaki şeker üretimini sekteye uğratmadı. Pamuk üretiminin kuzey Afrika'dan yayılması Levant pamuk üretimi ve ticaretini sarsmadı (Galloway 1989; Mazzaoui 1981).

16. yüzyılda yaşanan bu tür değişiklikler yalnızca "yeni" –yani şeker ve pamuk gibi– ürünler için geçerli değildi. Bağcılık

söz gelimi 16. yüzyılda uzun zamandır meskun tuttuğu sahanın sınırlarını aşarak çok daha kuzey meridyenlere dek uzandı; ekolojik habitatından uzaklaşsa da, bağcılık, yeni açılan sahalara rağmen, Yunanistan ve İberya yarımadalarında, Rodos, Kıbrıs ve Kandiya'da azalmadan devam etti, 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar uzanan dönemin Atlantik bağlarının altın dönemi olmasına rağmen (Lachiver 1988). Kalabriya ve Granada'da dut (ve ipek) üretimi arttı. Tolfa'da 1460'larda, yani İtalyan şehir-devletlerinin arka bahçesinde, şap üretiminin başlaması bile Osmanlı topraklarından şap talebini azaltmadı. 16. yüzyılda, özellikle ikinci yarısında, Akdeniz'e soluk veren bu yeni ihtisaslaşmanın sonuçları ancak müteakip asırda ciddiyet kazandı. 17. yüzyıl buhranıyla gelen zorlu yıllar, piyasa koşullarının katı mantığını dayatmasıyla, rekabeti yoğunlaştırdı ve sonuçta havzanın içinde ve dışında birbirleriyle rekabet halinde olan üretim merkezlerinden bir kısmı, genellikle havzadakiler, piyasaya yönelik üretimden vazgeçmek zorunda kaldı.

Akdeniz havzasındaki yeni dönüşümlerin, yani tahılın azalan rolünün, etkilerinin ne kadar derin ve yapısal olduğunu anlamak güç değil: Ne kıtlık ve açlığın inatçı bir biçimde havzayı sık sık tarumar etmesi, ne de yüzyıl sonunda tahıl fiyatlarının tavana vurması, tahıl üretimini canlandırmak için yeterli oldu. Tüm bu gelişmelere rağmen, tarım alanlarının bağ ve bahçeye çevrilmesinin devam etmesi ve tahıl üretiminin eski yaygınlığını kaybetmesi tahıl dışındaki üretime kaymanın ne kadar başarılı olduğunun en anlamlı göstergesiydi. Yeniden tahıl üretimine dönmek, Amerikan gümüşünün Akdeniz'e aktığı bu dönemde üreticilerin çoğu için çekiciliğini çoktan yitirmişti. Beyaz metal işgali, daha kârlı ürün ve metalar için bölgedeki talebi destekleyerek, bu yeni işbölümünü sağlamlaştırdı ve verimliliği düşük tahıl üretiminin çektirdiği eziyetin sineye çekilmesi zorunluluğunu ortadan kaldırdı. Örneğin Girit'te, Venedikli yöneticiler bağları sökerek donanmaya iaşe sağlamak için buğday ekimini zorlamaya çalıştılar. Osmanlılar ise kendi topraklardan tahıl ihracatına zaman zaman sınırlama getirdiler veya toptan yasakladılar (Greene 2000, 110-40; Arıkan 1991).

Ekmeklik buğdayın daha kârlı ürünlerin yayılışına teslim olması bu bağlamda gerçekleşti. Tahıl üretimindeki düşüş, sonuçta, hasatın kötü olduğu ve kıtlığın başgösterdiği yıllarda, Akdeniz'in bu felaketlerin gazabına uğramasını adeta kaçınılmaz kıldı. Kıtlıklar önce Akdeniz'in iktisadi merkezlerinde –Venedik'te 1530'lar ve 1540'larda ve İspanya'da 1560'larda– ve daha sonra uç bölgelerinde de –Osmanlı topraklarında 1560'ların ortalarından itibaren– başgösterdi. İtalya ve İberya yarımadalarında 1570'lerden sonra nüfus artışının düşmeye başlaması, toprak sahiplerinin bağ ve bahçeciliğe yönelmelerini hızlandırırken, tarım sahalarının da hayvancılık için meraya çevrilmesini teşvik etti. Baharat ticaretinin canlanmasıyla havzadaki zenginliğin tekrar artması, sürekli genişleyen sınırlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Akdeniz'in eski tahıl ambarlarında tahıl üretimini menfi olarak etkiledi.[1] 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, *mare internum*'da dolaşıma giren ürün sayısı, başlangıçtakine göre çok çeşitlenmiş ve hacim olarak artmıştı. Ve sonuç olarak, tahıl üretimi, doğrudan gerilemese de, nüfus artış hızının gerisinde kalmaya başlamıştı. İkinci 16. yüzyıl böylece buğday emperyalizminin hızını ve önünü kesti. Çünkü havzanın tahıl üretimi, nüfus artışı nefes almadan devam ederken, bu artışla orantılı olarak artmadı ve 1590'ların tahıl buhranı, Kastilya'da olduğu gibi Şam'da da öncekilerinden çok daha vahim bir biçimde boy gösterdi (Abdel Nour 1981). Havzadaki tahıl üretimindeki gerileme, Baltık tahılının Akdeniz'de boy göstermesini bir nebze kolaylaştırdı. Batı Akdeniz limanlarında, özellikle İberya Yarımadası'nın kuzey kesiminin Atlantik limanları sayesinde, Baltık tahılı çok daha önce görüldüyse de, yeni durum daha önemli bir değişimin göstergesiydi.

Ceneviz hükümranlığının Akdeniz'e getirdiği iktisadi hare-

1 Yeni baharat ticareti eskisinden çok farklıydı. İzlediği rota değişikti, sözgelimi İskenderiye ve güney Suriye şehirleriyle sınırlı kalmadı. Halep'ten Balkanlar'a kadar çok geniş bir alan bu ticaretin çekim sahası içine girmişti. Yani, öncekinden çok daha fazla şehir, kara ticaretine dahil olmuş ve baharat ticaretinin zenginliklerinden pay almıştı (Wake 1979). Baltık bölgesinin *nouveaux riches* ve Macaristan'ın asilleri ile Bohemya'nın ve Polonya'nın lordları kuzeybatı hattını canlı tutuyorlardı.

ket, baharat ticaretinin yeniden canlanması ve Amerikan gümüşünün havzayı fethetmesiyle, Amsterdam'ın Kuzey ve Baltık Denizi'ndeki geniş hammadde kaynaklarını denetimi altına alması ve Elbe'nin doğusunu devasa bir tahıl ambarına çevirmesine rağmen, dünya-ekonomisinin 16. yüzyılda yaşadığı önemli dönüşümlerin etkisini tam anlamıyla hissetmedi.

II.

Akdeniz'in doğu ve batı kesimlerinin kaderlerini birbirine bağlayan 17. yüzyıl buhranı oldu. Akdeniz'in değişik yörelerinin 16. yüzyılın ilk yarısındaki ekonomik değişime gösterdikleri farklı ancak birbirini tamamlayan dönüşüm, önce ikinci 16. yüzyıldaki enflasyonist baskı ve 17. yüzyıl buhranıyla gelen piyasa tazyiki nedeniyle birbiriyle örtüşen dönüşümler halini aldı. 17. yüzyıl buhranının etkisiyle, hayvancılık Akdeniz'in her köşesinde tüm gücüyle canlandı (Marino 1988), terk edilmiş tarlalar otlaklara dönüştü.

Bağcılık kuzey Avrupa cihetine olan seferinin ricatla sonuçlanmasından sonra, yeniden Akdeniz kıyı ve adalarını kendine ana üs olarak tuttu; zeytin ağaçları, özellikle 18. yüzyılda sabun ve zeytinyağı üretimindeki artıştan görüleceği gibi, havzanın tepelerini öncekinden daha güçlü bir biçimde istila etti (Boulanger 1996; Chorley 1965; Doumani 1995; Greene 2000). 18. yüzyılda Cenova ve Marsilya, zeytinyağı ve tahılın en önde gelen dağıtım limanları haline geldi. Fransa'nın Akdeniz kıyılarında ağırlıklı olarak Lyon kentinin havalisinde yürütülen bağcılık ve şarapçılık, bölgenin diğer kısımlarına da hızla yayıldı. Akdeniz tepelerini mesken tutan bahçelerde yetişen badem, kestane ve incir ağaçları yörenin ana ürünleri haline dönüştü. Akdeniz üçlüsünün son üyesi, buğday, rakip ürün ve yeni iktisadi faaliyetlere kıyasla gerilerken (ticari) önemini büyük ölçüde yitirdi.

Kısaca 1450-1560 dönemine damgasını vuran tahıl ve buğday üretiminin öncülük ettiği ovaların fethi ve buğday üretimindeki artışın tersine, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren

ovaların yerini gerek hayvancılık gerekse dut, ipek, üzüm gibi ürünlerin kolayca yayıldığı ve havzayı tüm ihtişamları ile çevreleyen dağ ve tepeler aldı, buğdayın hükümranlığı ise Akdeniz üçlüsünün sıradan bir bileşeni haline gelmesiyle sona geldi. Ve 17. yüzyıl buhranı bu üçlünün bölgedeki popülerliğini daha da kuvvetlendirdi. Bu durum, bağcılığın 15. ve 16. yüzyıllarda egemen olduğu dört ana bölgenin, Bordeaux (Gaskonya), Seville (Endülüs), Napoli (Ligurya) ve Kandiya (Girit), dışında yaygınlaşmasını kolaylaştırdı. Çok beğenilen Malmsey şarabı, Maderia'da yetiştirilmeye başlanan "monemvasia" üzümünden üretiliyordu ve 1460'larda "dünyanın en iyi şarabı" olarak nam salmıştı (Spufford 2003). Kumaş üretiminde ve deri tabaklamada kullanılan zeytinyağı başlangıçta yalnızca güney İberya'da ve küçük ölçekte Apulia'da üretiliyordu. 15. yüzyıl ortalarında, çoğunlukla Endülüs'te üretilen İspanyol yağı Ceneviz ve Venedik (bazen de Katalan) tüccarlar tarafından gemilerle Levant'a, Anadolu, Sakız, Foça ve kuzey Avrupa'ya taşınırken, sonraları Apulia'daki üretimi giderek yaygınlaşması sonucu bu yörenin ürettiği yağ, kuzey Afrika'ya ihraç edilmeye başlandı. İtalyan sabun üreticileri, yağ istihsalinde artan ustalıklarını hatırlatır bir biçimde, Kastilyalılardan imalatta kullanılan geleneksel kara sabun yanında, çok beğenilen beyaz, zeytinyağı özlü sabun üretimini öğrenip pazar paylarını artırdılar (Spufford 2003, 272-73).

Tahıl kültürünün eski hâkimiyetini kaybetmesi, coğrafi açıdan, buğdayın ana üretim mahallinin, yani ovaların, kullanımını etkiledi. Akdeniz'in ekolojik ve bitkisel yapısını değiştiren 17. yüzyıl buhranı oldu. Bağların havzanın kuzey mahallerine doğru yayılışının 16. yüzyılın sonlarına doğru durması üzerine bağcılık tekrar Akdeniz'in tekeli altına girdi. Küçük Buzul Çağı'nın başlamasıyla, kuzey Fransa'da aşağı Seine ve Rhineland bölgeleri, Benelüks ülkeleri, kuzey Almanya, İsviçre, aşağı Macaristan ve Avusturya'daki bağlar önemli ölçekte terk edildi. Kuzey meridyenlerindeki şarap üretiminde yaşanan ani düşüş ve bunun sebep olduğu fiyat artışı, bölgedeki geleneksel bira üretiminin payını artırdı. Bağcılığın kuzeyden

ricat etmesi süreci 1560'tan 1600'e kadar uzanan dönem içinde başladı ve barok ve aydınlanma çağlarının bitişinden çok sonralara kadar devam etti (Pfister et al. 1999). Doğal yaşam alanının darlığı nedeniyle bağlardan daha az emperyalist olan zeytinlikler bile, 16. yüzyılda ekolojik yaşam alanlarının kuzey sınırlarını zorladıktan sonra, orijinal ikametgâhlarına geri çekilmek zorunda kaldılar. Etsever ve etobur Kuzey'de zeytinyağına olan talebi düşüren ve zeytinin bu bölgede yayılışını kısa süreli kılan, global iklim koşullarındaki değişiklikler ve bunların zirai üretim üzerinde olan etkilerinin yanısıra, 17. ve 18. yüzyıllarda tahıldan hayvancılığa geçiş sayesinde hayvanî yağların popülerliğinin artması ve kolayca bulunabilir olması oldu (Flandrin 1983). Havzanın üretiminde tahıl alanları daralmasına tekabül eden gelişmeler Akdeniz'in doğu ve batı uçlarında çok sarih idi: İspanya'nın gümüş stokunun bolluğu, ya kuzeyden tahıl ithal etme ya da Atlantik adalarında tahıl üretimini mecbur kılma gücü, rakip ve daha kârlı ürünlerin üretimi için eskiden tahıla ayrılan sahaların kullanılmasını kolaylaştırdı. Bu, İstanbul'un, eski tahıl deposu Mısır bir yana, geniş Anadolu ve Akdeniz eyaletleri yerine tahıl ihtiyaçları için kuzeydeki Balkan eyaletlerine gittikçe daha fazla bel bağlamasını andıran bir gelişmeydi (McGowan 1982, 10-15).

Zeytinlik ve üzüm bağlarının kuzey seferlerinin kısa kesilmesinden sonra, tekrar Akdeniz kıyılarını kendilerine mesken edindiler. Tahıl ziraatının Atlantik ile Macaristan Ovası arasındaki geniş ve düz alanlarda daha rahat genişleme imkânı, tahılların 16. yüzyılda havzada elde ettikleri ticari başarıyı tekrarlama şansını tamamen ortadan kaldırdı. İngiltere'de 1840'larda Tahıl Yasaları'nın geçmesinden önceki dönem, tarımsal üretimin havzanın ticari yaşamında önemsiz bir rol oynadığı dönemdi. 17. yüzyıldan önce kârlı ürünlerce önemli ölçüde ticari üretimi tasfiye olan buğdayın, Akdeniz'in sonbaharında havzanın yaşamındaki rolü ancak mütevazı olarak nitelendirilebilir. Ova veya yüksek yerlerde buğday üretiminin rolü, 17. yüzyıldan itibaren sürekli genişleyen hayvancılığı tamamlamaya yönelikti: Küçükbaş hayvanların iktisadi yaşam

içinde rolleri sürekli artarken, yaz ve kış otlakları ve sürülerin göç yollarıyla büyük başhayvan yetiştiriciliği, bölgenin yeni peyzajının ayrılmaz öğeleri haline gelmişlerdi. Havzanın ovaları, düzlükleri ve ovalarını istila eden buğdayın emperyalist yayılmacı döneminin tersine, Akdeniz'in kutsal üçlüsü, yörenin kıyı, yamaç ve dağlık sahaları arasında mükemmel bir ahenk sağlıyordu. Yani, 1560'lardan başlayarak buğday, zeytin ve üzüm ve küçükbaş hayvancılıktan müteşekkil iktisadi yapı varlığını havza ölçeğinde hissettirmişti. Akdeniz'in nüvesinde 1460-1560 döneminde hâkim olan bu yeni ihtisaslaşma, daha sonra havzanın çeperlerine doğru yayılmaya başladı ve 17. ve 18. yüzyıllarda bölge peyzajının en baskın öğesi olarak ön plana çıktı. Kısaca, bölgenin kutsal üçlüsü, Akdeniz'in zirveye yükseldiği dönemde değil, gerileme içine girdiği dönemde tüm bölgeyi kapsar hale geldi.

III.

Tahıl ekimi yapılan sahaların daralması ve Akdeniz üçlüsünün kapsadığı alandaki genişlemenin uzun soluklu bir gelişme olarak ortaya çıkmasının nedeni yukarıda sözü edilen zirai döngüydü. Bu gelişmeyi çerçeveleyen, farklı vade ve doğaya sahip üç tarihî süreç idi. Bunların ilki ve en uzun ömürlüsü Küçük Buzul Çağı'ydı. Bu çağ 1560'larda başladı ve 1860 ila '70'lere kadar sürdü. İkincisi Hollanda'nın hegemonik güç haline gelmesi ve kuzeyli gemilerinin Akdeniz'de arzı endam etmesiyle başlayan ve 1830'larda İngiltere'nin bu konumu ele geçirmesi ve buharlı gemilerin İç Deniz'e girmesine kadar süren hegemonik döngüydü. Ve sonuncusu, 1620/1650'den 1750'ye kadar devam eden 17. yüzyıl buhranıydı.

Bu üçü arasında en uzun ömürlü olan dönem, Küçük Buzul Çağı'ydı: 1560'larda başladı ve 1870'lere kadar sürdü (Grove 1988). Bu dönemde meydana gelen ekolojik dönüşümler Akdeniz'in coğrafyasını ve kırsal yerleşim dokusunu derinden etkiledi. Bölgenin 1560'lardan sonraki peyzajı, Küçük Buzul Çağı'nın neden olduğu değişikliklere maruz kalan ova ve düz sa-

haları dezavantajlı bir duruma soktu: Bazı mahallerde ekinlerin büyüme mevsimi kısaldı ve yağışlar arttı. Bu iki olgudan ilki, üreticilerin yeni dönemin koşullarına uygun mahsullerin ziraatına yönelmelerini sağladı. İkincisi ise, alçak mahallerin, artan yağışı ilkbaharda karlar erirken denize taşıyan nehirlerin taşması sonucu, bataklık ve göletlere dönüşme olasılığını artırdı. 16. yüzyılda tarıma açılmış –ihya edilmiş– toprakların terk edilmesi, gerek Akdeniz'in kıyı kesiminde ve gerekse içerlerdeki ovalarında nüfus yoğunluğunun ve de tahıl ekilen sahaların azalmasına sebep oldu. Küçük Buzul Çağı boyunca üç kez tekerrür eden ve her seferinde otuz yıla yakın bir süre devam eden dönemlerde, yağışlardaki artışın nehirlerin hareketliliğini artırması, yerleşim alanlarının sınırlarını yukarılara doğru, 16. yüzyıl büyüme döneminden önceki eski sınırına kadar geri itti. Uzun vadede bu süreç, havzayı çevreleyen tepe ve dağlarda, ovalara nazır şato ve tepe kasabalarının serpiştirildiği, Akdeniz'in alçak mahallerinde uzun 16. yüzyıl öncesine benzer yoğun olmayan bir yerleşme biçimine yeniden geri dönüldüğü bir manzara yarattı.

17. yüzyıla girildiğinde ovalar terk edilmeye ve buralardaki sürekli yerleşim birimleri giderek nadir hale gelmeye başlamıştı. Bu meskun olmayan topraklar, 18. ve 19. yüzyıllarda müteşebbis toprak sahiplerinin ekin sahalarını genişletme arzularına fazlasıyla hizmet etti. 18. yüzyılda, 1730'lardan sonra, dünya-ekonomisi tekrar büyümeye başlayınca, meskun olmayan bu topraklar, toprak ağaları tarafından hür olmayan emek kullanılarak ticari üretim için kullanılmaya başlandı. 19. yüzyılda zirai ürünlere artan talep ile birlikte, bu alanların yeniden tarıma açılması ve ovaların yeniden meskun edilmesi süreci hız kazandığında, bu topraklar tam anlamıyla kullanıma açıldı ve bu süreç 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etti. Osmanlı örneğinde, 1858'de toprak üzerindeki hakların pekişmesini amaçlayan yeni arazi kanununun kabul edilmesiyle, bu toprakların özel mülkiyete geçirilmeleri hızlandı. O zamana kadar, tasarruf haklarını elinde tutmaya alışmış köylünün topraklarına el koymadan yeni kanunlardan yararlanmanın en

kolay yolu, mevat –yani boş– toprakların mülk toprak haline getirilmesiydi. Havzanın batısında İspanya'da da, 1836'da Mesta dağıldıktan sonra, senyörlere has ayrıcalıkların kaldırılması ve kilise topraklarının satışının başlamasıyla, tarım topraklarının genişlemesi hız kazandı (Gerber 1987, 67-90; Phillips & Phillips 1997, 89). Napoli, Sardunya ve Sicilya krallıklarında "feodal" düzenlemelerin 1820 ve 30'larda tasfiyesiyle, Akdeniz'in 16. yüzyıl öncesinde tahıl ambarları olan mahallerde de buna benzer bir süreç yaşandı.

İkinci dönemin sınırlarını belirleyen dünya-sistemindeki hegemonik dönüşümlerdi, yani 16. yüzyıl ortasında *pax neerlendica* ve 18. yüzyıl ortasında *pax britannica*'nın inşa ettiği iş bölümünün sebep olduğu dönüşümler. Akdeniz açısından bu durum, önce 1590 tahıl buhranı sonucunda kuzeyden tahıl ithal edilmesi ve sonra 1830'larda kuzeylilerin buharlı gemilerinin istilasına uğraması anlamına gelmektedir. Elbette kuzey gemilerinin 16. yüzyıl sonunda Akdeniz'e vasıl olması kuzey İtalya şehirlerinin dünya-ekonomisi yönetimi üzerindeki denetimlerini kaybettikleri anlamına gelmekte. Sonunda Amsterdam tahıl piyasası, 1544'te Anvers'tekini hacim olarak gerilerde bırakmıştı. Ve 17. yüzyılın başında Amsterdam'da ayrı bir buğday borsası kurulmuştu bile. Amsterdam'ın tahıl ticaretinde elde ettiği yeni konumunun, yani kuzeyin Akdeniz'de etkisinin arttığının göstergesi, kuzeylilerin şehir-devletlerinin havzadaki egemenliklerine ilk saldırılarını yönelttikleri ve çoğunlukla Yahudi tüccarlarca işletilip çalıştırılan yeni ticaret ağının üssü olan Leghorn'un yükselişi idi. Ancak Akdeniz ile ilgili çalışmalarda ön plana çıkan ilk istila değil, bir sonraki istiladır. Buharlı gemilerin gelişinin tarihî yazın için önemi, 17. ve 18. yüzyıllarda Akdeniz bölgesinin kaybettiği hayatiyetin Pax Britannica'nın gelişi ile yeniden kazanıldığını ifade etmesindedir. Bu iki istila hareketinin parantez içine aldığı dönemi, mevcut Akdeniz tarihyazımında 17. ve 18. yüzyılları, Osmanlı çerçevesi içinde, altın 16. yüzyıl ile reformlarla çalkanan 19. yüzyıl arasında basit bir köprü olarak dönemlenmesiyle çakışmasını görmek şaşırtıcı değil.

Akdeniz'in sonbaharını parantez içine alan bu dönemin öncesi ve sonrası, yani 1590'lardaki kuzey işgali öncesi ve 1830'larda buharlı gemilerin gelişi sonrası, zirai büyüme dönemleridir. Yeni toprakların tarıma açıldığı uzun 16. yüzyıl büyüme dönemiyle zirai üretimin arttığı Viktorya çağı, Akdeniz'in sonbaharını iki uçtan tanımlayan tarihî köşe taşlarıdır. Bu iki dönemde şahit olunan dönüşümler elbette yakmen bağlantılı, çünkü tarımsal büyüme dönemleri yeni yükselen güçlerin verdiği ivme ile yeniden şekillenen dünya-ekonomisi iş bölümünün yarattığı büyüme dönemleridir. Sonuç olarak, iki dönemde de geniş tahıl alanları dünya ekonomisinin yörüngesine girmiştir. İlki, yani pax neerlandica, Elbe'nin doğusunu Amsterdam'ın ve Kuzey Denizi ile Atlantik sahillerindeki şehirlerin ihtiyaçlarına hizmet etmek üzere tarıma açmıştır. Ve ikincisi, pax britannica, 1846'da Tahıl Yasası'nın yürürlükten kaldırılmasından sonra, yalnız geniş Rus ovalarını yeni işbölümünün yörüngesine sokarak ürünlerini Odesa kanalıyla dünya pazarlarına aktarmakla kalmamış, ılımlı yerleşim sahalarının ekime açılmasına büyük bir hız kazandırmıştır.

Bunlardan ilkinde, soyluların hür-olmayan emeği –yani, ikinci serfliği– işe koşmada sahip oldukları otoritenin artması, bölgenin dünya-ekonomisiyle artan işbirliğinin sonucuydu. Bölgenin üretiminin Baltık'a Amsterdam'ın (ve Bergen'in) devasa depolarında stoklanmasının verdiği kolaylık ve Hollandalı tacirlerin bu yeni tahıl üretim merkezini kolayca denetimleri altına almada gösterdikleri başarı, bölgenin tahıl deposuna dönüşmesinde birincil öneme sahip faktörlerdi. Güneyde de üreticilerin çoğu, Elbe'de serf konumuna düşen üreticiler gibi, topraktaki haklarını büyük ölçüde yitirdiler ve yarıcı konumuna düştüler (Day 1999, 43-58).

Ovaların terk edilmesi bu eğilimi güçlendirdi. Ovaların 1620'lerden itibaren terki diyar edilmesi, küçük köylülüğün bu kez yamaçlarda, ovalara nazır yüksek ve dağlık bölgelerde yoğunlaşmasına yol açtı. Bundan sonra, ovalarda tarım yapmak ya yarıcı düzenlemelerine bağlanmayı ya da hür-olmayan, zoraki emek kullanmayı gerekli kıldı. Bu durum 16. yüzyılda

tarımsal üretimin ve tahıl ekilen toprakların önemli ölçüde arttığı gelişimlerin yarattığı durumun tersineydi, öyle ki 16. yüzyıl sonunda kırsal yerleşimlerde var olan yoğunluk 19. yüzyıl ortasındakinden çok daha yüksekti.

Kuzeylilerin 1830'lardaki ikinci işgali, bölgenin kırsal alanlarında yine derin bir dönüşüme neden oldu. İngiltere'de tahıl ithalini kolaylaştıran yasaların yürürlük kazanması, dünya-ekonomisinde işbölümünde yeni bir yapılanmanın işaretiydi. Ve 16. yüzyıl sonunda Baltık kıyılarında olduğu gibi, yeni hegemonya sistemin periferisine yine zirai büyüme dönemi getirdi. Yeni toprakların tarıma açılması ya da önceki dönemde terk edilen toprakların ihya edilmesiyle başladı süreç: 18. yüzyılda Sibirya ve 19. yüzyılın ikinci yarısında, Arjantin, Avusturya gibi ılıman bölgeler yerleşime açıldı. Osmanlı'da da yeni arazi kanunuyla kıyı ve iç bölgelerde, ovaların yavaş yavaş tarıma açılması ve zirai üretimde artışın başlaması da bu dönemde gerçekleşti. Bir kez daha, 16. yüzyılın son on yıllarının eski *çiftlik* oluşumunu hatırlatır bir biçimde, büyük zirai işletmeler kurma yolunda yeni girişimler gündeme geldi. Fakat dünya pazarlarının yeni yerleşilen ılıman bölgelerden gelen mebzul buğday tarafından istilası, 20. yüzyılın başından itibaren bu zirai gelişimi kısa-soluklu kıldı. Viktoryen dönemin zirai büyümesinden alman cesaretle, tarımsal üretim önce arttı, fakat sonra, 16. yüzyıldaki gelişmeleri hatırlatır biçimde, yavaşlayarak nüfus artışı hızının altına düştü. Yani 1850-1950 dönemindeki büyüme ve büyümenin kısa kesilmesi 1550-1650 dönemindeki dinamiği çağrıştıran bir gelişme idi. Her ikisi de, tarımsal fiyatlardaki gerileme büyümenin kısa kesilmesine neden oldu: 16. yüzyıl sonunda zirai toprakların birkaç elde toplanması dalgası, 17. yüzyıl buhranı sırasında tarımsal mahsullerin fiyatlarındaki düşmeyle hızını kaybetmişti. İkinci dalgada ise, 20. yüzyılın yarısından itibaren ticaret hadlerinin tarımsal ürünlerin aleyhine dönmesiyle ciddi biçimde yavaşladı (van der Woude 1992).

Ve Akdeniz ve Avrupa'nın her yanında benzer bir konjonktür yaratan süreç, en son ve en kısa dönemli olan dünya-eko-

nomisinin uzun-dönemli buhranı, yani 17. yüzyıl buhranıydı (Slicher van Bath 1963, 206-20). 16. yüzyıldaki etkileyici büyüme dönemini takip eden asırda nüfus büyümesindeki yavaşlama, aşağıda tartışılacağı gibi, daha önceki dönemde tahılların başat olduğu durumu, diğer tahıllar, sınai ürünler ve hayvancılık lehine döndürdü. Daha önce tahıl ekilen toprakların çoğu, bu gelişmeler sonucunda otlaklara dönüştürüldü. Akdeniz'in sonbaharında ortaya çıkan zirai eğilimler de bu gelişmeleri pekiştirici bir etki yaptı.

Yani Akdeniz'in sonbaharı, bir değil üç süreçten müteşekkildi. Sonbahar, 17. yüzyılın başlamasından önce geldi. Küçük Buzul Çağı'nın başlaması ve ekolojik yansımaları bütün havzada 1560'lardan itibaren hissedilmeye başlandı. Aynı dönemde Atlantik'ten gelen gemiler Akdeniz sularında göründü, ama bu ilk işgal kısa süreliydi; 1590'larda çok daha güçlü olarak tekrar havzayı etkisi altına aldı. Ne kuzeyin buharlı gemilerinin 1830'larda İç Deniz'e yeniden gelişi ne de 17. yüzyıl buhranının sona ermesi, kendi başlarına, ovaların uzun vadeli terk edilişine son vermek için yeterince güçlü nedenlerdi. Küçük Buzul Çağı, 1840'larda gücünü kaybettiğinin emarelerini göstermeye başladı ve 1870'lerde nihayete erdi. Bu dönemi izleyen küresel ısınma dönemi, ovaların kullanılabilir ve ulaşılabilirliği için gerekli olan ekolojik bileşeni sağladı. Dolayısıyla, Akdeniz'de ovaların terkine yol açan bu uzun zirai döngü, havzanın zirai, sınai ve ticari yapısında önemli bir dönüm noktası oluşturdu.

IV.

Sözünü ettiğimiz süreç ya da zirai döngü, Cenovalılar çağında başladı ancak tarihî soluğu bu dönem ile sınırlı değildi. Çünkü Akdeniz'in tahıl ekilen topraklarının azalması ve alçak mahallerdeki toprakların terk edilmesi, yukarıda kısaca tartışıldığı gibi, uzun-vadeli ve devinimi ağır süreçlerdi. Gerçi, ekili topraklardaki azalma 1870'lere kadar sürdü, ama süreç 17. yüzyıl buhranının bitmesiyle gücünden kaybetmeye başladı:

1750'den sonra dünya-ekonomisinin büyümeye başlamasıyla öncelikle pamuğa ve sonra bir ölçüde tahıla olan talep artmaya başladı. Büyük ölçekli üretim için düz ve geniş toprak ve de sulama gerektiren pamuğa olan talebin artması, alçaklardaki toprakların kullanımının yeniden gündeme geldiğinin ilk işaretlerini verdi. Bu iki koşula da uygun düşen toprakların talihi, ihmal edilmekten zayıf bir ilginin kaynağı olmaya döndü. Uzun süre ekilmeyen toprakların drenajı ve ıslahı mali ve benzer külfet gerektirdiğinden, sıtma yatağı haline gelmiş bataklık arazileri sürmek için zorunlu emeğin yeniden devreye sokulması, Balkanlar'da ve başka yerlerdeki çiftliklerde daima geçerli bir seçenek oldu. Yine de ufukta boş arazileri tarıma açma plan ve çabaları belirmişken, havzanın alçak mahallerinde bataklık ve göletler büyük ölçüde varlıklarını korumaya devam ettiler.

Ovaları ekonomik sağlığına kavuşturan ikinci öğe dünya-ekonomisinin getirdiği iş bölümüyle İngiltere'nin 1815 sonrasında egemen konuma gelmesiydi. Bu yeni düzen 1840'larda İngiltere'ye tahıl ithalindeki kısıtlamaların kaldırılmasıyla kendini gösterdi ve dünya çapında tahıl üretiminin artması, bu üretimin ideal mekânlarının, yani ovaların ve geniş düzlüklerin, yalnızca ılıman bölgelerde değil, Karadeniz bölgesinde de ticari üretime açılmasını gerekli kıldı. Akdeniz de bu iktisadi canlılıktan nasibini aldı: Daha önce terk edilen alçak topraklarda yeniden tahıla ekimi ve yeni yerleşim birimlerinin inşası, 1858'de üzerinde hak iddia edilmeyen toprakların mülkiyet hakkının verilmesine hizmet eden ve böylelikle terk edilen ovalara geleceğin toprak sahiplerinin akın etmesine yol açan Osmanlı Arazi Kanunu'nun kabul edilişi, İspanya'da, daha önce otlak olarak ayrılan toprakların tarlaya dönüştürülmesini engelleyen güçlü Mesta'nın 1830'larda ilgasıyla hız kazandı. Napoli, Sicilya ve Sardunya krallıkları, Akdeniz'in eski ekmeklik tahıl depolarının hepsi, 19. yüzyılın başlangıcından itibaren, Napolyon dönemiyle, benzer bir dönüşüme tanık oldular.

1560'larda Küçük Buzul Çağı'nın bastırmasıyla başlayan uzun-vadeli zirai döngü, 1870'lerin sonunda küresel ısınmanın

başlamasıyla ve bataklıkvari alanların tarıma açılmasını tahmin edilemeyecek derecede kolaylaştıran kış yağışlarının azalmasıyla tamamlandı. Yenidünya'dan kinin ithali ve Cenovalılar tarafından Akdeniz'in belirli yörelerine yayılması, bataklık ve sazlıkların yayılmasıyla alçak toprakları tahakkümü altına alan sıtmaya karşı geçici de olsa iyi bir tedbir oluşturdu. Tahmin edilebileceği gibi kininin kullanımıyla sağlanan şifa, hastalığın nasıl ve hangi vasıtayla yayıldığı tam olarak bilinmediği için kalıcı bir derman olmaktan uzaktı ve sıtma ovalarda yerleşen ya da çalışanlar için bir sorun olmaya devam etti. Ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde, uzun zirai döngü tamamlandığında, sivrisineğin hastalığın taşıyıcısı ve ileticisi olarak teşhis edilmesiyle sıtmanın yayılmasını engellemede büyük başarı sağlandı. Çünkü sivrisineğin yok edilmesi ancak türediği bataklık arazilerin drenajıyla mümkündü. Temel olarak bataklıkların sistematik bir biçimde ve bütün havzada kurutulması, aşağı yukarı üç yüzyıl süren bir dönemin kapanması anlamına geliyordu (Celli 1993; Jarcho 1993). Bataklık ve göletlerin ekilebilir araziye çevrilmesi de aynı biçimde uzun soluklu bir süreçti. Drenaj ve kurutma projeleri 19. yüzyılın ortalarında başlamış olmakla birlikte, havzanın bütün bataklık alanlarınm doğadan geri alınması 20. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar devam etti. Çoğunluğu pax britannica sırasında yürütülen işlemler, doğadan geri kazanılan arazileri üreticilerin, her zaman olmasa da çoğunlukla toprak ağalarının kullanımına sundu, böylece dünya-ekonomisinin merkez bölgelerinin tahıl ihtiyacının sağlanmasını gerekli kılan altyapı güçlendirilmiş oldu.

Akdeniz'in peyzajında hasıl olan bu dönüşümler ve bölgenin sonbaharındaki ekonomik ağırlık merkezinin ovalarından uzaklaşması, bu yeni ekolojik düzen içindeki kompleks tarımsal değişimin, geniş ve düz ovalardaki değişimi tahlil edercesine ele alınmasının çok yerinde olmadığına işaret ediyor. Havzanın ovalarının darlığı ve yamaçlardaki tarlaların sınırlı büyüklüğüne bakıldığında, yalnızca tahılların kaça kaç verdiğine ve zirai üretimin hacmine bakarak yapılacak değerlendirmeler, bölgenin değişik ürünlerden olan yapısını tam anlamıyla yan-

sıtmaktan uzaktır. Benzer biçimde, makineleşme kriteri açısından değerlendirme, tarımsal ürünlerin ekildiği yüzeylerin çoğunlukla düz olmayan yapısı ele alınınca çok fazla bir anlam ifade etmez. Akdeniz'in sonbaharında değişen peyzajı, ana sahnenin ovalar veya tahıl üretimi değil, tepe ve dağlar olduğunu ortaya koymaktadır. Uzun zirai döngünün incelenmesi bu değişimi sergilemek açısından önemli. Bu yaklaşım bölgenin 17. ve 18. asırlardaki tarihini dumura uğramaktan kurtaran ve havzanın geçirdiği değişimleri yakalayan ve Akdeniz'in sonbaharındaki ortak kaderinin, şimdiye kadar sadece en görkemli dönemine atfeden yaklaşımların tersine, altını çizen bir yaklaşım.

Uzun zirai döngünün 1860'larda tamamlanması havzanın manzarasını değiştirmeye başlayan bir dizi etkeni harekete geçirdi. Bu değişimlerin şimdiye kadar 16. yüzyılda görülen değişimleri hatırlattığını bu arada belirtmek gerekir. 19. yüzyılda drenaj projelerinin başlaması ve havzanın ovalarının tarıma açılmasının ve 20. yüzyılda da hız kazanarak devam etmesi, bölgenin altın çağında geçirdiği türden dönüşümleri çağrıştıran bir görüntü sunuyor. Bir kez daha, 1560-1650 döneminde olduğu gibi ekilebilir toprağın tek ürüne hasredilişinde ve ticari üretimin sonunda terk edilerek bölgenin ağırlık merkezinin yamaç ve dağlara kaymasında olduğu gibi, bugün de turist kaynayan sahiller bölgenin "geleneksel" ürünlerinin ya civardaki topraklarda yetiştirilmesini zorunlu kılıyor ya da ekimlerine son verilmesini. Bir anlamda başladığımız noktaya geri dönmüş bulunuyoruz.

KAYNAKÇA

Abdel Nour, Antoine (1981), *Introduction á l'histoire urbaine de la Syrie ottomane (XVIe-XVIIIe siécles)*, Beirut, Publications de l'Université libanaise.

Anes, Gonzalo (1994), "The agrarian depression in Castile in the seventeenth century," in I. A.A. Thompson and Bartolomé Yun Casilla (eds.), *The Castilian crisis of the seventeenth century*, New York, Cambridge University Press.

Arıkan, Zeki (1991), "Osmanlı İmparatorluğu'nda ihracı yasak mallar (memnu meta)" in *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na armağan*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 279-306.

Ashtor, Eliyahu (1984), "The wheat supply of the Mamluk kingdom," *Asian and African studies*, XVIII (3), s. 283-95.

Aymard, Maurice (1966), *Venice, Raguse et le commerce du blé pendant la second moitié du XVIe siécle*, Paris, S.E.V.P.E.N.

Barkan, Ömer L. (1979), "İstanbul saraylarına ait muhasebe defterleri," *Belgeler*, IX.

— (1964), "Edirne ve civarındaki bazı imâret tesislerinin yıllık muhasebe bilânçoları," *Belgeler*, I, 2.

Bautier, Robert-Henri (1971), *The economic development of medieval Europe*, Londra, Thames & Hudson.

Boulanger, Patrick (1996), *Marseille, marché international de l'huile d'olive. Un produit et des hommes de 1725 á 1825*, Marseille, Institut historique de Provence.

Braudel, Fernand, Pierre Jeannin, Jean Meuvret and Ruggerio Romano (1961), "Le déclin de Venise au XVIIIe siécle," in *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII*, Venice, San Giorgio Maggiore.

Braudel, Fernand (1996), "Le siécle des Génois s'achève-t-il en 1627?" in Fernand Braudel, *Autour de la Méditerranée*, Paris, Editions de Fallois, s. 433-46.

Celli, Angelo (1933), *The history of malaria in the Roman campagna from ancient times*, Londra, John Bale, Sons & Danielsson.

Chorley, Patrick (1965), *Oil, silk and enlightenment. Economic problems in XVIIIth century Naples*, Napoli, Nella Sede dell'istituto.

Ciriacono, Salvatore (1993), "The Venetian economy and its place in the world-economy of the 17th and 18th centuries. A comparison with the Low Countries," in Hans-Jürgen Nitz (ed.), *The early-modern world-system in geographical perspective*, Stuttgart, Franz Steiner, s. 120-135.

Constable, Olivia Remie (1994), *Trade and traders in Muslim Spain*, New York, Cambridge University Press.

Day, John (1999), "The monetary crisis of the seventeenth century crisis on colonial Sardinia," in John Day, *Money and finance in the age of merchant capitalism*, New York, Blackwell, s. 43-58.

— (1961), "Prix agricoles en Méditerranée á la fin du XIVe siécle," *Annales E.S.C.*, XVI (4), s. 629-56.

Doumani, Beshara (1995), *Rediscovering Palestine: Merchants and peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkeley, University of California Press.

Flandrin, Jean-Louis (1983), "Le goût et la nécessité: sur l'usage des graisses dans les cuisines d'Europe occidentale (XIVe-XVIIIe siécle)," *Annales E.S.C.*, XXXVIII (2), s. 369-401.

Galloway, John H. (1989), *The sugar cane industry: an historical geography from its origins to 1914*, New York, Cambridge University Press.

Gerber, Haim (1987), *The social origins of the modern Middle East*, Colorado, Lynne Reiner.

Greene, Molly (2000), *A shared world. Christians and Muslims in the early modern Mediterranean*, Princeton, Princeton University Press.

Grove, Jean M. (1988), *The little ice age*, New York, Methuen.

Heers, Jacques (1961), *Gênes au XVe siécle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, S.E.V.P.E.N.

Jarcho, Saul (1993), *Quinine's predecessor: Francesco Tortini and the early history of cinchona*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press.

Lachiver, Marcel (1988), *Vins, vignes et vignerons. Histoire du vignoble français*, Paris, Fayard.

Le Roy Ladurie, Emmanuel (1971), *Times of feast, times of famine. A history of climate since the year 1000*, New York, The Noonday Press.

Mazzaoui, Maureen Fennell (1981), *The Italian cotton industry in the later middle ages, 1100-1600*, New York, Cambridge University Press.

Marino, John A. (1988), *Pastoral economics in the Kingdom of Naples*, Baltimore, John Hopkins University Press.

McGowan, Bruce (1982), *Economic life in Ottoman Europe. Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, New York, Cambridge University Press.

Pfister, Christian et al. (1999), "Documentary evidence on climate in sixteenth-century central Europe," *Climatic change*, 43 (1), s. 55-110.

Phillips, Carla Rahn and William D. Phillips, Jr. (1997), *Spain's golden fleece. Wool production and the wool .rade from the Middle Ages to the nineteenth century*, Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Pounds, N.J.G. (1990), *An historical geography of Europe*, New York, Cambridge University Press.

Romano, Ruggiero (1953), "A propos du commerce du blé dans la Méditerranée des XIVe et XVe siécle," in *Éventail de l'histoire vivante. Hommage à Lucien Febvre*, Vol. I, Paris, Armand Colin.

Samsonowicz, Henryk (1973), "Relations commerciales entre la Baltique et la Méditerranée," in *Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, Toulouse, Privat.

Serre-Bachet, Françoise and J. Guiot (1985), "Summer temperature changes from tree rings in the Mediterranean area during the last 800 years," in W. H. Berger and L. D. Labeyrie (eds.), *Abrupt climatic change. Evidence and implications*, Boston, D. Reidel Publishing Company.

Simon, Bruno (1983), "Le blé et les rapports vénéto-ottomans au XVIe siécle," in J.-L. Bacqué-Grammont and Paul Dumont (eds.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Louvain, Éditions Peeters.

Slicher van Bath, B.H. (1963), *The agrarian history of western Europe*, Londra, Edward Arnold, s. 206-220.

Spufford, Peter (2003), *Power and profit: the merchant in medieval Europe*, London, Thames & Hudson.

Van Der Woude, Ad M. (1992), "The future of west European agriculture: an exercise in applied history," *Review*, XV (2), s. 243-256.

Wake, C.H. (1979), "The changing patterns of Europe's pepper and spice imports, c. 1400-1700," *The journal of European economic history*, VIII (2), s. 361-403.

Akdeniz'in Geleceği ve Jeopolitik ve Kültürel Etkenler

ABDELJELİL TEMİMİ

Akdeniz'in günümüzdeki ve geçmişteki bilimsel ve kültürel etkenlere ulaşmak, Akdeniz'in geleceğinde önemli etkileri olan, kuşkusuz bizi farklı ve gerçek etkenleri daha iyi yeniden tanımlamamaya sürükleyecek tarihe dönük düşüncelere davet eder.

Öncelikle bu geleceğin sadece geçmişin incelenmesiyle anlaşılabileceğini ya da kavranabileceğini anımsayalım, çünkü tarihsel boyut bir uygarlık kavşağı olarak bu denizde oldukça belirleyicidir. Eski dünyanın üç kıtasında yer alan Akdeniz, gerginlik ya da Akdeniz tarihini süsleyen deniz savaşları dönemlerinde bile kıyılarında büyük uygarlıklara, çok zengin ve mürşit kültürlerle dinlere ebelik yapmıştır. Çünkü hiçbir şey birbirinin yerine geçmemiş ve kuzey ve güney kıyılarında yerleşik bir dil aracılığı karşısında bozulmamıştır. Bu da her iki kısmın ilgisini çekmiştir ve ister edebiyat ister felsefe olsun dahiyane yaratılarla donanmış insan düşüncesi konusunda önemli şahsiyetlerin ortaya çıkışını açıklamaktadır. Ayrıca disiplinler arası diyalog mekanizması yüzyıllar boyunca haklı olarak kültürün ve bilimin, hatta bütün insanlığın beşiği olarak görülen bu deniz ülkesinin tartışılmaz aydınlanışını doğrulamaktadır.

Bilimde ve sanatta, özellikle adalarında ve etrafındaki ülkelerle kıyaslanamayacak derecede çiçek açan bu bin yıllık Akde-

niz kültürü, Atlantik'in ötesindeki bir süper güç tarafından planlanan, güdülen ve yönetilen küreselleşme çağının karşısındaki kültürel çeşitliliği sayesinde varlığını bugün de gösterebilmesi yolunda ona yeniden değer kazandırmak ve zenginleştirmek üzere dikkatimizi hakketmektedir. Aslında Akdeniz'in farkı birçok kültüründe ve etnisinde yatar ve on kadar dilin konuşulduğu yirmi kadar ülkeden ibarettir. Akdeniz'in kuzey kıyıları gelişmiş ülkelerin, güney kıyıları ise gelişme yolunda olan ülkelerin bir parçasıyken, geleceğini bu noktada tasarlamak o halde ütopik olmaz mıydı?! Bu tür bir sorunsala geçmeden önce, hem kuzey hem de güney Akdenizlilerin geliştirdiği ve paylaştığı belli ilkeler üzerinde öncelikle hemfikir olmalıyız.

Akdeniz'in çevresinde, yapıcı bir diyalog kurumunun ve de bizi belli bir birlikteliğin, barışın ve dayanışmanın yanısıra bilimsel ve kültürel ortaklığa götürebilecek bir kuruluşun oluşturulabilmesi için/ile büyük bir çıkar ortaklığının bulunduğunu kabul etmeliyiz. Bu, alternatif bir Akdeniz stratejisi için yeni bir hamle, yeni bir solukla donanabilecek gelecekçi eylemin yeni stratejisidir.

Fakat, günümüz güney Akdeniz kıyılarının toplumunun gerçeğine uymayan, çatışmacı ilişkiler nedeniyle geçmişte Batılı kamuoyunun belirlediği ve ne yazık ki kimilerinin adi, kara bir leke sürüp bunu kökleştirdiği, Akdeniz'i gelecekteki çatışmaların kaçınılmaz yurtlarından biri olarak gören düşünce yüzünden olası uygarlıklar ve dinler arası bir çatışmayla karşılaşmayı engellemek için hangi bilimsel ve kültürel eylem stratejisini uyarlamalıyız?

Bu tür uyuşmazlıklardan ve tarihsel yanlış bilgilerden kaçınmak için, her şeyin yenilenerek, tarihselliğe aykırı ve yanlı bilgilerle dolup taşan Batılı ders kitaplarının bundan arındırılarak yenilenmesi gerekir; sonra intikamcı olarak niteleyebileceklerimiz davranış, tutum ve zihniyeti de ele alınmalıdır. Bunlar ortak hafızada çeşitli kutlamalarda günümüze kadar gelmiştir ve Avrupa'nın güneyinde yaklaşık olarak 220 kadar şehirde, kasabada görülmektedir. İspanya'da 21 yerleşim biriminde, diğer tarihsel olayların ve olguların yanısıra bugün Os-

manlı Türklerinin yenildiği 1571 Lepante savaşından beri bütün Hıristiyanlığın zaferi ihtişamla kutlanmaktadır. Ayrıca bazı Batılı tarihçiler, tarihsel gerçeği hiçe saymaya devam etmektedirler. Bu da örtük çatışmaları yeniden alevlendirmekten ve güney Akdeniz toplumu, hatta İslâmîyet hakkındaki önyargıları canlandırmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Dolayısıyla bu, güney kıyılarını sarsan önemli dönüşümlerin tanınmadığını göstermektedir. Avrupa'nın, sınırlarının başını göremeyecek kadar, uzağa bakabilme yeteneğini kaybettiği intibaı uyanmakta. Gerçekte aydınlar, araştırmacılar, tarihçiler, yazarlar, sinemacılar, sanatçılar, müzisyenler, iş adamları, kadınlar ve erkeklerden oluşan ve tamamen hoşgörü, açık olma ve birarada var olma ilkeleriyle donanmış yeni bir kuşak var ve bu kuşak sadece kendini ifade etmeyi ve özgürce, hiçbir baskı olmadan işbirliği yapmayı istemekte...

O halde toplumlar, halklar, uluslar ve özellikle de Akdeniz araştırmacılarıyla birlikte, zenginlik kutuplarında ve geleceğin uygarlıklarında bir yer bulmak için topluluklararası gerçek bir uzlaşma sağlamak durumundayız. Bunun için, Akdeniz'in geleceği hakkında büyük bilimsel ve kültürel etkenler hakkında bazı önerilerde bulunacağım:

Akdeniz araştırmaları merkezlerinin artırılması

Elimizde Akdeniz araştırmaları ve incelemeleri yapan merkezler hakkında kesin bir sayı ya da bilgi yok. Özellikleri, programları, farklı araştırmacıları... Bu durum bir eksikliktir, hatta bu nedenle aynı araştırma alanında uzman organlar arasında bir bağ ya da bir işbirliğinin yanısıra verimli bilimsel ilişkilerin oluşması için biraz şans bile yoktur.

Akdeniz araştırmaları konusunda uzman bütün kamusal ve özel kuruluşlarla merkezleri içerecek bir katalogun hazırlanması, bu alanda gerçek bir Akdeniz politikasının geliştirilebilmesi için çok önemlidir.

Her şeyden önce Barselona'da, Akdenizli bir idare komitesinin oluşturulmasıyla bir Akdeniz Avrupa enstitüsü kuruluşu-

nun (Iemed - Institut européen de la Méditerranée) böyle bir gerçekleşme olabileceğini saptayalım. Böyle bir merkezin görevi, farklı meydan okumaları gözlemlemek, kuşatmak ve somut önerilerle projeler geliştirmek üzere göndermelerin merkezi olmak, katalizör olmak ve yeni fikirlerin toplanacağı bir kutu olmaktır. Böylelikle, aydınlar, sanatçılar ve akademisyenler arasında diyaloglar teşvik etmek ve bunları ilerletmek üzere buluşmalar, konferanslar ve gezici sergiler için tam bir program uygulanır. Düzenleyiciler, yeni Akdeniz kuşağını dinleyen bir Avrupa-Akdeniz uzamı yaratmak istemişlerdi.

İlke olarak benzer başka merkezler Akdeniz'in jeopolitik uzamlarında kurulmalıydılar ve özellikle de hemen hemen yok olduğunu saptadığımız güney kısmında. Ancak bu durum Barselona'da Iemed'in gelecekteki bilimsel bütün etkinliklerin koordinasyonunu üstlenmesine engel değildir. 22-24 Kasım 2002 tarihlerinde Barselona'daki "Avrupa, ABD ve Akdeniz" adlı buluşma konuyla ilgili birçok noktayı gözler önüne sermiştir ve bu tür buluşmalardan elde edilen bilgiler hakkında meşru bir sorgulama ortaya koymaktadır.

Sayımı birlikte yapabilir ve bu tür merkezlerin, olanaklar el verdiğince en iyi randımanlı, elde edilebilir ve gerçek kaynakları değerlendirmek için etkili tasarım ve yönetim mekanizmalarını inceleyebiliriz.

Jeopolitik açıdan iki Akdeniz bölgesinin bilgi konusundaki fırsat eşitsizliği

Batı Akdeniz, pozitif bilimlerde olduğu kadar sosyal ve beşeri bilimlerde de uzun zamandır sayısız veri tabanlarının, tam teşekküllü ve araştırmacılara açık laboratuvarların, kütüphanelerin ve uzmanlık merkezlerinin varlığı aracılığıyla gelişimi için gerekli koşulları yaratarak bilimsel araştırma için bir altyapıdan tam olarak yararlanmıştır. Yani belgelere, kitaplara, eski ya da yeni kataloglara, kimi anahtar bakanlıkların güncel arşivlerine erişim kolaylığı, başka bir deyişle çeşitli bilgilerin birarada bulunmasıyla bilimsel bilginin ve bilginin hükmetmesi bütün araştırmacıla-

rın, çevrenin kazanmasını sağlamış, Akdeniz'in güneyindeki, kendi ülkemizdeki araştırmacıların ise kaybetmesine neden olmuştur. Ayrıca Batılı araştırmacılar bütçeler, ortaya çıkan bir statü, araştırmacılar baskısız bir ortamda özgürce yararlanabilsinler, ne kişisel ne kamusal sansür olsun ve özellikle de konuların ve araştırma dosyalarının seçiminde tam bir özgürlükten yararlansınlar diye web sitelerinin önemini artırmak aracılığıyla Batılı iktidarların gözünde büyük bir itibardan da yararlanmışlar, etkileyici sayılarda makaleler ve kitaplar yazmışlardır. Kısaca kuzey Akdenizli araştırmacı için ortam çok elverişlidir.

Bu Avrupa saptaması karşısında insan kendisine, güney Akdeniz kıyılarında ve de Türkiye'de bilimsel araştırmaların durumu bu noktada nerededir, diye sorabilir. Böyle bir soruya cevap vermek üzere, Akdeniz'in güney kesimlerinde çok kötü bir bilimsel bilgi ve araştırma süreci olduğunu saptamaktayız. Günümüzde çok az sayıdaki kütüphane ve araştırma merkezi belgelere erişebilme konusunda istikrarlı bir olumsuzluğu ve eksikliği doğrulamaktadır ve bu durum düzenli biçimde yayılmaktadır. Bu da erişmeleri gereken belgeleri ancak yurtdışında bulabilen, bunun için de araştırmalarını iyiye sevkedebilmek üzere katı bir mücadele vermek zorunda kalan ciddi araştırmacıların çalışmalarını temelinden sarsmaktadır.

Ayrıca, mevcut merkezlerin hepsi, ülkelerimizin bağımsızlığından bu yana araştırmaya ve araştırmacılara iyi hizmet verme becerisini kaybettiren kötü seçilmiş bürokratların yönetimindeki resmi kuruluşlardır. Bu, Avrupa-Akdeniz ortaklığının sadece ussal olmayan düşüncelere itaat etmesinin nedenidir. Katılımcılara ve araştırma projelerine gelince, onlar da önceden belirlenen yönlendirmelere boyun eğmekte, araştırmacılar konuyla doğrudan ilgili ciddi araştırmacılarla ne bir işbirliği ve ne bir diyalog geliştirmektedir. Bu durum ne küçük bir kuşku uyandırmakta ne de bütün Akdeniz kıyılarındaki bilgi süreçlerinde bir Avrupa araştırmaları müdahalesi yaratmaktadır.

İşte bu nedenle, bugün Avrupa düzeyinde mevcut bilgi süzgeçlerine erişme yolundaki eşitsizlikleri azaltmayı hedefleyen fakat güney Akdeniz'imizin yokluğunu çektiği, elde edilmiş bi-

limsel ve verisel bilgilerin düzenli olarak değiş-tokuşuna ve paylaşımına dayanacak olan ussal ve yeni bir ortaklık politikası gerçekleştirmeyi arzuluyoruz. Bir üstünlük ve saldırganlık tutumu sergileyerek olumsuz biçimde davranan Avrupa kurum ve merkezlerinin entelektüel ve finansal bağımlılığına kapılmayı da engellemek gerekir. Burada, coğrafyamızda bulunan ve Avrupa-Akdeniz diyalogunu sağlamak amacıyla hareket edip ne hesap peşinde, ne kibirli ne de kasıntı olan, Akdeniz dışından Alman ve Hollandalı bilimsel bazı kuruluşların adını anmam gerekiyor.

Ortaklık ve özel kuruluşların ortaya çıkışı

Bilimsel ortaklık politikası çok dardır ve sadece devletin ayrıcalıklı küçük bir azınlığına yaramaktadır ki, bu kişiler de bugüne kadar bilimsel görevlerine dair herhangi bir girişimde bulunmamışlardır. Bu ortaklığın ömrü günlüktür; bilgi alma konusunda düzenli bir şekilde dışlanmış ya da 1995'ten bu yana uygulanan ortaklık politikası belirsiz ve dar olduğu için araştırma projelerine bağlı kalmış çoğunluk araştırmacılara ciddi bir geri besleme sağlamaz. Böylelikle, Akdeniz'in bu iki kıyısı arasındaki bu ortaklığın zayıf, hatta anlamsız sonuçları karşısında büyük bir memnuniyetsizlik doğmuştur. Eğer ilgili konularda doğru bilgi gerçekten isteniyorsa bu durumun neden ve sonuçları üzerinde yeterince durmamız ve bunları dikkate almamız gerektiği açıktır.

Siyasi açıdan bağımsız ve ciddi araştırmacılarla şeffaf ve yapıcı işbirliği ilkesi gerçek bir bilimsel ortaklığı teşvik etmenin kuralı olmalıdır. Bunun yanında Akdeniz'in güney kıyısıyla dönüştürülebilir bilimsel ortaklık ve araştırmanın geleceği, bizim bakış açımıza göre kurumların, özel araştırma merkezlerinin ortaya çıkışına bağlıdır. Bu kurumlar jeopolitik alanlarımızda bugün yok denecek kadar azdır. Ancak bir kez olsun yasalaştırıldılar mı beceri ve kapasitelerini, bu her iki açıdan beklenen idari bağımsızlıklarını elde ederek sergileyebilirler. Bütün Arap dünyasındaki özel bir kuruluş olarak bizim kuruluşumuz, birçok beşeri ve sosyal bilim alanında uluslararası bilimsel inandırıcılık oluşturmayı başarmak, kendi maddi kay-

naklarını yaratmak ve bilimsel bir bağımsızlığı elde etmekle gittikçe büyüyeyen rolü sayesinde buna bir kanıttır.

Avrupa-Akdeniz kuruluşlarının, özellikle de insan ve doğa kaynaklarının kullanılamaması, zaman ve paranın boş yere harcanması olgularını yakından tanıyan kuruluşların arasında neden böylesi bir sessizliğin var olduğu, neden bir bırakınız yapsınlar havasının hissedildiği sorulabilir. Bu durum asıl olarak, Batı kurumlarının değişime yönelik olarak cesur bir konum, bir risk alma konusunda ilgisiz kalmalarına bağlıdır. Özel kurumlar oluşturma ve idari ve entelektüel deneyimleri tanınan, uluslararası planda uluslararası bir yükselişten yararlanan, yeterli araştırmacıların yönettiği ve yürüttüğü araştırma projelerini uygulama zamanı gelmiştir. Bilimsel araştırma bütçesi Akdeniz'in kuzey ülkelerinde %3 civarında seyrederken bunun güneyinde %0.5 dolayında olması bile yeterli bir ifadedir ve gittikçe büyüyen çöküşü yansıtmakta, Akdenizli kültür ve araştırmalarının iki coğrafi alanı ve iki idari yapılanması arasında ortaya çıkmaktadır. Bu da düzeylerin yararına üzücü çok kötü bir zayıflığın işaretidir!

Burada değinilmesi gereken bir başka konu, bölgemizde düzenlenen kongre temalarının önceden belirlenmiş ve yönlendirilmiş olmasıdır: kadın, insan hakları, İslâmîyet ve İslâmîyetçilik, seçimler, iktidar ve tek parti mekanizması ve tabu kalan diğer konular. Entelektüel sansüre dayalı bir kongre düzenleme olgusu Akdeniz'in güney, hatta kuzeyinde bile bunu engellemeye çalışacak olan katılımcıları kaçırmıştır, çünkü bu tür bir konunun ele alınmasına ancak çok büyük kaynaklarla cesaret edilebilir. O halde, güney Akdeniz araştırmacılarının beklentilerine yanıt verebilecek geçerli adımları atmaya asla cesaret edemeyen kuzey Akdeniz kuruluşlarının ağırlık ve önlem olmak üzere iki tutumu bulunmakta.

Söz konusu olan Akdeniz'imizin kültürel ve bilimsel geleceği ise, ne benzer koşullara uygun bir ortamımız olmasına ne de gerçek dengeli bir diyalog ve genel ilgi oluşturabilmek için aynı beceri ve düzeyler elde edilmiş olmasına rağmen Akdeniz'de mürşit ve yapıcı bir ortaklık desteği için bölgeler arası

yeni bir mimari nasıl oluşturulabilir? İstediğimiz gerçekten yeni bir Akdeniz ise söz artık, bölgemizin dünyada oynayabileceği rolün bilincinde olan seçkinlerle sınırlanamayacak olan Avrupa'dadır. Ayrıca üniversitelerde, araştırmacılarda, edebiyatçılarda, felsefecilerde, tarihçilerde, sanatçılarda, yapımcılardadır. Kısaca, kültürel, bilgisel ırkçılığa ve Akdeniz'de tarafsız değiş-tokuş mekanizmasını kemiren kibire karşı bir savaş başlatacak olan; farklılık hakkı ve hoşgörü değerleri ile kültürel ve bilimsel değiş-tokuş sayesinde bir diyalog kurmak üzere çaba sarf edebilecek bütün aydınlar. Çünkü üniversite düzeyinde, özellikle de basında bir ayrımcılık bulunmaktadır ve bu ayrımcılıkta, Akdeniz'in kültürel zenginliğini artırdığı düşünülmeyen kültürel çeşitlilik bile kabul edilmemektedir.

Sonuç olarak, mürşit ve zeginleştiren bir Akdeniz'in varlığı, hatta kimliğinin tohumlarının atılabileceği ortam barış dolu ve güvenlidir. Çünkü, çok daha güçlü çok daha refah dolu bir Akdeniz'in hayalini kuran açık yürekli insanlar vardır. Bu çerçevede, bir yandan endekslenmesi de gereken, "Akdeniz anlayışını" yansıtan onlarca, hatta yüzlerce edebi ve sanatsal kitabın analiz edilmesi yeterlidir. Bu anlayışı mimariden, müzikten, gastronomiden, giyimden, adbilimden, halk sanatlarından çıkarmak mümkündür. Bu araştırmaların birçok Akdeniz ülkesinden araştırmacıların katılacağı büyük, alanlar arası çalışma gruplarına ihtiyacı vardır. Ancak Akdeniz'imizin günümüzdeki siyasi ve ekonomik konjonktürü hiç teşvik edici değildir ve kimsenin yakın bir gelecekte Akdeniz'in iki kıyısı arasında bilimsel ve kültürel ilişkilerin yeniden yapılandırılması konusunda bir umut duymasına izin vermemektedir.

Eğer bilimsel ve kültürel bakımdan özgür ve umutlu bir Avrupa-Akdeniz ortaklığının ussal olarak planlanma niyeti varsa ve bu isteniyorsa, Avrupa kurumlarının, çeşitli düzeylerde katılmak üzere büyük bir özenle inceleyebileceği Akdeniz'in geleceğinde bilimsel ve kültürel etkenlerden bazıları, işte bağımsız yaratıcılar için bir şans.

ÇEVİREN Deniz Kucur

İKİNCİ BÖLÜM

Bölgesel Özgüllükler, Tematik Araştırmalar

Ege'nin Ada Dünyası (15-19. yüzyıllar)

EVANGELİA BALTA

Aynı adlı başyapıtında Fernand Braudel Akdeniz'i tanımlarken şunları söyler: "Akdeniz bir deniz değildir; o farklı tarafların kapıları üzerinden karşılıklı alışveriş halindeki akışkan ovalar zinciridir. Bu yüzdendir ki, doğu ve batı Akdeniz'in iki büyük havzasına doğru uzanan çeşitli kara kütleleri arasında bir dizi dar deniz kendi şahsiyetleriyle karşımıza çıkar. Bu dünyaların her birinin kendine özgü niteliği söz konusudur, ... her birinin özel tarihlerini yansıtan kendi kanunları vardır" (Braudel, 1979: 99). Burada bu dar denizlerden biri olan Ege Denizi hakkında konuşacağım. Sunuşum özellikle Ege adalarının son dönemlerdeki kimi gerçeklikleri üzerine genel bir özet niteliğindedir.

Ele alacağım dönemin, yani Yunanistan'ın Ortaçağları için *terminus post quem* olan (Tolias, 1999: 17), 15. yüzyılın başlarında Ege bölgesi Ceneviz, Kudüs St John Şövalyeleri ve Venedikliler gibi Batılı hanedanlarla Osmanlı Türklerinin kontrolü altında küçük idari ve coğrafi parçalara ayrılmış durumdaydı. Dönemin sonunda, yani genellikle *terminus ante quem* olarak ifade edilen 19. yüzyıldaki siyasi ortam ve teknoloji alanındaki karmaşık değişmeler Ege'de toplumlar ve ekonomilerin rolünü yeniden tanımladı. Arada geçen beş yüzyıla Katolik Batılılarla Müslüman Osmanlıların varlığı ve aralarındaki rekabet

damgasını vurmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ege'de ve dolayısıyla da Akdeniz havzasında kendi jeopolitik ve ekonomik çıkarlarını güvenceye almak isteyen Ortodoks Rusya da bu mücadeleye dahil olmuştur. Ele alınan dönemde Akdeniz ticareti uluslararası ekonomik ilişkilerin temel faktörü olmaya devam ettiği için Akdeniz, çatışmaların ve stratejik ittifakların odağı olmuştur.

Adalar bölgesiyle ilgili tarihsel araştırmalar esas olarak değişik adalardaki demografik gelişme ve yerleşim düzeninin incelenmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu konular ekonomik faaliyetlerin yapısı ve yönü ya da mevcut uluslararası ekonomik koşullara dayanan sektörlere yönlenmesi olgularıyla birlikte ele alınmıştır. Bu temel problematiklere verilen cevaplar, ki birden çok cevap söz konusudur, dolaylı olarak jeofizik ve kültürel faktörlerin bileşkesi şeklinde tanımlanan adaların çeşitliliğini dile getiregelmiştir. Akdenizin tamamında olduğu gibi, Yunan adalarında da tek çeşit bir fizyonomi söz konusu değildir; ancak ortak özellikler, ortak tarihsel süreçler ve hatta ortak ekonomik işlevlerden söz edilebilir. İrili ufaklı bütün adalar, tek veya birçok yerleşim yeri de olsa, uzak yakın demeden karşısındaki anakaraya yöneliktirler; ada sakinleri tahılı oradan sağladıkları ve mevsimlik iş bulma amacıyla oraya gittikleri için her bir ada anakara ile ekonomik ilişkiler kurmuştur. Örneğin Samos Atatürk'ün modern Türkiye'yi yaratışına kadar Küçük Asya sahiline bakan bir adaydı.

Ada nüfusunun etnik-kültürel kompozisyonu Latin ve Arnavut kolonizasyonuyla olduğu kadar Ege'nin her iki yakasından adalara yerleşen göçmenlerle de ilişkiliydi. Tahrir defterlerinde kaydedilen vergi mükellefi nüfusa dair şahıs adları karakteristik Giritli katkısını içeren yerli Egeli diyasporaya işaret etmektedir. Aynı şey yer isimleri için de geçerlidir. Adalara yönelik olduğu kadar adalardan dışarıya nüfus akışı da söz konusuydu. 18. yüzyılın ortalarından itibaren adalılar İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer büyük kentlerinin yanısıra Akdeniz'in başlıca ticaret merkezlerine de yerleştiler.

İklim koşulları zeytincilik ve bağcılığa elverişli bölgeleri be-

lirler. Bu hemen her yerde yetişen ancak Ege'de çoğunluğu oluşturan küçük adalardaki nüfusun geçimlik ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalan kimi tahıl ürünleri için de söz konusudur. Antikiteden beri Ege'de mevcut olan zeytin ve bağcılığın ada ekonomilerindeki rolü zaman içinde değişiklik gösterir. Bunun öncelikli sebebi yabancı egemenlerin kolonyalist politikaları ve bunun sonucu olarak karşımıza çıkan iç taleptir. Örneğin, Venedikliler Girit Adası'nda zeytin üretimini teşvik etmek için önlemler aldılar. Bu önlemlerin gerisinde bir yandan Serenissima Cumhuriyeti'ni Apulia'da üretilen zeytinyağına bağımlılıktan kurtarmak, diğer yandan da 16. yüzyıl sonunda bağcılıkta yaşanan bunalımın ardından ada ekonomisini canlandırmak düşüncesi yatıyordu. Venediklilerin bu uzak görüşlü politikası meyvelerini Girit Osmanlıların eline düştüğünde vermeye başlamıştır. İyi bilindiği üzere, 18. yüzyılda zeytinyağı ticareti adalar bölgesinde egemendi zira, zeytinyağı Avrupa'nın tekstil atölyelerince büyük ölçüde talep edilen sabunun üretimindeki temel hammaddeydi. Sanayi öncesi dönemde başta ipek, ardından şarap ve daha sonra da zeytinyağı pahalı tüketim maddeleriydi. Bunlar arasında özellikle tanınmış olanı Kıbrıs ve Ege adalarından ithal edilen, üretim ve ticareti kültürel ve siyasi ittifaklara göre düzenlenen ve özel adıyla bilinen yerel şaraplardı. Kıbrıs'ın bağları Venediklilerin ayrılmalarıyla geriledi; 18. yüzyıl sonlarından itibaren Marsilya ile olan zeytinyağı ticaretinde Mora Girit'in önüne geçti.

Sonuç olarak Ege adalarınm çeşitliliğini araştırmak ve bunu bir tipoloji halinde sınıflandırmak için yabancı egemenlerin sosyo-ekonomik ve kültürel etkilerinin yanısıra Akdeniz'in tümünde insan, emtia ve fikirlerin dolaşımını incelemek ve bunu adalar bölgesinin *uzun dönem*de süreklilik gösteren kimi özellikleriyle ilişkilendirerek değerlendirmek gerekir. Bu özelliklerin jeomorfoloji tarafından belirlendiğini söylemek istemiyorum. Spyros Asdrachas'a kulak verecek olursak, Ege'deki Batı ve Osmanlı egemenliğinin tarihi, fatihlerin tarihinden ziyade yerel nüfusun bu egemenliği kabulünün tarihine dönüşmüştür. Bu yüzden Ege'nin adalar dünyası aynı zamanda fetih

mekanizmalarını anlamak için de araştırma konusudur; çünkü bu mekanizmalar fethedilen düzleminde işlemektedir. Gerek adalarda Akdeniz dünyasının sürekliliği ve birliğini ifade eden ortak unsurların varlığı gerekse Ege'nin sınırlı mekânında farklı yerel kimliklerin oluşması kültürel alışverişin sonucudur. Aynı zamanda, uzun dönemde bu etkilerden uzak kalan maddi ve entelektüel kültürün kimi süreklilikleri de açıkça kendini gösterir. Örneğin, Batılı yönetimin aristokrasisi Ege adalarının Ortodoks sakinleri için yabancı bir unsur olarak kalmıştır. Bazı Kiklad adalarının nüfusunun bir kısmı Katolikliği benimsemesine rağmen bu böyledir. Bu anlamda Ortodoksluk adaların çoğunda manevi-entelektüel kültürün değişmeyen bir unsuru olmuştur. Tıpkı toprağın niteliğine, denizle kurulan ilişkiye ve bizatihi kapitalist sektöre bakmaksızın maddi kültür alanının değişmezleri olarak kalan arkaik ekonomik yapılar, tarım ve hayvancılığa sıkı sıkıya bağlılık örneklerinde olduğu gibi. Olaylarla örülmüş tarihsel çerçeveye yapılan bu kısa atıf adalar bölgesindeki siyasi ve ekonomik bağlamın değerlendirmesinden öte bir şey değildir.

Adalardaki Batı egemenliği, Batılı güçlerin Bizans dünyasının parçaları üzerindeki varlıklarını giderek güçlendirdikleri, zamanın Yunan Doğu'sunda Batı feodalizminin kolonyal ve deniz uzantısının yaratıldığı ana, yani Konstantinopolis'in Haçlılarca yağmalanmasına (1204) kadar geriye götürülebilir. 13. yüzyıldan Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak olana kadarki dönemde ortadaki tek rakip Türk beylikleriydi. Ege adaları değişik bağımsız veya yarı bağımsız Latin hükümdarlarca yönetildi; onlardan da doğrudan ya da dolaylı olarak Venedik egemenliğine geçti. Latin ve Venedik fetihleri Batı tarzı istihkâmlar ve binalarıyla yerleşimlerde kendi izlerini bıraktı. Bundan da öte, Venediklilerin fethi daha büyük adalarda kentleşmeyi –şehirler– başlattı; buna bağlı olarak da, ada toplumlarının işlevini egemen kurumlar vasıtasıyla etkileyerek nüfus içinde toplumsal tabakalaşmayı. Asdrachas Ege adalarını su üzerinde kurulmuş dağınık bir kente benzetir. Ona göre, kasabalar ve köyler arasında belirgin farklılaşma gibi kentsel olgular söz

konusudur ve bu tür ikilikler ekonomide ve diğer işlevlerde de gözlenebilir. Asdrachas ayrıca ada toplumlarında kentsel tabakalaşmaların da yaşandığını ileri sürer: Batı egemenliğinin deniz ticaretinin özel mülkler yarattığı diğer yerlerde de olduğu gibi bir soylu sınıfın varlığını sürdürmesi ve nüfusun vergi defterlerinde sınıflandırılması gibi: mülk sahipleri, rahipler, emekçiler, usta zanaatkârlar, vs. (Asdrachas, 1985: 235248). Adaların cemaat ve noteryal arşivler oluşturmaları gibi uygulamalar Batı idaresinin bir sonucudur. Osmanlı işgali boyunca da devam eden bu uygulamaya Yunanistan'ın geri kalanında rastlanmamaktadır. Cemaat kayıtları vergilendirmeyle ilgili olup cemaatin ödeyeceği vergilerin kaydı niteliğindedirler. Bunlar ayrıca tek tek vergi mükelleflerinin vergi yüklerini de belirtir. Bu kayıtlar demografik, ekonomik ve toplumsal öneme sahip yegâne dokümanlardır ve ilgili oldukları toplumların tabakalaşmasına dair önemli bilgiler sunarlar. Noteryal dokümanlar bir toplumdaki doğum ve ölüm oranlarını kayıt altına alırlar ve örneğin, ada toplumlarındaki yaşam döngüsü, ailesel ve diğer davranış kodları gibi zihniyetle ilişkili konularda bilgi verirler. Bu türdeki arşiv malzemesi Yunanistan'da ve yabancı üniversitelerde çok sayıda doktora tezine temel oluşturmuştur. Ege adaları bir yandan da yabancı egemenlerin kültüründen kimi unsurlar almışlardır. Örneğin, gerek Kıbrıs şiiri gerekse Girit tiyatrosu kökenlerini Batı edebi geleneğine borçludurlar; tabii ki bu adaları Ege'ye dahil edersek.

Osmanlıların adalarda ve Doğu Akdeniz'in müstahkem kıyı bölgelerinde Batı aleyhine yavaş ancak emin adımlarla yayılması 15. yüzyılda başlamış ve bütün 16. yüzyılla 17. yüzyılın büyük bir kısmında devam etmiştir. Bu dönemin savaşlar ve çatışmaları iyi kötü herkesçe bilinmektedir ve burada askerî ve diplomatik olaylarla ilgilenmek niyetinde değiliz. Batılı güçlerin yayılması ve Ege'de kendi varlıklarını kurmaları süreci üzerinde çalışmalar yapılmıştır (bkz. B. J. Slot, 1982). Bir grup Türk tarihçisinin ilk defa olarak fetihle ilgili olayları ve Osmanlıların Ege'deki idarelerine dair kayıtları içeren Osmanlı kaynaklarının seri yayımına kalkışmaları da bir katkı olarak

görülmelidir (bkz. Küçük, 2001). Şurası da belirtilmelidir ki, bu yüzyıllarda Osmanlıların ve Batılıların Ege üzerinde hak iddiaları adalar dünyasında da ilgi uyandırmış ve söz konusu coğrafi bölgenin araştırma konusu yapılmasına ve *isolaria*, denizcilik metinleri, haritalar ve seyahatnameler vasıtasıyla günümüz bilgi ufkuna dahil edilmesine katkıda bulunmuştur.

Uzun dönemde Osmanlı fethi Ege'nin işlevinde köklü bir değişikliğe yol açmamıştır. Muafiyetler tanınması, vergilerin toplam miktarlar olarak ödenmesi ve bu işin yerlilerce yapılması ve çoğu adada, nispeten büyük olanlardaki askerî garnizonlar ve memurlar dışında, sürekli yerleşmiş Türk nüfusun olmayışının da gösterdiği üzere adaların çoğundaki özel fetih koşullarının bunda önemli rolü olmuştur. Bununla birlikte, Ege adalarının büyük çoğunluğunun Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi sisteminin sonucu olarak idari açıdan ilk defa tek bir birimin parçası haline geldiğini de belirtmek gerekir. Bütün vilayetlerde olduğu gibi, Osmanlı hazinesi adalarda yalnızca tarımsal üretimin bir kısmını nakdi ödenti şeklinde vergilendirmiştir. Ada toplumu Osmanlı Devleti'ne olan vergi yükümlülüğünü *cemaat olarak* topluca ödeyebilmek için mülkiyetin denetimi yoluyla her bir ailenin ödeyeceği vergi miktarının tespitini mümkün kılan bir dayanışma sistemi geliştirmiştir.

Bir örnek: 1670 tarihinden Santorini'ye ait biri cizye diğeri öşür vergisini içeren iki sayım defterinin incelenmesi cemaatin kendi içinde vergilerin dikey dağılımı konusundaki stratejisini ortaya koymaktadır. Cemaatin ekonomik açıdan daha zayıf üyelerinin korunması amacıyla topluluk ikiye bölünmüştür: Yarısı öşür diğer yarısı ise cizye ödemiştir. Bu, ekonomik açıdan zayıf kesimin bir kısmının neden öşürle ilgili defterde, diğer yarısının ise cizye defterinde kaydedildiğini açıklamaktadır (bkz. Balta, 1997: 97-113). Doğal olarak Osmanlı otoritesi tarhedilen toplam verginin toplanmasıyla ilgilenmektedir, verginin tek tek bireylere dağılımıyla değil. Bu koruyucu önlem cemaat içinde gerilimden kaçınmak ve toplumsal dengeyi muhafaza etmek amacıyla geliştirilmiştir. Daha da ötesi, aile mülkünün tevarüsüyle ilgili olan ve kuvvetle benimsenip uygula-

nan bütün geleneksel kurallar ekonomik dengeleri korumayı hedeflemekteydi. Cemaati doğrudan borç tehlikesiyle karşı karşıya getirecek olan sınırlı ekilebilir toprak parçalarının bölünmesini önlemek için ada toplulukları duruma göre büyük evlatın mirasçılığına ya da kadınları miras haklarından mahrum bırakmaya yönelik hükümleri kurala bağlamışlardır.

Daha 16. yüzyılın sonlarından itibaren ve bütün 17. yüzyıl boyunca Doğu'da sadece İtalyan kentleriyle değil Batı dünyasının Hollandalı, Fransız ve Britanyalı yeni tüccar güçleriyle daha önce eşi görülmemiş bir ticari trafik gelişmiştir. Adalar doğu ve batı Akdeniz arasındaki deniz ticaretine bir şekilde katılmışlardır. Katılmışlardır, çünkü bu yolculuklar sayesinde kendi ürettikleri ürünlerini ihraç edip başka ürünlerin ithalini gerçekleştirebilmekteydiler. Üstelik bu alışverişe kendi gemilerini kullanarak doğrudan katılmışlar, imparatorluğun başkentiyle, Akdeniz ve Karadeniz'in önde gelen limanlarıyla ilişkileri güvenceye almışlardır. Yüzyıllar boyunca Ceneviz ve Venediklilerce işgal edilmiş ve kendi ekonomik faaliyetlerini geliştirmiş olan adalar ticaret ve deniz taşımacılığında sürekli yükselen etkinlikleri için uygun koşulları yaratmışlardı. Bazı adalarda yerel tüccarlar yerel malları kendi gemileriyle taşımaktaydılar, ancak kargoları belirleyen sadece bu değildi. Ada denizcileri kimi zaman taşıyıcı bazen de hem tüccar hem finansör durumundaydılar. Bunun en bilinen örneği 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarının İdralıları* ve diğerleriydi. Ege'de Yunan ticari faaliyetleri 13. yüzyıl ortalarından itibaren ivme kazandı ve Akdeniz egemenliği için Fransız-İngiliz ticari rekabeti, Fransız Devrimi, Napolyon Savaşları, Kıta Avrupa'sı kıyılarına uygulanan blokaj (Fransız kıyılarında İngiliz blokajı) ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Rusya'nın elde ettiği başarılar denizciliğin hızla gelişmesine yardımcı oldular. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'nın Ortodoks Hıristiyanların koruyuculuğunu kabul etmesi ve Türk sularında gemilerin Rus flamasıyla serbestçe dolaşmasını sağlayan imtiyazlarla buğday ti-

(*) Yunanistan'da, Argosaronikos Körfezi'nde İdra Adası'nın halkı.

caretine giren adalılar büyük kârlar sağladılar; bunların güney Rusya'da önemli topluluklar, koloniler oluşturması bir tesadüf değildi.

Burada adaların denizle ilişkisi üzerine de bazı değerlendirmeler yapabiliriz. Hammadde kıtlığı, Ege'de çoğunluğu oluşturan küçük adalarda tarımsal ürünün oldukça sınırlı oluşu bütün adalıları ve adalardaki bütün nüfusun denizcilik faaliyetlerine, ürün taşıma ve ticaret işlerine girmelerini engellemekteydi. Her adanın filosu yoktu, ancak hemen hepsi diğer adaların ya da Batılıların gemileriyle hizmet vermekteydiler. Üstelik şurası da belirtilmelidir ki, Ege'de deniz taşımacılığı adalıları o kadar da kaygılandırmıyordu, çünkü her daim bir filo ya da müstakil gemi ya ihtiyaçlarını gidermek ya da kötü hava koşullarından korunmak amacıyla adalara sığınmaktaydı. Bununla birlikte, korsanların saldırıları anlamına geldiğinde ise bu gibi durumlar tabii ki kaygı verici olmaktaydı.

Ege adalarının Yunan bağımsızlık mücadelesine birçok açıdan kritik katkısı olduğu düşünülmektedir; gerek gemi ve mürettebat sağlamak gerekse maddi katkıda bulunmak gibi. Dahası, konuyla ilgili tarihyazımı adalardaki tabakalaşmış çekirdek bir burjuvazinin varlığının devrimin politik sürecinde adaların rolünü belirlediğine dair bir görüş söz konusudur. Buna göre, anılan rol iktidar probleminin dayatıldığı andan itibaren gündeme gelmiş ve bağımsız Yunan Devleti'nin ilk yıllarındaki siyasi gelişmelerle devam etmiştir. Bununla birlikte, Bağımsızlık Savaşı'nm yol açtığı ara dönem ne onların ekonomik ve kültürel evrimlerine sekte vurmuş ne de Yunan Devleti'nin kuruluşu bu evrimi etkilemiştir. Ege adaları 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli merkezlerindeki kapitalisler ve Balkanlar, Rusya, Mısır ve Batı Avrupa'daki Yunan diyasporasındaki muadilleriyle doğrudan ilişkisini etkin bir şekilde sürdürmüştür. Buharlı gemilerin devreye girmesi ve uluslararası ekonomik bunalım bu yüzyılın sonlarına doğru adalardaki ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilemiştir. Öte yandan bu ana kadar Ege, kuzey Balkan (Balkan North) ve Doğu'yu Yunan yarımadasıyla birleştiren bağlantıyı

sağlamaya devam etmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, 1821 Yunan Devrimi Ege'deki yaşam üzerinde esaslı bir değişikliğe yol açmamıştır. Adalardaki yaşam, en azından Küçük Asya'ya yakın olanlarında, 1922 Küçük Asya Felaketi ve Yunanlıların Ege'nin doğu kıyılarını terk etmeleriyle köklü bir dönüşüm geçirecektir. Adalar, antikiteden 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar muhafaza ettiği Avrupa ve Asya'yı birleştiren köprü olma işlevini böylece kaybedecektir.

Özetlemek gerekirse; Ege'nin eksantrik dünyası adalarla Akdeniz'deki komşu kıyılar arasında insan, emtia ve fikirleri içeren ve yayan iletişim ağları ve ekonomik işbirliği şebekeleri oluşturmuştur. Ege adalarının tarihi Akdeniz'in her bir parçasının etnik ve kültürel bir karışım içinde neden böylesi kendine özgü taraflarını muhafaza etmeyi başardığını kapsamlı olarak açıklamanın en aydınlatıcı yolu olarak karşımızda durmaktadır. Onun anakarası olan Avrupa da tam da böyle bir oluşum değil midir? Bağlılıkların olduğu kadar yoğun farklılıkların da, ilkelliklerin olduğu kadar yeniliklerin de dünyası?

ÇEVİREN Oktay Özel

KAYNAKÇA

Asdrachas, Sp. (1985), "The Greek Archipelago a far-flung city", V. Sphyroeras, Anna Avramea, Sp. Asdrachas, *Maps and Map-Makers of the Aegean*, Atina, Olkos.

— (1988), "Adalar", *Economy and Mentalities* (Yunanca), Atina, Hermes, 235-244.

—, "Adalarda Cemaatler: Vergilendirme ve İşlevleri", (Yunanca), *Ta Historika* 5/1 and 5/2, 3-36, 229-258.

Balta, Evangelia (1997), "Le rôle de l'institution communautaire dans la répartition verticale de l'impôt: L'exemple de Santorin au XVIIe siècle)", idem, *Problèmes et approches de l'histoire ottomane. Un itinéraire scientifique de Kayseri à Eğriboz*, İstanbul, Les éditions Isis, 97-113.

Belavilas, N. (1997), *Ports and Settlements in Archipelago of Piracy, 15th-19th Centuries*, Atina.

Braudel, F. (1979), *La Mediterranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Cilt I, Paris, 4. ed., Librairie Armand Colin.

Braudel, F. ve F. Coarelli, M. Aymard (1985), *La Méditerranée, l'espace et l'histoire*, Paris, Flammarion.

Küçük, Cevdet (ed.) (2001), *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, Ankara.

Jacoby, D. (2002), "Greeks in the Maritime Trade of Cyprus around the Mid-Fourteenth Century", *Atti del Simposio Internazionale "Cipro - Venezia Comuni Sorti Storiche"* (Atina, 1-3 Marzo 2001), ed. Chryssa A. Maltezou, Venedik, 59-83.

Karydis, D.N. (1998), "In the Archipelago, from the 17th to the 19th century", *Historical Geography. Roads and Crossroads of the Balkans From Antiquity to the European Union*, (ed.) E.P. Dimitriadis, A. Ph. Lagopoulos, G. Tsotsos, Selanik, 163-167.

Kolodny, E. (1974), *La population des îles de la Grèce. Essai de géographie insulaire en Méditerranée orientale*, 2 cilt., Aix-en-Provence.

Leontaritis, G. (1981), *Yunan Ticaret Gemileri (1453-1850)*, EMNE - Mnemon, Atina (Yunanca).

Lock, P. (1995), *The Franks in Aegean, 1204-1500*, Londra, Longman.

Maximos, S. (1976), *18. Yüzyılda Yunan Ticaret Donanması* (Yunanca), giriş - ed. Loukas Axelos, Atina, Stochastis.

Slot, B. J. (1982), *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul.

Tolias, G. (1999), Yunan Deniz Haritaları. *Portolanlar, 15-17. yüzyıllar. Son dönem Akdeniz kartografisine Katkı*, Atina, Olkos (Yunanca).

Osmanlı Doğu Akdeniz'inde Afrikalı Köleler: Bir Kültürel 'Melezleştirme' Örneği

EHUD R. TOLEDANO

> "İnsanları sadece yaş, cinsiyet, sınıf, gelir ve meslek vektörleri olarak değil, mevcut dünyada bir bütünlük alanını savunmak için mantık kullanarak, farklı deneyimleri anlayan varlıklar olarak da görmek gerekir."[1]

Doğu Akdeniz kültürel çeşitlilik, kaynaşma, karmaşıklık, mücadele ve bir arada oluş araştırması için en büyüleyici ve verimli zeminlerden birini sunar. Bu bölge bu gün hâlâ olduğu gibi Osmanlı zamanında da dünyanın en iyi etnik araştırma laboratuvarlarından biriydi. Ortadoğu etnik siyasetlerinin geçmiş ve son felaketlerine fazlaca aşinayız, ancak bunun daha bilimsel çabaları gerektiren, uzun vadede muhtemelen, zaman zaman bu bölgede yaşamı zorlaştıran, acılı hale dönüştüren ancak ayrıca çok çekici ve sürükleyici kılan karşılıklı etkileşim içindeki bazı siyasal sorunların yatıştırılmasını sağlayabilecek, başka bir yanı da vardır. Bu makale öncelikle kültür ve toplum sorunlarına bu güne kadar denenmemiş, biraz farklı bir açıdan yaklaşma niyetindedir. Çıkan sorunlara herhangi bir çözüm sunmaz, ancak dünyanın bu bölümündeki kültürel sorunlara yönelik gelecekteki araştırmalar için bir çerçeve oluşturma umudundadır.

Osmanlı Ortadoğu ve Kuzey Afrika'sına iç göç ve dış göç olağandışı bir fenomen değildir. Hâlâ, Türkmen ve Bedevilerin hemen akla geldiği gibi, çeşitli etnisitelerden büyük göçebe-

1 Dell Hymes, *Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality: Toward and understanding of Voice*, Londra ve Bristol, PA: Taylor ve Francis, 1966: 9.

pastoralist toplumlara kucak açan bölgede insanların bölge içine ve dışına hareketleri tarihin genel bir özelliği olmuştur. İnsanlar hem birey olarak hem de gruplar halinde içeriye ve dışarıya taşınmıştır. Fetheden, geri çekilen ya da ilerleyen ordular; çölleri, ovaları, platoları kapsayan kabile göçleri; tek başına ya da aileleriyle birlikte kalan ya da geri dönen hacılar ve tüccarlar; misyonerler, gezgin dervişler, muhteris tarikatçılar. Bu insanlar kendileriyle birlikte imparatorluğun zaten çeşitlenmiş nüfusu içinde birbirini etkileyen, iz bırakan, kendi payını katan, bu topraklara, havzalara, kıyılara ve dağlara nüfuz etmiş geleneklerin *melangé*siyle zenginleşen ve zenginleştiren dillerini, dinlerini, kültürlerini de getirdiler. Bu insan deneyimi zenginliği içinden, 19. yüzyıl sırasında köle Afrikalıların Osmanlı İmparatorluğu'na nakledildiği ticaret olgusu üzerinde durmak istiyorum. Ancak bu konuya oldukça değişik bir perspektiften bakmak, bir ekonomik ya da siyasal olay olarak değil, bir kültürel akış, etkileşim ve kaynaşma sorunu olarak konuyu ele almak istiyorum.

Son yirmi yıl içerisinde kölelik ve köle ticaretine ilişkin bazı çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kölelerin tarihinin yorumlanmasına ilişkin çerçeveyi oluşturdu.[2] Afrika ve Kafkaslar trafiğini tespit ettik, ana güzergâhları tanımladık, köle tiplerini, fiyatlarını, onlara konulan gümrük vergilerini, işlerini, oynadıkları toplumsal rolleri belirledik. Bilim adamları reform projelerini, dış baskıların etkilerini, yerli azat mekanizmalarını, kölelik kurumuna yönelik yaklaşımları, sömürü ve köleliğin yasaklanması sorunlarını açıkladılar. Ancak kimilerimiz birey olarak kölelerin hikâyelerini ortaya çıkarmayı başarmış olsak da, köle öykülerinin yokluğu, Osmanlı toplumunun eğitimsiz, alt basamağını işgal eden kölelerin özellikle Afrikalıların seslerinin duyulmasını büyük ölçüde engelledi. Şimdi Osmanlı köleliğine yönelik artan ve yoğunlaşan ilgiyle, Afrikalıların eski Ortadoğu toplumlarındaki kölecilere yönelik eleştirilerinin ilk radikal yansımalarıyla ve Osmanlı-Afrikalı kölele-

---

2 Bir literatür taraması için, bkz. Ehud R Toledano, *Slavery and Abolition in tje Otoman Middle East*, Seattle: University of Washington Press, 1998, Giriş.

rin kayıp, bastırılmış seslerini yeniden ortaya çıkarmaya yönelik çabalara bir çağrıyla, böyle bir denemeyi üstlenmenin zamanı kesinlikle gelmiş görünmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelikle ilişkin çalışmalarıma birkaç yıllık bir ara verdikten sonra, kendimi yine bu konuya çekilmiş buldum. Bunun nedeni dünya köleliğine ilişkin yeni ve heyecan verici bir yönelim getiren, tazelenmiş, yoğun ilgidir. Kölelerin insani tarafı üstünde yoğunlaşmaya yönelen talep, yaşam deneyimlerini ilgimizin merkezi haline getiriyor. Bu köleliğin mevcut olduğu diğer alanlarda gerçekleşirken, söz konusu eğilimin İslâm toplumlarında köleliğe ilişkin araştırmalara süratle ve güçlü bir biçimde nüfuz ettiği anlaşılmaktadır. Bu yönelimi aklımda tutarak, kendi orijinal arşiv kaynaklarımı bu yeni bakış açısıyla, tekrar okudum. Kölelerin kayıp sesinin kolayca bulunabileceği ve ilk-ağızdan köle öykülerinin yokluğuna karşın, deneyimlerinin ortaya çıkarılabilmesinin ve bu deneyimlerin sosyo-kültürel bir çerçevede yeterli bir biçimde yorumlanmasının mümkün olduğu çok geçmeden ortaya çıktı. Bireysel köle yaşantısı öyküleri, çoğu kez kaldırılması gereken tabakalarla örtülüp gizlenmiş olsalar da, kaynaklarda bol miktarda vardır. Neredeyse aynı zamanda, konuya yeni kavrayışlar getirmek için, etnolojik-dilsel ve sosyal-antropolojik bir yaklaşımdan yararlanılabileceğini anladım. Richard Price'ın[3] önceki ve daha yeni çalışmalarında Afrikalı-Amerikalı kölelerin hem dilsel hem kültürel melezleşmesinden söz etmesi, beni Afrikalı-Osmanlı kölelerin durumunu benzer biçimde incelemeye sevk etti. Güçlüklerin çok fazla hatta aşılamaz olduğu baştan beri belliydi, ancak onlara rağmen deneyimden büyük ölçüde yararlanılacağını hissediyorum. Bundan sonraki sayfalarda ana konuların çerçevesini çizip, onları dile getirmeye ilişkin yolları önereceğim.

3 Bu tartışmaya son katkısından dolayı, bkz. Richard Price, "The Miracle of Creolization: A Retrospective", *New West Indian Guide*, 75 (20019: 35-64; idem, "Invitation to Historianş: Practices of Historical Narrative", *Rethinking History*, 5/3 (2001): 357-365; idem, "Paramaribo, 1710: Violence and Hope in a Space of Death" *Common-place: The Interactive journal of Early American Life*, 374 (Temmuz 2003).

Temel problem kuşkusuz *sessizlik* değil, *yokluk*tur. Afrika'dan Osmanlı İmparatorluğu'na köle ticaretinin hacmiyle ilgili dağınık veriler ve makul tahminler 19. yüzyılın büyük bölümünde, yılda yaklaşık 8-10 bin civarında kadın ve erkeğin imparatorluğa getirildiğini göstermektedir.[4] Sadece yarım yüzyıllık (1830'lar-1880'ler) dönemdeki içeri akışı hesaplasak bile, Afrika'dan Osmanlı topraklarına gelen toplam nüfus 400-500 bin civarındadır. Ancak aynı zamanda, Osmanlı sonrası Türkiye'de ve ardılı Arap devletlerde Afrika kökenli insanları ararsak izlerine pek rastlayamayız. İzmir yakınındaki Aydın'da bazı dağınık Afrikalı köy toplulukları ve doğu Akdeniz'de Afrikalıların olduğu bazı köyler vardır. Suudi Arabistan, Körfez ülkeleri, Mısır, Suriye ve kuzey Afrika çöllerindeki çeşitli Bedevi kabileleri arasında çok sayıda Afrika kökenli insan vardır. Ancak, bunların imparatorluğun son aşamasında köleleştirilip nakledilenlerin sadece çok küçük bir parçasını oluşturdukları açıktır. O halde köle yapılmış bütün bu Afrikalılar nereye gitmiştir?

Bazıları makul de olan çeşitli açıklamalar getirilmiştir. En yaygını çoğu kölenin soğuk havaya alışkın olmadıklarından, bulaşıcı akciğer hastalıklarına kapılarak öldükleri açıklamasıdır. Kalanların yaşama beklentisi de son derece düşüktür. Osmanlı toplumundaki şeriat ve toplumsal normun cariyeliği onaylaması ve ev sahibi topluma karışmış olmak ilave bir unsurdur. Sahibi tarafından hamile bırakılan bir kadın köle satılamazdı, çocuğu özgür sayılır ve efendisinin ölümünden sonra kendisi de özgür olurdu. Bu nedenle köleleştirilmiş Afrikalı kadınların özgür karma-ırktan çocukları, Afrikalı genetik kaynakları genel nüfus genetik havuzunda sürekli seyrelerek, Osmanlı toplumu tarafından toplumsal olarak özümlenirdi. Sonuçta mevcut nüfus içerisinde dış ölçütlere bakarak Afrika kökenlileri ayırt etmek tamamen zor ve güvenilmez olacaktır. Yedi-on yıldan sonra kölelerin azat edilmesi şeriat ve toplumsal uygulamalarla teşvik edildiğinden, az sayıda olsa da bazı eski köleler Afrika'daki kendi topraklarına dönmeyi seçmişti.

---

4 Bu konuda en güvenilir çalışma Ralph Austen'inkidir.

Genel olarak, bu yokluk kültürel sessizlikle de, yani Afrika dilleri ve Afrika bilgisinin çağdaş Doğu Akdeniz toplumlarından neredeyse tamamen yok olmasıyla da ortaya konulur. Türkiye için, Esma Durugönül'ün Antalya'daki Afrikalı-Türk toplumlarıyla ilgili araştırmasında "Afrika Kökenli Türklerin Görülmezliği ve Türk Kültürel Kimliğinin İnşası-Yeni Bir Tarihyazımı Gereksinimi"[5] yerinde başlığıyla son makalesinde belirtildiği gibi, yeni başlangıçlar görülebilir. Bu yazıda yazar Afrikalı-Türkler konusuna kimlik ve Türk ulus-devletinin oluşturulması perspektifinden bakıyor. Durugönül, İzmir'deki zenciler ve zenci kültürü konusunda G. Güneş'in yazısından bahsederek, bu "görünmezliğin" nedenlerinden birine, yani Afrikalı-Türklerin resmen Müslüman Türk sayılmalarına, bu nedenle de yıllıklar, indeksler ve istatistik kayıtları gibi devlet başvuru kaynaklarında yer almadıklarına işaret ediyor.[6]

Benim izlenimim de, Afrika kültürünün Türkiye'deki kalıntılarını toprak üstüne çıkarmanın, imparatorluğun çöküşünden sonra kurulan ve sonra Avrupa egemenliğinden kurtulan ardıl devletlerde olduğu gibi, titiz bir incelemeyi gerektireceği yönündedir. Ancak, Afrikalı-Iranlılara ilişkin yeni araştırmalar kültürel muhafaza[7] konusunda Arap ülkelerindeki Afrikalı toplumlarla ilgili olarak tasarlanan benzer projelerin de anlamlı sonuçlar üretebileceğini bekleyeceğimiz ölçüde büyüleyici veriler ortaya çıkarmıştır. Bu girişimler Afrika kökenli insanların daha görülebilir olduğu kuzey Afrika, kuzey Sudan ve Arap Yarımadası devletleri için son derece ümit verici olabilir. Ancak şimdilik, Osmanlı son dönemiyle Osmanlı-sonrası dönemin başları arasındaki mevcut kanıtlar içindeki kalıntıları izlemekle yetinmeliyiz. Yine de dikkatle ayrıntılandırılması gereken bu sınırlı verileri kullanarak, konuyu, benzer konularda bitişik alanlarda yapılan araştırmalara başvurarak, uygun metodolojik bağlama oturtmaya çalışacağız.

---

5 *Journal of Black Studies*, cilt 33/3 (January 2003): 281-294.

6 *A.g.e.*, 289.

7 Bkz. Behnaz A. Mirzai,"Arfican Precence in Iran: Identity and its Reconstruction in the 19th ve 20th centuries," RFHOM, cilt 89/3336-337 (2002): 229-246.

* * *

19. yüzyıl İstanbul'undaki kanıtlar özgürleştirilmiş ve köleleştirilmiş bir Afrikalılar örgütlenmesinin varlığını ortaya koyar. Bu esas olarak gezi öykülerinden ve dönemin gazetecilerinden kaynaklanır ve Y. Hakan Erdem tarafından *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909*[8] eserinde incelenmiş ve yorumlanmıştır. Erdem özgürleştikten sonra devletin azat edilmiş kölelerle nasıl ilgilendiğini bulmaya çalışmış ve bunun yapıldığı çeşitli yolları incelemiştir. Böylece en çok, kültürel öneminden sadece geçerken bahsettiği yukarıda adı geçen örgütlenmeye bakmıştır. Erdem'in Ferriman, Garnett, Dawey, Saz, Young, Halide Edip ve Tugay'dan yaptığı alıntılardan, –sadece olmasa da– özellikle İstanbul'da bulunan ve *kolbaşı* (ya da bazen *godya*) denilen bir eski köle kadın tarafından idare edilen ve üstünkörü tanımlanmış bir tekkeler ağının ilginç bir betimlemesi çıkar. Erdem doğru bir yaklaşımla kadının "hem birlik lideri hem de bir dinî kültün rahibesi" olarak işlevlerinden bahseder. Mensupların ibadet ettiği tanrı, bebek İsa'nın Türkçeleştirilmiş biçimi Yavru Bey olan *Yavroubé* ya da *Yarrabox* olarak değişik isimlerle anılır.

Örgüt Garnett'e göre "sadece efendileri ve hanımlarının zorbalıklarına karşı değil, hastalık ve yaşamın diğer kazalarına da karşı ortak korunma ve savunma için" kurulmuştur.[9] Böylece yaşamı boyunca bu konumda hizmet eden kolbaşı, hasta ve işsiz Afrikalılara bakmak, onları kazançlı işlere yerleştirmek ve hatta bazen özel ihtiyacı olan kölelerin özgürlüğünü satın almakla yükümlüydü. Erdem'in alıntı yaptığı bir Osmanlı belgesinden örgütün aslında loncalara, Sufi tarikatlarına, mahalle muhtarlarına ve diğer aracı oluşumlara benzeyen bir başka devlet hizmet ve denetim aracı olduğu anlaşılmaktadır. Bu özgül olayda, 1817 sonlarında Tunbuti adındaki bir kolbaşı "kendisine verilen işlerde ihmal ve gevşekliği" görüldüğünden

8 New York: St Martin's Pres, 1996: 173-176.

9 Erdem'de, alıntı: 174.

ve "emirlere itaatsizliği" nedeniyle İstanbul'dan *Bursa'ya* sürgün edilmiştir.[10] Yetkililer kolbaşılardan evlendirdikleri özgürleştirilmiş köleleri yerleştirdikleri yerlerin kesin kayıtlarını ve yönetim amaçlarına yönelik diğer ayrıntıları sağlamalarını istiyorlardı. Diğer devlet-destekli arabulucular gibi, kolbaşılara da tekkelerini ve hizmetlerini desteklemek üzere azat edilmiş Afrikalılardan para toplamalarına izin veriliyordu.

Kült kuralları erkekleri ritüellerden uzak tutuyordu, ancak gereksinim doğduğunda yine de yardım alıyorlardı. Kült köken ve nitelik olarak açıkça Afrika'ya aitti ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaşayarak Osmanlı başkentinin kent ortamına nakledilmişti. Ritüeller muhtemelen Afrika'nın çeşitli bölgelerine ait geleneklerin bir karışımıydı ve Sufi *zikr* ritüeli unsurlarıyla birleşip birleşmediklerini ortaya çıkarmak ilave bir araştırmayı gerektirmektedir. Bu noktada çok fazla ayrıntıya girmeden dans, jestler, müzik, ifadeler ve tapınç nesneleri gibi ritüel unsurlara dikkat edilmesini söylemek yeterli olacaktır. Kolbaşıların ve cemaatinin giysilerine, tekkelerinin dekorasyonuna ve İstanbul'un bütün tekkelerini başkentin çeşitli parklarında biraraya getiren yıllık şenliklere ilişkin elimizde biraz bilgi vardır.[11] Kült ritüelleri ve Afrika vudu uygulamaları arasındaki tam ilişki ve kolbaşına atfedilen güçlerin, incelenip belirlenmesi gerekmektedir.

Kolbaşıların ve izleyicilerinin gerçekleştirdiği ritüeller Afrikalı olmayan Osmanlı toplumu tarafından küçümseniyordu. Bunlar Çerkezlerin 1860'lardaki zorunlu göçlerinin ardından Osmanlı İmparatorluğu'na getirdikleri âdetlere ilişkin Osmanlı elitinin hoşnutsuz tavrını hatırlatan bir tarzda, edepsizce faaliyetlerden (*biedebane*) sayıldı. Afrika ritüellerine, İslâmî normlara ters olduğundan dini açılardan da karşı çıkıldığından uygulamacılara yetkililer tarafından ceza verilebilirdi. Erdem'in arşiv belgilerine göre bu tür ibadetlerle bağlantılı olduklarından kolbaşılar ve cemaatleri en azından iki olayda başkentten

---

10 *A.g.e.*, 176.

11 Erdem, 175.

uzaklaştırıldılar – biri 1817, diğeri 1827'de.[12] İmparatorluğa girdikten sonra din değiştirdiklerinden, bütün bu Afrikalıların Müslüman olduğu düşünülürdü. Ancak, pagan uygulamalara ilişkin betimlemelerin gösterdiği gibi, Afrikalıların Osmanlı toplumuyla kültürel ve dinî düzeyde ya da daha doğrusu inanç ve anlam düzeyinde bütünleşme derecesinin tekrar gözden geçirilmesi gerekir.

Osmanlı örneği kesinlikle tek değil, köleleştirilmiş Afrikalıların bulunduğu diğer toplumlarda tanık olunan sürecin oldukça tipik bir örneğidir. Afrikalıların korudukları ve yaşadıkları yeni toplumlarda kuşaklara aktardıkları karma kültürün parçasını oluşturan bu ritüeller Dominik gibi Batı Afrika geleneklerine ait çeşitli folklor faaliyetlerinin ihraç edildiği değişik yerlerde incelenmiştir. Böylece Büyük ve Küçük Antiller ve Hint Okyanusu'ndaki Kreol toplumların dans, müzik ve tiyatro oyunlarındaki Afrikalı unsurlar açıkça ayırt edilmiştir.[13] Bununla birlikte, bu toplumlarda mevcut toplumsal durumlarda hâlâ bu fenomeni görmek mümkün olduğundan, Osmanlı örneği için, bu ritüellerin başka yerlerde geçirdiği süreçlerle Osmanlı özgüllüğünü yeniden kurgulamak için tarihsel öykülere güvenmek durumundayız.

Osmanlı-Afrikalı kültürün uyanışına yönelik yoğun ilginin şimdiye kadar gelişmemiş olmasının bir nedeni de onu savunan ve geliştirenlerin –yukarıda değinildiği gibi– olmayışıdır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Afrika köleliği mirasını yakalamaya yönelik gerçek bir ilgi eksikliğinin temel nedeni budur.[14] Tersine, 20. yüzyılın ikinci yarısında hem Büyük ve Küçük Antiller hem Hint Okyanusu adalarında çeşitli Kreol hareketlerinin ortaya çıkmış olması, aktif ve siyasal bir ilginin can alı-

12 Erdem, s. 176; yönetimin kolbaşıları köleleştirilmiş ve azat edilmiş Afrikalılara ilişkin, onları hangi işe yerleştirdikleri, kimle evlendirdikleri gibi, hizmetlerinin kayıtlarını tutmaya mecbur ettikleri dikkate alınırsa bu kayıtların ileri araştırmalar için umut verici olduğu anlaşılmaktadır.

13 Stephanie Stuart, "Dominican Patwa-mother tongue or cultural relic?" Prudent ve Schnepel: (57-72), 68-69.

14 Ehud R. Toledano, *Slavery and Abolition in the Middle East, Seattle:* University of Washington Press, 1998, Bölüm 5.

cı önemini kolaylıkla sergilemektedir.[15] Şu sıralarda Afrikalılar arasında Araplar ve Osmanlıların köleleştirdiği Afrikalılar konusuna yoğun bir ideolojik-siyasal ilgi duyulmaya başlandığı anlaşılmaktadır.[16]

Kreoller, melez (*pidgin*) bir dil üreten yapay ticari temaslardan farklı olarak, lexifier (asıl dil) konuşanların temaslarının yoğun olduğu küçük yerleşim kolonilerinde geliştiler. Mufwene, "en azından bir yerli olmayan ana ya da babadan olan koloni doğumlu nüfusun, Avrupalı olmayanların azınlıkta olduğu ve toplumsal açıdan ayrım gözetilse de iyice bütünleştikleri çevre koşullarında Kreol dillerin ortaya çıkmasından önceye rastladığını" yazar.[17] Mufwene kreolleşme olgusunun genişçe bir kültürel değerlendirmesine olanak sağlayan ve bu makalede tercih edeceğim, daha esnek, tarihsel ve dil açısından daha az belirlenmiş bir Kreol tanımı sunar.[18] Onun yaklaşımından çıkan genel sonuca göre, –dilde ancak, genel olarak kültürde– kreolleşmenin gerekli koşulları, Afrika dili konuşanlarla egemen toplumsal grup olan lexifier konuşanlar arasındaki temel ve sürekli temas bulunmasıdır. Bizim örneğimizde, hem Türkçe hem de Arapça Osmanlı İmparatorluğu içerisinde lexifier olarak alınacaktır. Türkçe İstanbul'da, Anadolu'da ve bütün imparatorluktaki Osmanlı-yerel elit üyelerinde lexifier idi; Arapça Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da lexifier idi; Osmanlı Türkçesi bütün Doğu Akdeniz bölgesinde *lingua franca* idi.

Ancak Mufwene'nin bütün çalışmasında vurguladığı gibi, lexifierler standart değil, daha çok standart dışı değişkelerdi. Kurucu İlke adını verdiği ilkeye göre kreollerin gelişmesi büyük ölçüde kolonide ilk yerleşenlerin konuştuğu dile bağlıdır.

---

15 Lambert-Fèlix Prudent ve Ellen M. Schepel, "Intruduction" idem (ed.), Creole Movements in the Francophone Orbit (*International Journal of Sociology of Language*, 102, 1993, Berlin ve New York: Mouton de Gruyter: 5-13); bkz. ayrıca Roberty Chaudenson ve Vinesh Y. Hookoomising tarafından yayınlanan aynı sayıdaki makaleler.

16 Bkz. CASAS'ın 2003 Şubat Johannesburg Deklerasyonu.

17 Salilko S. Mufwene, *The Ecology of Language* Evoliton, *Cambridge*: Cambridge University Pres, 2001: 9.

18 *A.g.e.*, 10-11.

17. ve 18. yüzyıllarda sömürgeleştirmenin ilk safhasında, bunlar çoğunlukla koloni şirketlerindeki borç karşılığı çalışan ve alt-sınıf işçileri oluşturan Avrupalılar olduklarından, köleleştirilmiş Afrikalılar oraya ulaşmaya başladıklarında, onların standart olmayan dilleri kreol dillerin ortaya çıkışında biçimleyici lexifierler yerine geçti.[19] Ayrıca, Afrika içerisindeki çeşitli bölgelerden gelen köleleştirilmiş Afrikalılar, beraberlerinde çok sayıda standart olmayan Afrika dili ve diyalekti getirdiler.[20] Richardson'un işaret ettiği gibi, çeşitli bölgelerden işçilerin bulunduğu birçok büyük çiftlikte çoğu kez ortak bir dil olmaması nedeniyle, köleler Amerikan İngilizcesinin standart olmayan bir güneyli diyalektini kullanan efendinin ya da personelinin aracılığı olmadan kendi aralarında anlaşamıyorlardı.[21]

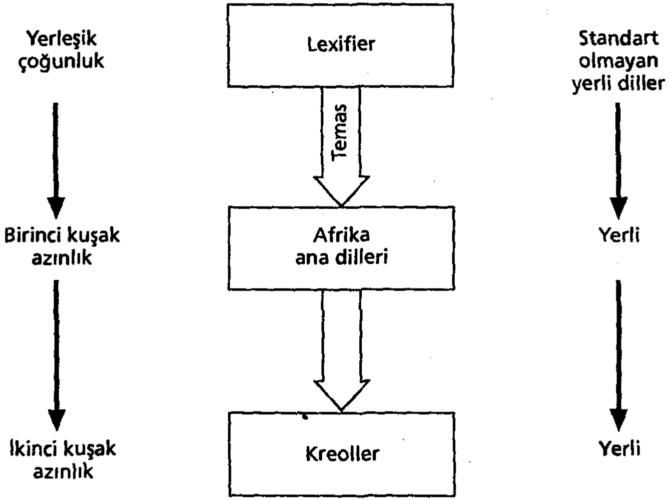
Osmanlıların durumu bazı yönleriyle hem farklı hem de benzerdir. "Kreolleşme" çoğu kez Osmanlı Türkçe'sinin lingua franca olduğu elit kentsel hanelerde (kapı), ev sahibi toplum içinde ortaya çıktığı için farklıdır. Ancak bu genel olarak *kul*/harem köleleri dediğim kölelerin kültürleşme ve toplumsallaşmalarında geçerlidir: Beyaz kadınların görevi elit haremlerinde üreme ve hizmetti; ve erkekler sultanın hizmetinde askerî ve idari görevlere getirilmek için alınıp eğitildiler. Bunlar, ayrıca, Osmanlı şeriat kültürünün temel metinlerini öğrenmiş, çoğunlukla erkekler için geçerli olmak üzere, okur yazar insanlardı. 17. yüzyıldan itibaren, Osmanlı-yöresel elitinin Osmanlı Türkçesini ana dillerle –Arapça, Rumca ya da Slav diyalektleri gibi– karıştırdığı taşra hanelerinde kul/harem bu dilsel çeşitliliğe maruz kaldı. Yine, başkentte ya da büyük taşra vilayetlerinde her zaman olmasa da çoğu kez ümmi olan Afrikalı köleler daha az eğitimli sayıldıklarından, bu lexifierlerin basitleştirilmiş versiyonuyla karşılaştılar. Buna rağmen –ayrıntılı dil çalışmaları özgül olarak gösterene kadar– köleleştirilmiş Afrikalıların hem Arapça hem Türkçe bölgesel, etnik ve sınıf diyalektlerine maruz kaldıklarından emin olabili-

19 *A.g.e.*, 29.

20 *A.g.e.*, 25-80.

21 Bkz. Emory konferansı için yayımlanmamış makalesi.

ŞEKİL 1
Kreollerin Ortaya Çıkışı

riz. ABD'nin güneyi ve Karayib plantasyonlarındaki gibi, kuşkusuz çok daha küçük ölçekte olsa da, Osmanlı yerel elit hanelerinde de efendileri ve hanımları kölelerle Osmanlı Türkçesiyle ve hanenin bulunduğu eyaletten gelen özgür hizmetlilerle Arapça konuştular.

Buradan, 19. yüzyıl ortalarında Kahire'deki bir Osmanlı yüksek görevlisinin hanesi için beş kişilik genç bir Afrikalı kadın köle grubunun satın alındığını düşünelim. Hepsi de farklı Afrika dilleri konuşan bu beş kişi orta Afrika, güney Sudan, Kızıldeniz kıyıları ve bir ya da iki Etiyopya etnik bölgesinden gelmiş olabilirdi. Bu insanlar evin hareminde o zaman çoğunlukla Çerkez ya da Gürcü olan ve genç yaşta köleleştirilmiş ve herhangi bir Kafkas kabile diyalektini konuşan, ancak o zamana kadar Osmanlı Türkçesine tamamen hâkim olmuş ev hanımı ve harem kadınlarıyla da karşılaşacaktır. Afrikalı köleler ayrıca kendi diyalektini konuşan Sudanlı hizmetçi ihtimali bir

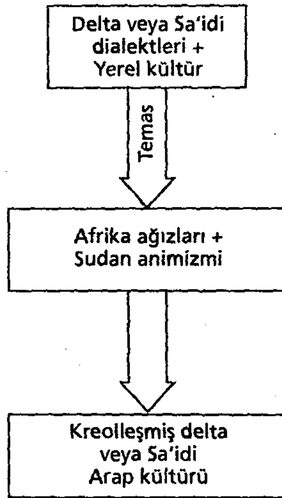
yana, Aşağı ya da Yukarı Mısır'da, Kahire'de konuşulan Mısır Arapça diyalektlerinden birini konuşan Mısırlı kadın ve erkek hizmetçilerle de karşılaşacaktır. Bu dilsel *mélange* varsaydığımız Afrikalı köleler grubu için akla gelmeyen, nadir bir seçenek değildi; onları bekleyen gerçek durum, en muhtemel çevre buydu. Bununla birlikte bu sadece dille ilgili bir konu değil, çok daha çarpıcı, kapsamlı bir kültürel laboratuvardı.

Arapça'nın istilalar ve köle trafiği eşliğinde Afrika kıtasına –doğu sahillerine, Akdeniz kıyıları boyunca ve Sahra altı bölgelerine– yayılması geçmişi yüzyıllara giden bir olgudur. Bu durum bazı dilcileri Arapça'nın bir Afrika dili olarak melezleşmesi bağlamında ele alınması gerektiği konusunda tartışmaya götürdü. Kesin olan, Arapça ile –standart, yazılı ve standart olmayan türleri– çeşitli Afrika dilleri ve diyalektleri arasındaki karşılıklı etkileşimin bu gün bazılarınca yeni Afrika değişkeleri sayılan Arapça-etkisinde yeni diller doğurduğudur.[22] 18. ve 19. yüzyıllarda zorla Osmanlı İmparatorluğu'na getirilen köleleştirilmiş Afrikalılar çeşitli işlerde çalıştırıldıkları Arapça konuşan bölgelere de getirildiler. Böylece elit haneler tarafından satın alınmışlarsa Türkçe ve Arapça'nın standart ve standart olmayan türlerinin bir karışımıyla başa çıkmak zorundaydılar ve daha ilginci onların pidgin/kreol dilleriyle lexify edilen orijinal diyalektlerle karşılaşmaları da pekâlâ mümkündü. Ancak çoğu, özellikle de erkekler Hicaz'daki Bedevi kabileciler ya da Aşağı ve Yukarı Mısır'daki fellahlar tarafından özellikle 1860'lardaki pamuk patlaması sırasında, satın alındılar. Bunlarla Bedevi Arapçası, Delta lehçesi ya da Sacidi Mısır Arapçası konuşuluyordu. Aşağıdaki şema Afrika kültürel unsurlarının kırsal Yukarı Mısır toplumsal ortamına girişini açıklıyor.

Arapça'nın kreolleşmesinin klasik örneklerinden birisi 19. yüzyılda Osmanlı-Mısır Sudan'ında ortaya çıktı. Kuzey Sudan'a tamamen Arapça hâkim olurken güney uzun bir süre Arapça ya da İslâm etkisinden görece uzak kaldı. Ancak güney Sudan'da, bölgede birçok köle tüccarı kamplarını da berabe-

22 Mufwene, 182-184, Alamin ve Ali Mazrui'nin 1998 yılı çalışmasına dayanarak.

ŞEKİL 2
"Basit" Kültürel Kreolleşme
(Afrika dillerinin kırsal Mısır Arapçasına girişi, 1860'lar)

rinde getiren köleleştirme süreci Arapça pidgin/kreol denilen dili üreterek, yerli halkı bir temas dili olarak Arapça'yla karşı karşıya getirdi. Cuba Arap dili konuşanları tarafından daha sonra, bu insanların Osmanlı-Mısır idaresinin küçülmesinin ardından taşındıkları Çad, Uganda ve Kenya'ya ihraç edilerek tüm bölgenin lingua francası oldu. Eski köleler ve askerler yeni iş bulmak için ülke dışına çıktılar. Kenya ve Uganda'da bu kreol dil, özellikle kent yerleşimlerinde bu göçmenlerin çocuklarının ana dili oldu.[23]

Türkiye ya da Arap Ortadoğu ve Kuzey Afrika Afrikalılarının torunlarının konuşma tarzına ilişkin ne yazık ki, eğer varsa, çok az araştırma yapılmıştır. Bölgede çok az Afrikalı kaldığından –yukarıda bahsedildiği gibi– bu, muhtemelen gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir hedeftir. Bu da araştırmayı

23 Mufwene: 177, Jonathan Owens ve Catherine Miller'in çalışmalarını takiben.

tamamen, dilcilerin dili tehlikede gördüğü, yani evrim sonucu dilin yok olma aşamasına geldiği kategoriye sokar.[24] Mufwene "diller aniden ya da kendiliklerinden ölmezler" der, "onları konuşanlar başka dilleri tercih ettikleri için ölürler. Bu tür dil değiştirmenin etkileri az konuşulan dillerin daha çok kaybolması ve/veya artık diğer potansiyel konuşmacılara, özellikle genç kuşağa aktarılmamasıdır. Yani konuşan nüfus artık kendini üretmez... mevcut konuşan nüfus gittikçe küçülür ve sonunda bazı dilleri konuşan kimse kalmayabilir."[25] Muwfen'e göre Yenidünya'da ve Hint Okyanusu'nda Afrika dillerinin başına gelen budur ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu dillerin başına gelenin kesinlikle aynı şey olduğunu ekleyebiliriz.

Bununla birlikte, Osmanlı Filistin'inde, 1860'lar sonrası Rusya'nın elindeki Kafkaslar'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesiyle kurulan, şimdi İsrail'de olan, iki köyde Çerkez diyalektlerinin hâlâ yaşamayı becermiş olması ilginçtir. Bu göçmenlerden bazıları, Osmanlıların 19. yüzyılın son yirmi yılında aşamalı olarak kaldırmalarına kadar Çerkez toplumunda yerleşik bir köle sınıfı olan, tarım köleleri sınıfından olabilir.[26] Şimdi lingua francaları Arapça'yla İbranice olsa da, toplum içine dağılmak yerine, Çerkez cemaati içinde kalmış olmaları, muhtemelen kendi orijinal kültürleriyle dillerinin "kreolleşmiş" bir değişkesini muhafaza etme nedenlerini açıklayabilir. Köylerden birinde, Rihaniyya'da, kültürel-tarihî bir müze ve toplum tarafından hâlâ devam ettirilen şenlikler vardır. Hem Amerika'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Afrikalı köleler atalarının Afrikalı cemaatlerine göre etnolojik-dilsel ayrıma tâbi tutulmamışlarken, Çerkezler kendi dillerini ve kültürlerini, sadece İsrail'de değil, Ortadoğu'da başka yerlerde ve özellikle günümüz Türkiye'sinde yaşatabildikleri, yeni kurulmuş köylere –çoğunlukla Osmanlı sınırları boyunca– yerleştirilmişlerdi.

---

24 Mufwene, 191, 199-200.

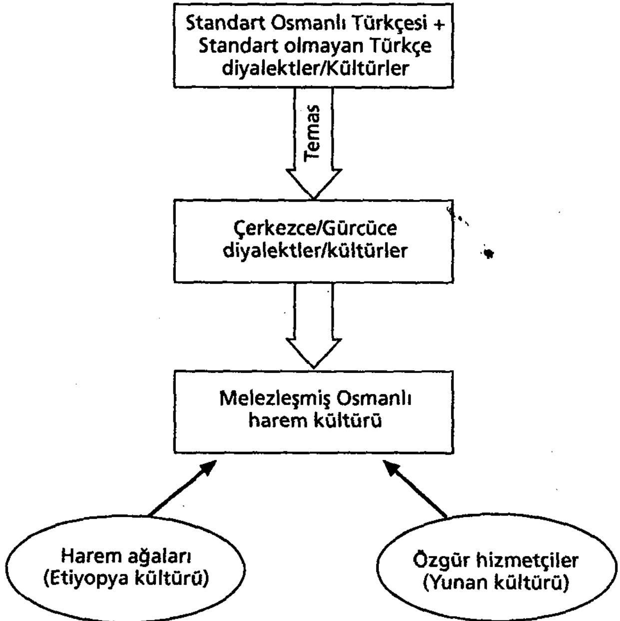
25 *A.g.e.*, 199.

26 Ehud R. Toledano, *Slavery and Abolition in the Otoman Middle East*, Seattle: University of Washington Press, 1998, Bölüm 3.

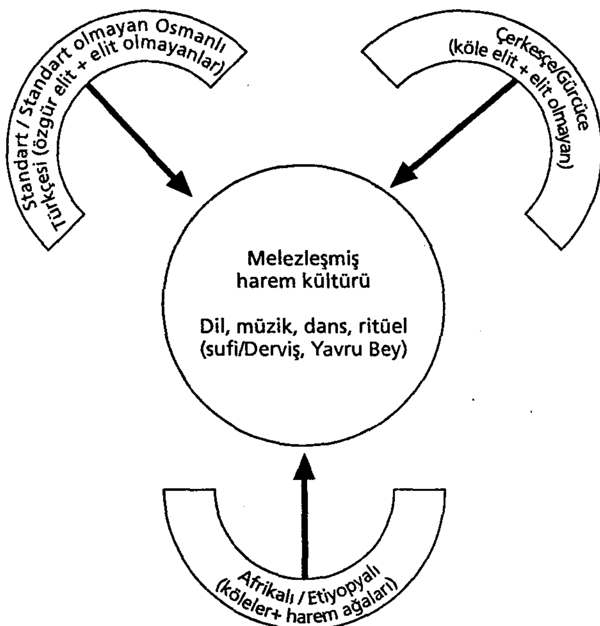
Aşağıdaki iki şema, iki haremde, biri, büyük vilayet merkezi Selânik'te, diğeri imparatorluk başkenti İstanbul'da gerçekleşen kültürel kreolleşme sürecinin örneklerini sunuyor. Bu süreçler, özgür ve köle Çerkez ve Afrika kültürel unsurlarının "taşıyıcıları"nın, Osmanlı kentsel toplumu içinde aldığı biçimleri göstermektedir. Selânik görece basit, fakat İstanbul ise daha karmaşık bir örnektir.

Mufwene'nin arzulanan bir ayrıcalık saydığı ayrı yerleşim, etnolojik-dilsel ve kültürel olarak varlığını sürdürmenin önkoşullarından sadece biriydi. Diğer unsur hâkim sosyo-ekonomik grupla bütünleşmedir. Afrikalı kölelerin Amerika kıtalarında ekonomik olarak kaynaşmaları, plantasyon kolonilerinde yaşamamış olan yerli Afrika dillerini de tehlikeye attı. Muf-

ŞEKİL 3
"Basit" Kültürel Melezleşme
(19. yüzyılda bir Selânik haremindeki çeşitli girdiler)

ŞEKİL 4
"Kompleks" Kültürel Melezleşme
(1850'de İstanbul'daki bir haremde çeşitli girdiler)

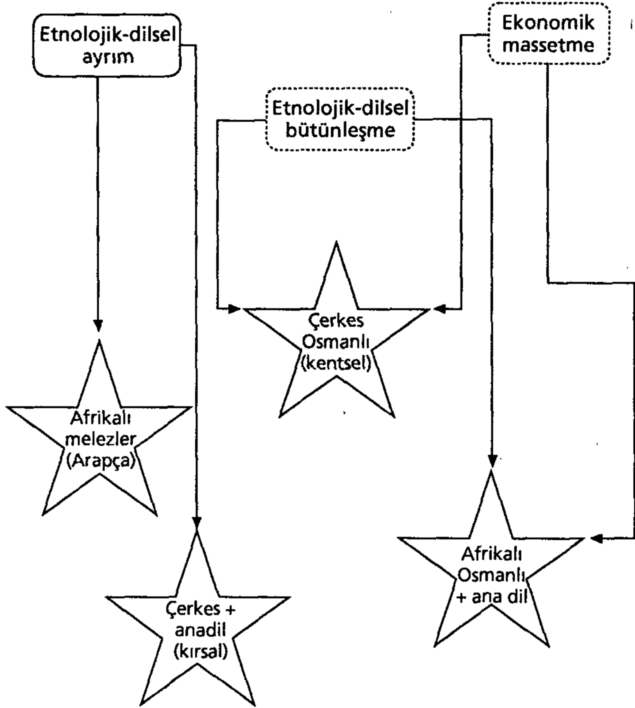

wene genel kural olarak, "lexifier dışındaki dillerin, bu dili konuşanlar lexifier konuşanlar tarafından özümlenmedikleri zaman daha uzun yaşadıklarını" ortaya koyuyor.[27] Afrikalı ve beyaz kölelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle çoğu kölede olduğu gibi kentsel bir ortamda gerçekleştiğinde, hızla özümlenmesi, Türkçe ya da Arapça lexifierlerın kölelerin imparatorluğa getirdikleri dilleri ve kültürleri de etkili bir biçimde söndürmesi demekti.

Özetle, doğu Akdeniz'deki kültürel süreçler üzerine gelecekte yapılacak araştırmalara ilişkin gündemin zengin, kapsamlı ve heyecan verici göründüğünü söyleyebiliriz. Başlangıç

27 Mufwene: 200.

ŞEKİL 5
Kültürel Tehlike ve Kurtuluş

olarak imparatorluktaki Afrikalı –ve elbette Kafkas– kültürlerin özümlenme/bütünleşme ve beraberinde gelen kaybolma/tükenme ikili olgusunun araştırılması üzerinde yoğunlaşmak gerekecektir. Böylelikle araştırma, sahneyi sonsuz ve sürekli değişen dinamiklerin oluşturduğu tüm Akdeniz havzasındaki kültürel çalışmaların geniş alanıyla birleşecektir.

ÇEVİREN Müfit Günay

Geç Dönem Osmanlı Tunusu'nda, Göçmen Bir Akdeniz Sınırı Boyunca Kadınlar ve Toplumsal Kontrol; 1830-1870

JULIA CLANCY-SMITH

Sunuş

1836'da Tunus beyi, aynı zamanda İngiliz himayesi altında olan Maltalı adalıların limana girişlerini reddetmesiyle ortaya çıkan uluslararası bir ikilemle karşı karşıya kaldı – bir tür "tekne insanları" krizi ile. Mustafa Bey (1835-1837 yılları arasında hüküm sürmüştür) ile İngiliz konsülü general Sir Thomas Reade arasındaki görüşmeler sürerken, bahtsız yolcular fırtınalı kış havasında teknede kaldılar. Reade'e göre, Maltalılar "farklı yaşlar, cinsiyetler ve koşullardan" Maltalı İngiliz vatandaşlarına "barış hüküm sürerken karaya çıkma izni" verilmemesi Britanya Tacı ile Krallık arasındaki antlaşmaların ihlali anlamına gelmekteydi. Babıâli'nin bu olaya dahil edilmesi bile dile getiriliyordu ki, bir şekilde Mustafa Bey bundan kesinlikle kaçınıyordu. İngiliz savaş gemileri La Valletta'dan yola çıkarak, sonunda Bey'in Maltalıları kraliyetine kabul etmesini sağladı.[1]

1 Ahmad Ibn Abi al-Diyaf, *Ithaf Ahl al-Zaman bi-Akhbar Muluk Tunis wa 'ahd al-Aman*, Tunus, Alif, 1994, Cilt 1, s. 79-80; ve Sir Thomas Reade, Public Record Office, Foreign Office [bundan sonra: PRO/FO], Tunus, 77/30, Tunus; 18 Ocak 1837.

Büyük Britanya'nın benzer bir gambot diplomasisine dahil olması en son 1816'da, Lord Exmouth'un deniz kuvvetlerine ait gemilerinin diğer kuzey Afrika limanları ve Tunus'u bombardımana tutması ile meydana gelmişti. Korsanlık faaliyetlerini sona erdirmenin yanısıra, Exmouth Tunus, Tripoli ve Cezayir'de tutulan Hıristiyan kölelerin de salıverilmesini talep etmişti. Beş yüzün üzerinde Sardunyalı, Cenevizli ve Sicilyalı Tunus Krallığı'ndan alınmıştı.[2] Böylece 1836'ya gelindiğinde, Exmouth'un seferinden yalnızca yirmi yıl sonra, orta Akdeniz'deki nüfus hareketi siyaseti tamamıyla değişmişti. İngiliz donanması artık Avrupa'ya geri göndermek amacıyla Hıristiyan kölelerin azat edilmesi için çabalamıyor, aksine, fazla nüfusun Müslüman topraklarına yerleştirilmesi için baskı yapıyordu. Yalnızca yirmi yılda, Akdeniz adalarının insanları birer göçmen olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'dan ayıran değişken sınırlarda önemli tarihî aktörlere dönüşmüştüler.

Bu bildiri 1881 yılında Fransız Himayesi'nin kabul ettirilmesinden önceki dönemde Tunus'ta kadın, cinsiyet ve göç arasındaki ilişkinin temel unsurlarından birini incelemekte, 19. yüzyılın ilk yarısında, kilise ya da geniş aile gibi kurumların kadınların hayatı ve kaderlerini tayin ettiği ama yine de Tunus'taki diyaspora topluluklarında tam anlamıyla etkin olmadığı bir dönemde "göç etmekte olan insanların" cinsileştirilmiş kontrol mekanizmalarını analiz etmektedir. Özellikle bu dönemi seçtim çünkü Tunus Krallığı halen Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası idi ve yeni göç dalgaları kurulu düzenin yerini almaya başlamışsa da, nüfus değişimi de dahil olmak üzere, eski takas sistemleri hâlâ geçerliliğini koruyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgeleri de aynı dönemde meydana gelen iç göçler gibi, Avrupa ya da Akdeniz adalarından büyük oranda göç almaktaydı. Cinsiyet ve kadına yeterince değinilmemiş olmasına rağmen örneğin Philipp'in Mısır'daki Suriyeli Hıristiyanlar, Fawaz'ın Beyrut ve Reimer ile Ilbert'in İskenderiye üzerine çalışmaları gibi, mükemmel araş-

2 Daniel Panzac, *Les corsaires barbaresques: La fin d'une épopée, 1800-1820*, Paris, CNRS Éditions, 1999, s. 228-244.

tırmalar mevcuttur.[3] Göçmenlerin sosyal açıdan kabulleri ya da dışlanmalarına dair temel kurallar, yerel koşullar ve gelenekler gibi tarihî konjonktürlere de bağlı olarak her Osmanlı liman kentinde farklılık göstermekteydi.[4]

Tunus birçok nedenle özellikle ilginç bir vakadır. Doğu Osmanlı topraklarının aksine, 19. yüzyılda Tunus'ta hiçbir yerli Hıristiyan topluluğu bulunmamaktaydı. Göç ilk kez olarak çoğunluğu Akdeniz adalarından Katoliklerden –Maltalılar, Sicilyalılar, Sardunyalılar ve Korsikalılar– oluşan bir dinî azınlığı da beraberinde getirmişti. Dahası, beylik imparatorluğun tek Arap vilayetiydi ve 1830'da Fransızların Cezayir'i işgalinin ardından batı Avrupalı bir ulusla aynı sınırı paylaşan tek bölgeydi. Bu işgal ve Cezayir'in yerleşik bir koloniye dönüştürülmesi için yürütülen siyaset, özellikle de kanunlar ve yargı üzerinde derin etkileri olan nüfus hareketleri açısından, Tunus üzerinde büyük bir etki yarattı.[5] Örneğin, Cezayir 1845 ve 1851'de başkaldıran ve aralarında kadınların da bulunduğu Parisli asiler gibi, metropolü istenmeyen siyasilerden arındırmak için bir sürgün yeri olarak kullanılıyordu; kolonyal rejimle başları dertte olan Fransızlar ya da Avrupalılar genellikle Tunus'a firar ederek sürgünden kaçıyorlardı. Sonuç olarak Cezayir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgeleriyle kıyaslandığında, beylik devleti özellikle de kadınların ülkeye göçünde farklı bir düzenleyici rol oynamıştır. Özetle, Tunus'a nüfus kaymaları –öncelikle de başkentine– kolonyal düzenden çok önceleri de-

---

3 Thomas Philipp, *The Syrians in Egypt, 1725-1975*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1985; Leila Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1983; Robert Ilbert, *Alexandrie, 1830-1930: Histoire d'une communauté citadine*, Kahire, IFAO, 1996; ve Michael J. Reimer, *Colonial Bridgehead: Government and Society in Alexandria, 1807-1882*, Kahire, AUC Press, 1997.

4 Christian Windler, *La diplomatie comme expérience de l'autre: Consuls Français au Maghreb (1700-1840)*, Cenevre, Droz, 2002.

5 Julia Clancy-Smith, "Algerian 'Expatriates' in Pre-Colonial Tunisia," Patricia Lorcin (ed.), *Identity, Memory and Nostalgia: France and Algeria, 1800-2000*, New York: Syracuse University Press, 2004; ve Émile Temime, "La Migration Européenne en Algérie au XIXe siècle: Migration organisée ou migration tolérée?," *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranné*, 43 (1987), s. 31-45.

ğişim için temel gücü teşkil etmiştir ve bu nedenle de tarihçiler için geniş bir sorular yelpazesi yaratmıştır; ki ben bu soruların bir kısmına daha önce başka yerlerde de değinmiştim.[6]

Kadınlar, cinsiyet ve göç hareketlerine dair teorik literatürün kısaca gözden geçirilmesi de gerekmektedir. Yakın zamanlara dek, kadınların yalnızca ekonomik açıdan erkeklere bağımlı olan bireyler olarak siyasi sınırlar arasında hareket ettiklerine ve kadınların göçü erkeklerle aynı şekilde yaşadıklarına inanılırdı. Dahası, birer göçmen olarak kadınların, yerleştikleri ülkelerin erkek egemen otoritesi altına girdikleri varsayılırdı. Yine de, bugün çağdaş küresel yer değiştirmeler üzerine sosyal bilimler literatürü kadınların göçü erkeklerden farklı bir biçimde tecrübe ettiklerini göstermektedir. Bilim adamları göçün "cinsiyet ilişkilerini yeniden yapılandıracak" biçimde ataerkilliği dönüştürdüğünü iddia etmektedir; her ne kadar "yeniden yapılandırılmış asimetriler" zaman içinde en sık rastlanılan sonuç olsa da.[7] Akram Khater 19. yüzyılda Lübnan Dağı'ndan Amerika'ya gerçekleşen göçü incelediği çalışmasında, "ataerkil ilişkilerin" en azından geçici bir süreliğine, ulusal ya da imparatorluk sınırları içinde gerçekleşen fiziki yer değiştirmeler ile kırılmış ya da zayıflamış olabileceğini ileri sürer.[8] Burada akla gelen soru, Tunus'taki göç hareketleri ve yerleşmelerin cinsiyet ilişkilerini yeniden yapılandırıp yapılandırmadığı ve bunun ne ölçüde gerçekleştiğidir – "ataerkil ilişkiler" zayıflamış mıdır?

---

6 Julia Clancy-Smith, "Gender in the City: the Medina of Tunis, 1850-1881," David Anderson ve Richard Rathbone (ed.), *Africa's Urban Past*, Oxford, Currey, 2000, s. 189-204; ve Julia Clancy-Smith, "Europe and Its Social Marginals in 19th-Century Mediterranean North Africa," Eugene Rogan (ed.), *Outside in: on the margins of the modern Middle East*, Londra, I. B. Tauris, 2002, s. 149-182.

7 Giovanna Campani, "Present Trends in Women's Migration: the Emergence of Social Actors," Danièle Joly (ed.), *Scapegoats and Social Actors: the Exclusion and Integration of Minorities in Western and Eastern Europe*, New York, St. Martin's Press, 1998, s. 192-217; ve Gregory A. Kelson ve Debra L. Delaet (ed.), *Gender and Immigration*, Londra, Macmillan, 1999.

8 Akram Khater, Inventing Home: Emigration, Gender, and the Middle Class in Lebanon, 1870-2001, Berkeley, University of California Press, 2001.

19. yüzyıl boyunca on binlerce insan Magrib kıyı kentlerine yerleşmek üzere Akdeniz'de göç etmişlerdir. Siyasi ayaklanmalar, demografik dengesizlik, çevre itibarsızlığı ve büyük bir patlama yapan kapitalizm vatanın terk edilmesinin temel nedenlerini oluşturmaktaydı. Tunus'un Malta ve Sicilya'ya yakınlığı, ki bu büyük nüfus fazlalığı nedeniyle demografik sınırlar teşkil etmekteydi, 1830'dan sonra ülkeyi özellikle aktif bir göç sınırı haline getirmişti.[9] Ne var ki, beylikte uzun süredir doğrudan Tunus beylerince cephaneler ve limanda çalışmak üzere istihdam edilmiş Fransız vatandaşlarının yanısıra, özellikle de Fransız ya da Fransa himayesi altında tüccar aileler topluluğu bulunduğu da belirtilmelidir.[10] Bu nedenle, Avrupalı ya da Akdenizli sakinlerin hepsi güçleri ellerinden alınmış göçmenler ya da sıradan insanlar değillerdi. Ne var ki, eski usuller de geçerliliğini koruyordu. Osmanlı vatandaşları yüzyıllardır olduğu gibi Tunus'a gelmeye devam ediyordu; bazıları burada kalıcı olarak yerleşirken, Hayreddin Paşa gibi diğerleri İstanbul'a dönmeden evvel Tunus'ta onlarca yıl kalıyorlardı (Hayreddin 1840'tan 1878'e dek beylik yapmıştır). Köleliğin ilgasından önceki yıllarda, Afrikalı köleler Sahra'dan öncelikle Tunus'a getiriliyorlardı. 1846'da Ahmet Bey'in kölelik ve köle tacirliğini ilgasının ardından, gizlice de olsa beyliğe bazı köleler alınmaya devam edildi.[11] Daha az sayıda Gürcü ve Çerkez kadın köle de haremde yaşamak üzere doğu Osmanlı limanlarından gönderilmekteydi. 1831'de, Sir Thomas Reade Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul'dan Tunus'a Osmanlı Sultanı'nın beyin or-

9 Akdeniz adalarının en yoğun nüfusa sahiplerinden olan Malta, her ne kadar bazı kuzey Avrupalılar Maltalıları gerçek "Avrupalılar" olarak kabul etmeseler de, metre kare başına 350 sakini ile Avrupa'daki en yoğun yerleşime sahip bölgelerden de biriydi. Aksine, Tunus'un bu dönemdeki nüfusu daha azdı ve Malta adalarından yalnızca 300 mil uzaklıktaydı.

10 Yvan Debbasch, *La nation française en Tunisie (1577-1835)*, Paris, Éditions Sirrey, 1957 ve Anne-Marie Planel, *De la nation à la colonie: La communauté Française de Tunisie au XIXè siècle d'aprés les archives civiles et notariées du consulat générale de France à Tunis*, doktora tezi, 3 cilt, Paris, EHESS, 2000.

11 Abdelhamid Larguèche, *L'Abolition de l'esclavage en Tunisie*, Tunus, Alif, 1990.

dusu için gönderdiği yeni askerî üniformaları taşıyan bir Avusturya gemisinin geldiğini rapor etmiştir. Konsolosa göre, "Anladığım kadarıyla bu gemi köle olduklarından şüphe duyulan üç Gürcü kadın getirmiştir... satılmak üzere. Daha önce de buraya çok sayıda Gürcü kadın getirilmiştir. Ne var ki, bu bugün sık olmamaktadır; ama bu gibi gönderilen kadınlar genellikle Avusturya gemilerince taşınmaktadır."[12] Tunus'a geleneksel göç akımının, özellikle de doğu Akdeniz ya da Afrika'dan, eskiden olduğu gibi sürerken, yeni göç dalgaları ve süreçleriyle de farklı nüfusların bölgeye geldiğini görmekteyiz.

1860'ların sonlarında Sicilyalıların topluluklar halindeki gelişine dek, en büyük tek "Avrupalı" topluluk 1801'de İngilizlerin Malta'yı işgalinin ardından gönüllü olmasa da İngiliz himayesi altına giren Katolik Maltalılardı. Fransız Himayesi'nden evvel Tunus'taki Akdenizli göçmenlerin sayısını kesin olarak tahmin etmek güçtür; İtalyan-Sicilyalı nüfusa dair tahminler de değişkenlik göstermektedir. Parx'ın 1847 raporu Maltalıların 6.000[13] olarak belirlediği "Hıristiyanların" sayısını 9.400 olarak bildirmiştir. 1848'de İngiliz yardımcı büyükelçisi Tunus'ta 5.800 İngiliz vatandaşı saymıştır. Çoğunluğu Maltalılar oluştururken, 200'den azını Yunanlılar oluşturuyordu; İngiltere doğumlu erkek, kadın ve çocukların sayısı ise 35'i geçmiyordu.[14] Her ne kadar bu erken dönemdeki ekonomik ve demografik unsurlar geçimlerini zor kazanan göçmenler için açıkça kritik olsa da, kaynaklar bu erken dönemde göçün kişisel nedenlerine dair sessiz kalmaktadır. Bunlar vatanı terk etmenin tek sebebi değillerdi; akrabalık zorunlulukları ve evlilik biçimleri de, her ne kadar genellikle maddi kaygılarla da olsa, ticaret kaygıları ya da iflas, kan davaları ya da kanuni suçlar-

12 PRO, FO 77/22 Reade, 17 Eylül 1831.

13 Prax, 1847, "Le commerce de Tunis avec l'intérieur de l'Afrique," Centre des Archives d'Outre-Mer," Aix-en-Provence, Algérie, [bundan sonra CAOM], F80 1697.

14 Vice-consul Ferrier "General Survey of Tunisia," PRO, FO 102/32, konsolosluk no. 7, 31 Mart 1848. Aynı dönemde beylikteki İtalyanlara ilişkin kesin olmayan tahminler için bkz. Romain H. Rainero, *Les Italiens dans la Tunisie Contemporaine*, Paris, Publisud, 2002, s. 23.

dan kaçış kadar önemli bir rol oynamaktaydı. Her ne kadar Manastır, Suse ya da Mehdiye gibi kırsal limanlarda düzensiz yerleşmeler arttıysa da, Tunus bölgesi en yoğun yerleşmelere sahne oluyordu; ya yardımcı konsolosluklar açılmak zorunda kalıyordu ya da bir çeşit düzen sağlayabilmek için kıyı boyunca genişletiliyorlardı. Karaya çıktıkları anda, göçmenler orta Akdeniz sınırları içindeki bu elçiliklerin himayesine giriyorlardı – daha küçük güçlerin yanısıra Büyük Britanya, Fransa, İspanya, Avusturya ve İtalyan devletleri. Yeni gelenler aynı zamanda beylik devletince konulan karantina düzenlemelerine tâbi tutuluyor ve bu uygulama Tunuslu otoriteler gibi konsolosluklarca da tatbik ediliyordu.

Beyliğe kadınların gelişini düzenlemek için ne gibi cinsileşmiş mekanizmalar vardı? Ahmet Bey'in hükümdarlığa geldiği 1837'ye dek (idare 1837-1855) her sınıf ve milli kökenden kadın, özel devlet denetiminin idaresi altındaydı. Bunlar tarihî olarak özellikle de avam sınıftan kadınların yer değiştirmelerini kısıtlayıcı, tüm Akdeniz'de görülen düzenlemelerin yerel ifadesi olarak değerlendirilebilir; ki bunu başka bir yerde de tartışmıştım.[15] Kadınlar her çıkış talebinde beyden özel bir yazılı izin almak zorunda olan tanınan erkek koruyucuları olmaksızın gemiyi terk edemiyorlardı. Örneğin, 1831'de iki Maltalı tacir Tunus limanına bir Malta gemisi ile gelen karılarını karaya çıkartmak için doğrudan beyden izin istemişler ve bu izni almışlardı. 1829'da, İngiliz elçisi "Vella'nın (Maltalı) ve beş Maltalı çocuğun karaya çıkartılması" amacıyla bir *tezkere* (izin belgesi) alabilmek için beyin sarayına gitmeye mecbur kalmıştı. Vella ailesi karaya ayak bastıktan sonra, beyin tercümanı Sidi Hasuna Murali, "tahıl üretimindeki düşüş" nedeniyle krallığın büyük bir sıkıntı içinde olduğu bir dönemde Maltalıların nüfusunun artışından şikâyet etmişti.[16] Aynı denetim limandaki Fransız elçisi Gaspary gibi bey tarafından tanınmış ve uzun süreli sakinler de dahil olmak üzere, Fransız vatan-

15 Clancy-Smith, 2000, *a.g.e.*, s. 192-194.

16 PRO, FO, Tunus, 77/20, 1829-1830; ve 77/23, 1831.

daşları ya da beylik himayesi altında olan kişilere bile uygulanıyordu. 1824'te Madam Monge "gemiden karaya çıkmak istedi ama bunun için izni olması gerekiyordu. Yardım almak için *Kahia*'nın (liman şefi) oğluna gittim; beyden emir gelmeden evvel onu karaya almak için izin vermek eğilimindeydi ki (uzun süredir oranın sakini olduğundan), tam zamanında beyden de emir geldi."[17]

Yine de beylik ve konsolosluk otoritelerinin ihtiyatına rağmen, Tunus'ta demir atan her gemi kadınlara dair yerel kurallara uymuyordu. Gerçekten de Şubat 1822'de, bir Fransız deniz subayı olan Beaussier, civarı gezmesi ve *sukları* ziyaret edebilmesi için bir denizci olarak kılık değiştiren –bir erkek gibi giyinmiş olan– metresini kıyıya çıkartmıştı. Bu oyun fark edildiğinde, başkentte büyük bir protestoya neden oldu – özellikle de Avrupalı tacirler ve konsoloslar tarafından. Fransız yardımcı konsolosu Gaspary, 1822'de La Goulette limanından Tunus'taki Fransız konsolosuna şunları yazmıştı:

> Size acil olarak erkek kılığına girmiş söz konusu kadının Mr. Beaussier eşliğinde Tunus'a hareket ettiğini bildirmek istiyorum. Önceden bilseydim buna asla izin vermeyeceğim katidir. Önceki gün Mr. Beaussier'nin gelerek bu kadının La Goulette'e çıkması için izin istediğini ve sizden aldığım talimatlar doğrultusunda bunu geri çevirdiğimi belirtmeliyim. Öyle görünüyor ki, bunun üzerine Beaussier onu erkek kılığına sokma fırsatını kullanmış ve geminin kaptanına kadını limana indirmeyeceğine dair söz vermiş. Mösyö Beaussier kadına Tunis'e dek eşlik etmiştir.[18]

Konsoloslar, beylik otoriteleri ve konsolosluk kurallarının karşılıklı olarak birbirini desteklediğine bir örnek teşkil edecek biçimde, genellikle bu kısıtlamaları uygulamak için saraydaki Tunus makamları ile bir arada çalışıyordu.

1830'lara gelindiğinde Tunus'ta farklı önem ve ölçeklerde on

17 Archives diplomatiques, Nantes, Tunus [ADN], 1er versement, karton 407, Gaspary'den Guys'a, 17 Mart 1824.

18 ADN, karton 406b, 20 Şubat 1822.

dört ayrı konsolosluk vardı; bunlar kısmen himayeleri altında bulunan insanların sayısına göre değerlendirilirlerdi. Sosyal kontrol için en merkezî kurum –ki bu az rastlananlardan biriydi– bir süreliğine kilise, soy, kasaba ya da polis ve mahkemelerce üstlenilen işlevleri yerine getiren konsolosluk himaye ve hukuk sistemiydi. Bu işlevler yalnızca oldukça cinsileştirilmekle kalmıyor, aynı zamanda bağlam ve koşullara bağlı olarak işbirliklerine de egemen oluyordu.[19] Ayrıca bireyler ya da aileler kimi zaman farklı sosyal çevrelerden Tunus vatandaşları ile özellikle de hizmetçilik ya da ticari ortaklıklar üzerinden patron-müşteri ilişkileri de kuruyordu. Sonuç olarak, konsolosluk arşivleri bu erken dönemde Tunus'taki göçmenlere dair tek görsel dokümantasyon kaynağıdır; ne var ki, bu kayıtlar bile oldukça parçalanmıştır ve birçok bireyin ismi kaynaklarda yer almamaktadır.

Yerel adaletin idaresi ve diğer Akdeniz limanlarına gidecek olan yolcuların pasaportları ya da evraklarının işlenmesinin yanısıra, konsolosluklar pek çok başka kritik rol de oynamaktaydı – mali kurumlar, arabuluculuk ve sosyal yardım büroları. Konsolosluk memurlarına bireylerin siyasi kimliklerinin saptanması ve yargıya dair ehliyetin oluşturulması için de başvuruluyordu. Bu rollerde, konsolos ve onun heterojen ekibine iflas ayarlamaları, vadeli borçlar, ikamet anlaşmazlıklarını düzenlemekte başvuruluyor; sigorta kefilliği yapıyor, cenaze işlemlerini üstleniyor ve tahliye süreçlerine danışmanlık ediyordu. Kimi zaman himayeleri altındakileri Avrupa'ya yerleştirmeye ya da suçluların hapis işlemlerini düzenlemeye zorlanıyorlardı. Kısaca, konsoloslar ve onların memurları polisler, papazlar, yargıçlar, avukatlar, sınır devriyeleri ve sosyal görevliler ile sağlık memurlarının görevlerini dolduruyorlardı. Artan iç göç polis ve sosyal yardım görevlerinin sınırlarını da genişletti. Göç aynı zamanda yargı ve yasamaya dair alanları da karmaşıklaştırdı. Bu bizi, kadınlara dayatılan göçün hem beyliğe bağlı hem de Avrupalı ataerkil kontrol sistemleri üzerindeki

19 Jean Ganiage, *Les Origines du protectorat Français en Tunisie (1861-1881)*, Tunus, Maison Tunisienne de l'Edition, 1968.

etkisine dair temel soruya geri götürür, ki bu da yasal çoğulculukla yakından ilgilidir.[20]

Kendi vatanlarından başka bir ülkeye yerleşmiş olan başkaları için geçerli olduğu gibi, Tunus'taki Maltalı sakinler de İngiliz konsolosluğunca sunulan arabuluculuk hizmetine sık sık başvuruyorlardı. Maltalı iş ortakları, komşular, aileler ve aynı ailenin farklı üyeleri ile farklı ulusal diyaspora toplulukları arasında çekişmeler patlak verdi. Ekim 1828'de konsolos şöyle yazıyordu: "İki sarhoş Maltalı bir Magripli [Tunuslu Müslüman] ile sokaklarda kavga etti." Ne var ki, Avrupalılar için hapis olanakları bu erken dönemde kısıtlıydı. Bu nedenle sarhoş Maltalılar bir beylik hapishanesine gönderildiler ve "huzursuzluk sona erene dek" burada tutuldular. Bu dönemde, hücreleri çeşitli konsolosluklara kiralanan Tunus hapishanelerinin kullanımı oldukça yaygındı. Yani beyliğin yargı sistemi ile Avrupalı konsoloslukların birbirlerini destekleyen sistemleri özellikle de erkekler konusunda kesişiyordu. Zapt edilemez ya da istenmeyen Avrupalı kadınlar çok ender hapsediliyordu ama sınır dışı ediliyor ve doğal olarak başka bir ülkeye yerleştiriliyor ve/veya bir şekilde denetim altında tutuluyorlardı – ya kadın manastırlarına gönderiliyor ya da ev hapsinde tutuluyorlardı.[21]

Himaye altındaki kişiler arasında ya da onlarla topluluktaki diğer kişiler arasında uyumun korunması başkentteki Müslüman ve Avrupalı tüm otoritelerin temel kaygısıydı. Özel uyuşmazlıklar önceden tahmin edilemeyecek sonuçlar ile kısa bir sürede toplumsal uyuşmazlıklara dönüşebilirdi; kamu alanlarındaki sosyal karmaşadan, özellikle de sokaklarda, kaçınılması gerekiyordu. 1829'da, konsolos günlük gemi jurnaline şöyle yazıyordu: "Bir Maltalı kadın ile Busatilli'nin oğlu arasında bir tartışma yaşandı; bazı iftiralar üzerine taraflar ikaz edildi ve sessizce yaşamaları tavsiye edildi." Yine 1830'da Tunus'taki İn-

20 Yasal çoğulculuk kavramı üzerine, bkz. Laureen Benton, *Law and Colonial Cultures: Legal Regimes in Worl History, 1400-1900*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

21 Clancy-Smith (2002), *a.g.e.*, s. 170-173.

giliz Konsolosu şu gözlemi yapıyordu: "Daha barışçıl ve iyi komşular olarak yaşamaları istendiğinde iki Maltalı kadın arasında bir tartışma çıktı." Evliliğe dair anlaşmazlıklar da konsoloslukların arabuluculuklarını gerektirebiliyordu. 1829'da "Karısı ile tartışan bir Maltalı" konsolosluk otoritelerince yatıştırılmıştı. Sosyal düzen önünde koruma altındaki Akdenizli erkeklerce yaratılan en temel tehlike toplum içinde sarhoşluktu; ki bu da sonuç olarak arbedelere yol açan lanetlemelere ya da aşağılanmalara neden olabiliyordu. En korkunç sokak kavgaları İslâm'a karşı aşağılamalara ya da küfürlere dönüşebiliyor ve mezhep temelli kentsel şiddeti ateşleyebiliyordu. Hem beylik hem de konsolosluk otoriteleri dinî nedenlerle ortaya çıkabilecek çatışmaları engelleyebilmek için mümkün olan her türlü yola başvuruyorlardı. Bunun tipik bir örneği 1830'larda İsveç konsolosluğunda çalışan bir tercümanın bir Maltesli hakkında "Muhammed'in dinine hakaret ve küfür ettiği" şikâyetinde bulunması ile ortaya çıkmıştı; İngiliz konsolosu suçlu tarafı cezalandırmak için hemen harekete geçti.[22] Bu çabalara rağmen, 1857'de sarhoş bir Tunuslu Yahudi olan ve topluluk içinde İslâm'a küfür etmekle suçlanan Batou Sfez'in dahil olduğu bir olay, uluslararası bir *cause célèbre*'e dönüştü ve başkentte dinmeyen huzursuzluklara neden oldu.[23] Kamu alanlarında sarhoş olmak, sokak kavgaları, hırsızlık, saldırılar ve dolandırıcılık erkek suçlarıydı ve Tunus'ta düzenin ihlali genellikle kadın göçmenlerle ilişkilendirilmiyordu. Kadınlara yapılan en sık suçlama kavgalardı; yine de en büyük tehlike zina ve fahişelikti ve bu da her zaman değil ama genellikle ekonomik talihsizlikle ilişkiliydi.

Kuzey Afrika'da Avrupalı göçmenlerin yoksulluğu bugüne dek derinlemesine çalışılmamıştır; bunun nedeni kısmen Avrupa'dan gelen göçmenlerin sosyal hiyerarşi içerisinde görece yüksek mevkilerde yer aldıklarına dair hâkim düşüncedir

---

22 Bu olaylar konsolosluk kayıtlarında zikredilmektedir, PRO, FO 77/20-21, 1828-1830.

23 Paul Sebag, *Histoire des Juifs de Tunisie: Des origines à nos jours*, Paris, L'Harmattan, 1991, s. 116-118.

(yalnızca yakın zamanlarda değişmiş bir görüş).[24] 1820'lerden itibaren beylikte güçleri ellerinden alınmış bir kısım Maltalı hem Tunuslu esnafın hem de Avrupalı tacirlerin öfkesine neden olan sokak dilenciliğine başladılar. 19. yüzyıl boyunca, birçok kişi Cezayir ve Tunus ya da kuzey Afrika, Akdeniz ve Avrupa arasında ateşli silahlar, barut ve tütün gibi yasak malların kaçakçılığını yapmak yoluyla geçiniyordu.[25] Diğerleri ise liman işçiliği ya da sıradan işçilik gibi ekonomik açıdan güvenilmez işlerde çalışıyorlardı. Daha güvencede olanlar gazino işletmecileri ve arabacılar ya da hem kadın hem de erkekler için cazip olan ev hizmetlerinde çalışan kişilerdi. Ne var ki, talihsizlik hiçbir zaman çok uzakta değildi ve genellikle üretken bir aile bireyinin hastalanması ya da ölümüyle birlikte geliyordu; özellikle de ekmek kazanan erkeğin ölümüyle. Ayrıca, Tunus yüzyılın sonlarına dek sık sık baş gösteren vebadan da çekiyordu ki bu hastalık da, akrabalık ağlarının ekonomik destek temin edemediği durumlarda, hayatta kalan aile fertlerini fakirliğe sürüklüyordu. Dullar yoksulluk yardımı için konsolosluklara başvuruyordu; bu özellikle de 1840'lardan itibaren sosyal refah faaliyetlerini örgütlemek için kurulan Katolik tarikatlardan öncesine dair geçerlidir.[26] Maltalı bir dul ve bir çocuk annesi olan Amenuelle Skiano, kocasının vefatından iki yıl sonra 1830'da İngiliz konsolosunun yardımına başvurmuştu. Bey'in sarayında bir iş bulmuşken, işvereni "onun hizmetlerine artık ihtiyaç duymadığını ve başka bir iş de vermeyeceğini" bildirmişti. Malta'ya dönüşünü mümkün kılacak

24 Tunus'un yerli halkının fakirliği hakkında Abdelhamid Larguèche birçok araştırma yapmıştır, bkz. *Les Ombres de la ville: Pauvres, marginaux et minoritaires à Tunis (XVIIIème et XIXè siècles)*, Tunus, Centre de Publication Universitaire, 1999. Ayrıca bkz. Fanny Colonna (ed.), *Etre Marginal au Maghreb*, Tunus, Alif, 1993.

25 Julia Clancy-Smith, *Rebel and Saint: Muslim Notables, Populist Protest, Colonial Encounters (Algeria and Tunisia, 1800-1904)*, Berkeley, University of California Press, 1994.

26 Pierre Soumille, "Les Activités et les oeuvres des congrégations religieuses catholiques en Tunisie à l'Époque du protectorat français," Jacques Alexandropoulos ve Patrick Cabanel (ed.), *La Tunisie mosaïque*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2000, s. 319-324.

maddi yardım için yalvardı ve sonuçta konsolosun aracılığıyla isteği yerine getirildi.[27]

Yoksulluk bazen aile ve grup onurunu kurtarmak ihtiyacıyla birleşerek, konsoloslukları fakirlik yardımı yapmaya motive ediyordu. 1817 vebasında, eşi bey için çalışan bir Fransız kadını olan Mme. Fassy, Fransız konsolosluk memurlarından çocuklarıyla birlikte bir an evvel Marseille'e dönmek için ısrarla yardım talep etti. Yalnızca maddi açıdan çekilen "güçlükler" değil, en büyük kızı olan Clemence'in karıştığı bir zina olayının da bu hızlı terk ediş için önemli bir neden olduğu da ileri sürülmüştü. Kızın evlilik dışı bir ilişkiden hamile kaldığı hakkında spekülasyon yapan Fransız konsolosu şunları yazmıştır: "Bu insanlar (Fassy ailesi) Tunus'tan ayrıldıklarında çok mutlu olacağım çünkü kötü bir intiba yaratarak, buradaki Hıristiyan sakinlerin onurunu lekeliyorlar."[28]

Ahmed Bey'in modernleştirme programı ile Tunus'ta karaya çıkan yabancı kadınlar üzerindeki kısıtlamaların çoğu kaldırıldı. Yine de Avrupa ya da başka yerlerden daha çok kadın geldikçe, konsolosluk otoriteleri onları onurlarının hiçe sayılmayacağı konumlara getirmeye çalıştılar. 1839'da Fransız konsolosu, Tunus'a gelen bekâr bir kadın olan Mlle. Claudine Millet için konut bulma görevini kendisi üstlenmişti. Konsolos, "onu kısmen terk edilmiş ama birkaç bayanın yaşadığı ve ona tavsiye ettiği bir otele" yerleştirdi.[29] 1881'e dek, konsolosluk otoriteleri özellikle de yanlış davranışlarıyla toplumsal skandallara yol açabilecek himaye altındaki kadınları denetlemeye çalıştı; her ne kadar, 19. yüzyılın ortalarından itibaren göç dramatik bir şekilde artmışsa da bunu karşılayabilecek kaynaklar gün geçtikçe azalıyordu. Genel konuşacak olursak, dullar ve/veya yoksullaşmış kadınlar özellikle de ahlaki açılardan sorun yaratıyordu. Konsolosluk otoriteleri Tunus'ta oluşmuş olan Avrupalı topluluk için bir maddi yük ya da bir

27 PRO/FO, 77/21, 1830.

28 ADN, karton 406b; ve Chambre de Commerce et d'Industrie Marseille: seri MQ 52, Commerce International, Tunus, karton 77.

29 ADN, karton 409b, 16 Kasım 1839.

ahlaki utanç teşkil edebilecek olan bireyleri kendi ülkelerine geri göndermeyi istiyordu.

Bazı durumlarda, konsoloslar Avrupalı ev sahipleri ile önde gelen Tunuslular arasında meydana gelen daha özel, ailevi tartışmalara da arabuluculuk yapıyordu. Bu konuda daha fazla araştırmaya gerek olsa da, bazı Hıristiyan kadınların önde gelen Müslümanlar için sütannelik yaptıkları bilinmektedir. Bir vakada, sütanne olarak hizmet verme işi beye bağlı olan ve krallıktaki en büyük güç halkalarından biri olan önemli bir Memluklü ailenin yanında aylarca ikamet etmeyi gerektirmişti. 1829'da kaydedildiğine göre bu özel durumda, "7 aylık bir sözleşmeye göre bir Memluklünün çocuğunu emziren ama süre dolduğunda Memluk'ün evden ayrılmasına izin vermediği bir Maltalı kadının kocası (İngiliz) Konsolosluğa başvurmuştu." Koca, konsolostan Memluk'ü eşini bırakmaya ve evine dönmesine razı olması için ısrar etmesini talep etmişti.[30] Konsolosun haftalar süren arabuluculuk çabalarının ardından, kadının evine dönmesine izin verildi ve Memluk'ün borçlarını kadının kocasına ödemesine karar verildi. O zamanlar kültürde sütannelik hayali bir akrabalık anlamına gelmekteydi. Bu olay ve diğerleri akla sosyo-medikal ilişkiler, doğum ve kadınların bedenleri üzerine daha detaylı araştırmalar gerektiren sorular getirmektedir.[31]

Sığınak, yasal çoğulculuk ve din değiştirme

19. yüzyıl Tunus'unun bu siyasi kültürü içerisinde, konsolosluk binaları tüm dünyada bozulmamış sığmaklar olarak değerlendiriliyordu; tıpkı Müslüman velilerin türbeleri ya da beylerin ziyaretçi odaları ya da *skifa* gibi. Medine'de sukların doğu girişine yakın, Bab al-Bahr'a komşu konumu nedeniyle, İngiliz

---

30 PRO, FO, Tunus, 77/20, 3 Nisan 1829.

31 Dalenda Larguèche, "Les femmes, le savoir-faire médical et la maîtrise du corps dans la Tunisie traditionnelle," Dalenda Larguèche (ed.), *Histoire des femmes au Maghreb: Culture matérielle et vie quotidienne*, Tunus, Centre de Publication Universitaire, 2000, s. 209-235.

konsolosluğu sığınma arayanlar için özellikle – yalnızca himaye altında bulunanlar için değil aynı zamanda Tunus ve Cezayir vatandaşları ile resmi olarak İngiliz himayesinde olmayan geniş bir insan yelpazesi için de ulaşılabilir bir yerdi. Oldukça farklı geçmişler ve sosyal koşullardan kadınlar konsoloslukta kötü hallerini dikkate alacak herkesten, ki aralarında Afrikalı köleler de vardı, yardım talep ediyordu. Köleliğin ilgasından evvel, yakın zaman önce azat edilmiş olan köleler de sık sık İngiliz konsolosluğuna sığınıyorlardı çünkü Büyük Britanya'nın köleliğin kaldırılması yanlısı tutumu herkesçe biliniyordu. 1829'da, "Son olarak konsolosun hizmetinde bulunan ve Siyahların şefince baskıya maruz kalan bir zenci kadın" kötü davranışlardan şikâyet etmek için konsolosa geldi ve "Caid [qa'id] tarafından artık kendisine zulüm edilmeyeceğine dair bir söz verilene dek" koruma talep etti. Bir sonraki sene başka bir Afrikalı kadın köle "konsolosluğa sığınarak, kendisini bir yabancıya satan Sahibesinden özgürlüğünü talep etti."; bir oğlan köle de aynı zamanda bir süreliğine konsolosluk sınırlarında sığınmaktaydı.[32] Sığınma arayışının yanısıra, kadınlar ve ihtilaflı ya da belirsiz yargılamalara maruz kalan erkekler (Cezayirli Müslümanlar ve Yahudiler ya da hatta beyin vatandaşları) konsolosluğun arabuluculuğunu ya da yardımını talep ediyorlardı. Yahudi kadınlar da bunların arasındaydı. Örneğin, 1830'da, bir Yahudi kadın İngiliz konsolosuna giderek kendini terk eden kocasından şikâyetçi olmuştu. Konsolosluk raporlarında kadının adı ve statüsü yer almasa da, İngiliz görevlilerinin kendisine "evlilikleri sırasında adamın (kocanın) kazandığı parayı" geri ödemesi konusunda yardımcı olacaklarını ümit ettiği anlaşılmaktadır. Ne var ki, inatçı koca "Fransız himayesi altında yaşadığını ve adalet bulamayacağını" iddia etmiştir.[33] İngiliz görevliler yargıya sunulması için olayı araştıracakları sözünü vermişlerdir.[34]

---

32 PRO/FO 77/21, 1829-1830.

33 PRO/FO 77/21, 1829-1830.

34 Tunuslu Yahudiler hakkında, bkz. Abdelhamid Largueche (ed.), *Histoire Communautaire, Histoire Plurielle: la communauté juive de Tunisie*, Tunus, Centre de Publication Universitaire, 1999.

İhtilaflı yargılamalar sorunu Akdeniz dünyası ve Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda oldukça sık karşılaşılan bir durumdu. Dahası, Pennell'in de 1856 sonrası Fas'ı için göstermiş olduğu gibi, "Faslılara açık yasal yollar, ülkeye Avrupalıların gelişi ile 19. yüzyılda genişlemişti."[35] Bir kere daha yöneltmemiz gereken soru, yasal çoğulculuğun kadınlara "ataerkil düzen" karşısında daha fazla yer sağlayıp sağlamadığıdır.

Cinsileşmiş statü yükseltme mekanizmaları açısından, Tunus'ta ikamet eden himaye altındaki pek çok kişi, yasal çoğulculuğu bir avantaja dönüştürmek için bilinçli bir strateji olarak konsolosluk korumasına girmiştir (empoze edilen "milli kimlik kartları"). Bu Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde 19. yüzyılda uzun süre devam etmiştir, özellikle de Mısır ve Lübnan'da ama Tunus açısından konu çalışılmamıştır. İyonyalı Yunanlılar anlaşma gereği Tunus ya da Cezayir'de ikamet ederken önceleri İngiliz himayesi altında bulunuyorlardı ama "daha iyi koşullar" elde edebileceklerse, Fransız himayesi de talep edebiliyorlardı. Ne var ki, pek çok açıdan maniple edici konsolosluk himayesi yalnızca erkeklere açık bir seçenekti. Kadınlar kocaları ya da ev sahipleri ile aynı ulusal ya da imparatorluk himayesi altında değerlendiriliyorlardı. Yine de, kişinin konumunu iyileştirmesi için bir yol daha mevcuttu; her ne kadar sosyo-yasal statü açısından büyük yankılar uyandırsa ve potansiyel olarak siyasi bir bağlılığı gerektirse de, kimi zaman kadınların başvurdukları bir yöntemdi bu: Hıristiyanlıktan İslâm'a dönmek. Tunus'ta ikamet eden bazı Katolik Akdenizli kadınlar boşanma bir seçenek olmadığından küfürbaz kocalarından ya da mutsuz evliliklerinden kaçmak için İslâm'a dönüyorlardı.[36]

---

35 C. R. Pennell, "The British Consular Courts and Moroccan Muslim Identity: 'Christian' Justice as a Tool", *The Journal of North African Studies*, 1, 2 (1996), s. 172-191; s. 173'ten alıntı; ayrıca bkz. Pennell, "Law on a Wild Frontier: Moroccans in the Spanish Courts in Melilla in the Nineteenth Century," *The Journal of North African Studies*, 7, 3 (2002), s. 67-78.

36 Mercedes Garcia-Arenal (ed.), *Conversions islamiques: Identités religieuses en Islam méditerranéen*, Paris, Maisonneuve & Larose, 2001; ve A. Larguèche (1999), *a.g.e.*, 178, Tunus Yahudi kadınların İslâmîyet'i kabul edişi hakkında.

1838'de bir İngiliz vatandaşı ile evli olan ve Tunus'ta ikamet etmekte olan Maltalı bir kadın eşi Hıristiyan olarak kalırken, İslâm'a dönmüştü; bunun üzerine din değiştirmesiyle beyin vatandaşlığına geçmiş olduğunu ve artık İngiliz himayesinde olmadığını iddia etmişti. Bu olay ve bunun gibi pek çok diğerleri, Tunus'taki İngiliz konsolosluğu ile Londra'daki Dışişleri Bakanlığı arasında 1839'dan 1860'lara dek sürecek karşılıklı yazışmaları başlattı; benzer vakalarla karşılaşıldığında, kraliyet avukatları din değiştirmenin himayeyi, yasal statüyü ve siyasi bağlılığı nasıl kaldırdığına dair fazlasıyla uzun fikirler belirtmeye mecbur bırakıldılar.

1839'daki olayda, "hâlâ Britanya Krallığı ile bağlarını koruyan ve Hıristiyan biriyle evli olan bir kadının kendi dinini değiştirmesi ile bağlılığından kurtulamayacağı ya da kocasının vatandaşı olduğu İngiliz Konsolosluğu'nun yargılama yetkisinden armamayacağı" kaydedilmişti. Yine de "Tunus'taki Majestelerinin Konsolosluğu'nun kadın ya da erkek olsun İngiliz vatandaşlarını, kendilerine uygun gördükleri İslâm ya da başka bir dine geçmekten alı koyamayacağı" kararı verilmiştir[37] Bu olayda ilginç olan, oldukça sıradan bir statüye sahip olan bir kadının (çünkü kaynaklarda adı belirtilmemektedir) 1839 yılında böylesi bir tartışmayı başlatabilmiş olmasıdır. Açıkça görülmektedir ki, uluslararası ya da hükümetlere dair sınırların aşılması sırasında kadınların denetimi devletler ve seçkinler açısından, her ne kadar bu sınırların doğası ve belirlenmesi dramatik bir değişimi gerektirmişse de, Akdeniz'in her iki yakasında da oldukça önemli olmuştur.

Sonuç

Tunus Krallığı'na yönelik göçün büyük bölümü (ister Akdenizli olsun, ister Sahra'mn altından gelsin, ister Levanten ol-

37 Oxford Üniversitesi, Bodleian Kütüphanesi, Gizli Baskı, No. 978: FO kullanımı için 22 Temmuz 1861'de yayınlanmış: Gizli. "Yurttaşıl": "Evli bir kadın, Britanya yurttaşı ise, kocası Britanya Taç'ına bağlılığını ve Hıristiyan olmayı sürdürdüğü sürece, Yabancı bir ülkede Müslümanlığı seçemez ve bağlılığını bozamaz."

sun) büyük ölçüde kayıtlara geçmemiştir; bunlardan ancak çatışmalar çıktığında ya da davranışlara dair normlar çiğnendiğinde haberdar oluruz. Göçmenlerin anavatanlarından ayrılışlarıyla beyliğe yerleşmelerine dair kayıtlar Avrupa konsoloslukları ya da Tunus devlet daireleri tarafından ayrı iktidar alanlarında yazılmıştır. 1820 ve 1830'larda Tunus'a gelmek için Akdeniz adalarından ayrılmak, sosyal kontrol geleneklerinin ve kadın ve erkeklerin kabulünün –genişletilmiş bağlar, köy ya da kilise– kısmen geride bırakılması ya da yalnızca kısmen varlığını sürdürmesi anlamına gelmekteydi. Tunus'a gelindiği anda, yeni gelenler hem Müslüman seçkinler hem de Avrupalı seçkin vatandaşların güvenliğinin sağlanmasında sorun teşkil ediyorlardı. Geçimini zor sağlayan göçmenlerin toplum içindeki yerlerinin kararlaştırılması ve uzlaştırma çabaları gündelik hayatta karşılaşılan bir olguydu ve genellikle öncelikle cinsiyet, ardından din ya da sosyal sınıf düzleminde işliyordu. Çalışmamızdan da açıkça ortaya çıktığı gibi, kadınlar da her ne kadar erkek eşlerinden farklı bir şekilde tanımlansa bile, siyasi ve bölgesel sınırlar içinde hareket ediyorlardı. Yine de öncelikli sorumuz hâlâ yanıtsızdır: "Ataerkil ilişkiler" gerçekten de fiziki yer değiştirme yoluyla dönüşüme uğramış mıdır? Göç ataerkil yapıyı yalnızca geçici bir süreliğine ya da kısmen mi gevşetmiştir?

Aynı dönemde göç baskısına maruz kalan dünyanın diğer bölgelerinin aksine, Akdeniz dünyasının uzun bir geçmişe sahip olan, derin bir kadınların fiziki hareketlerini denetim altında tutma geleneği vardı. 19. yüzyıl Tunus'unda konsolosluk himayesi öncelikle diplomatik bir kurum olarak kabul edilmişse de, bu kurumun –artan göçle ilişkili olarak– bir sosyal refah bürosu olarak işlemiş olduğunu iddia ettik. Konsoloslar ve kadroları sosyal kabul ve kadınlar ile erkeklerin denetiminin kolaylaştırılmasını temine zorlanıyorlardı ve gerektiğinde de istenmeyen bireyler ve grupların sınır dışı edilmesinde rol alıyorlardı. Yine de konsolosluk himayesi ve yasal çoğulculuk rejimi bazı kadınlara arabuluculuk ve yardım sağlamıştır. Ne var ki, daha belirgin bir şekilde, Akdenizli

göçmen topluluklardan "daha alt sınıflardan" kadınların güvenliğinin sağlanması konsolosluk görevlileri ve Tunus devleti otoritelerinin yakın bir işbirliği içinde olmalarını gerektirmiştir. Gerçekten de potansiyel olarak tehlikeli kadınların fiziki hareketliliğiyle karşılaşıldığı durumlarda, Avrupalı seçkinlerin aynı sosyal mevkilerden Müslümanlar ile ortak sosyo-kültürel normları benimsedikleri iddia edilebilir. Karşılaştırmalı tarihî çalışmaların yapılması gerekse de birer göçmen ya da yolcu olarak kadınlar üzerindeki yerel denetim biçimlerinin, aynı dönemde Akdeniz kentleri arasındaki önemli kültürel ve yasal farklılıklar ya da benzerliklerin araştırılmasına bir temel oluşturabileceğini ileri sürmekteyim. Her koşulda, 19. yüzyıl Akdeniz dünyasının en dinamik göç sınırlarının analizinde cinsiyeti merkeze koymak farklı tarihsel yorumları ortaya koyan saklı ya da varlığından haberdar olunmayan tarihî süreçleri açığa çıkartmaktadır.

ÇEVİREN Ekin Uşşaklı

Akdeniz Mimari Eklektisizmi: Sayda'da Debbane Mallkânesi

MAY DAVIE

Suriye'nin güney sahillerindeki şehirlerin, kültürel değişimler ve çağdaş ekonomik akışların kavşağı, önde gelen bölgesel kozmopolit merkezler olarak izini sürmek için 18. yüzyıla geri dönmek gerekmektedir. Bu dönem içinde, Suriye'nin ekonomik çekim merkezi özellikle Sayda'nın ve daha sonra 19. yüzyıl boyunca Beyrut'un lehine olmak üzere iç kısımlardan kıyılara doğru yer değiştirmiştir.

Bu iki liman şehri bugün Lübnan'ın parçalarıdır. Yüz yıldan uzun bir süre boyunca Osmanlı kıyı eyaleti Sayda'nın başkenti oldular ve benzer bir gelişim süreci geçirdiler. Dış ticarete ve Osmanlı yönetsel işlevlerine açılımları yerel burjuvazinin ortaya çıkışıyla Osmanlı askerî aristokrasinden kişilerin bu şehirlere yerleşmelerini teşvik etti. Geleneksel karışık nüfus yapıları, Akdeniz'in farklı bölgelerinden yabancı konsolosların, tüccarların (Mısır, Türkiye, Yunanistan, Malta, İtalya, Fransa, vs.) ve şüphesiz sıradan insanların yerleşimiyle daha da zenginleşti. Dolayısıyla, iki şehir yerlilerle Akdenizli çeşitli etnik gruplar arasında ekonomik ve insani temasın platformları ve kozmopolit kültürel etkileşimin vektörleri haline geldi. Aynı dönemde, Antakya'yla Akka arasındaki diğer şehirlerin de benzer, ama farklı ölçülerde bir gelişim seyri izlediğini söylemeye

gerek yok. Beyrut ve Sayda bölgesel başkentler oldukları için, bu dönüşümlerin en göze çarptığı yerler de bu iki şehirdi.

Bu çeşitliliğin en güzel ifadelerinden biri yerel mimari kavramlardaki evrimdir. Sayda'daki Beni Debbane Evi bu sürecin en güzel örneklerden biridir. Bu seçkinci mimari, ikisi de dışardan alınmış öğelerin çok iyi bilinen geleneksel Suriye biçimleriyle özümlendiği iki yerel arketipin birleşimidir.

İlk kat, Haçlı askerî yapısı üzerine Memluk tarzıyla inşa edilmiş, daha sonra Osmanlı İstanbul Lale devri döneminden etkilenmiş, klasik 18. yüzyıl avlulu Suriye evidir. İkinci kat, üç kemerli orta avlulu 19. yüzyıl Beyrut evinin bir uyarlamasıdır; bu model Akdeniz'in farklı bölgelerinden kavramları özümlemiş ve Beyrut bir Osmanlı eyalet başkenti olarak Sayda'nın yerini alıp kendi referanslarını üretir üretmez Doğu Akdeniz'in bütün şehirlerine ihraç edilmiştir.

Bu eser hem askerî hem de yerel seçkin kentsel mimarinin çok işlevli yönlerini sunan, iyi korunmuş ender örneklerden biri olarak özgün bir yapıdır.

Askerî kuleden konuta

18. yüzyılın başında, şehrin savunma duvarlarının bir parçası olan, Beyrut Kapısı[1] yakınındaki bir burcun komutanı olan Ali Ağa Hammûd bu binayı büyüttü ve Ali Burcu adı verilen bir konuta dönüştürdü.

Beni Hammoud, Kuzey Afrika kökenli olduğu söylenen (Majzoub, 1983) ve Halep, Humus ve Beyrut gibi farklı Suriye şehirlerinde kolları olan bir Osmanlı *ağa* ailesiydi. Sayda'da, Ali Ağa Hammoud ve kardeşi Osman, burcun yakınlarında, denize doğru daha kuzeyde yer alan Osmanlı kışlasındaki Yeniçerilere[2] ku-

1 Bu kapı şehrin ana girişlerinden biridir. Şehrin doğusunda, Beyrut'a giden yolda yer alır. Şehrin en yüksek yerindeki St-Louis kalesi yakınında yer alan Kuzey kapısıyla kıyaslanarak, Al-Bavvabe at-Tahtaniye (Osmanlıca: *bâb-ı tahtanî*), "Alçak Kapı" olarak adlandırılır.

2 Ali ve Osman'dan 1626-1773 tarihleri arasındaki Kapuçin Biraderleri'nin günlüğünde de bahsedilir (Ms. Bibliothèque Franciscaine Provinciale: Archives de Beyrouth). Bu dönemin siyasal yaşamının bir anlatımı için bakınız, Khouri, 1966.

manda ediyorlardı. Aile şehre birçok önemli vakıf eseri kazandırmıştı: bir cami, bir çarşı (*suk*), bir hamam ve birçok zengin konut (Sinno, 1988). Ali Ağa'nın oğlu burca çok uzak olamayan, daha sonra bir okula, meşhur Ayşe Okulu'na dönüştürülen bir saray inşa etmişti.

Konutun salonundaki kitabenin tanıklık ettiği üzere, Ali Burcu'nun inşa tarihi Hicri 1134 (Miladi 1721)'dür. Kitabe aynı zamanda evin adını ve askerî kökenini de belirtir. Kitabede geçen *as-Saada*[3] terimi, Ali Burcu'nun bir zamanlar yönetici konutu olarak da kullanıldığını ortaya koymaktadır; belki belirli bir dönem için Sayda Valisi'ne verilmiş, belki de tam olarak belirlenmemiş bir yönetim boşluğu döneminde Ali Ağa şehri yönetmiştir. Yerel sözlü gelenek, Lübnan Dağı Emiri II. Fahreddin'in torunlarının bu konutta bir süre yaşadığını da iddia etmektedir.[4]

Bu konut, 18. yüzyıl başına tarihlenen klasik bir Suriye seçkin evi yapısıdır. Bize, *Paşa*, *Bey* ya da *Ağa* gibi unvanlar taşıyan Osmanlı askerî aristokrasinin güç ve serveti hakkında bir imge sağlar.

Anıtın dış cephesinin sadeliği içindeki süslemelerin aşırılığıyla bir tezat oluşturur. Odaların yerleşimleri, pencere ve kapıların biçimleri ve taşların yerleştirilme tarzından, aynı dönemde bölgedeki diğer şehirlerin vali ve eşrafı tarafından inşa edilen seçkin konutlarıyla birçok ortak yan taşıdığı söylenebilir. Birkaç örnek vermek gerekirse, Azem Sarayı ve Çebris, Siba'is, Fransa ve Farhis gibi Şam konutlarıyla benzerliği açıktır (Keenan, 2001). Lübnan Dağı'ndaki Deyrü'l Kamer sarayı ve Hasbiye'deki Şihab Kalesi de aynı tip yapı ve dekorasyonu gösterir.

İçinden konuta bir geçiş de bulanan Kuyumcular Çarşı-sı'nın[5] yakınında, burcun üst parçasında inşa edilmiş olan Ali

3 Bu unvan valilerce kullanılırdı. Dolayısıyla, Dar as-Sa'ada valilerin konutuydu.

4 Bu anlatının bir versiyonuna göre, bina onun ölümünden onlarca yıl sonra yapılmış olmasına rağmen, II. Fahreddin burada oturmuştur. Gene de iktidarı sırasında beyin şehri savunduğu dönemde askerî burçta bir zaman oturmuş olması tamamen ihtimal dışı değildir.

5 Bu çarşı, Osmanlı kışlasının duvarından başlar, güneye doğru, al-Mutran Çarşısı'na ulaşana kadar, düz bir hat halinde devam eder. 19. yüzyılda çarşının güney kısmı *eş-Şâriü'l-Cedîd*, yani "Yeni Cadde" olarak adlandırıldı; ama genel olarak *eş-Şâri* olarak bilinir.

Burcu gerçekten küçük bir saray gibi görünür. Giriş, yüksek ve dar kemerli bir merdivendir ve keskin bir açıyla sola dönerek doğrudan, tipik 18. yüzyıl odalarıyla çevrelenmiş orta avluya ve birinci kata çıkar. Bu kat günümüzde sonradan eklenmiş bir ikinci kat ve kırmızı kiremitli bir çatıyla kapanmıştır. İkinci katın güney köşesinde, muhtemelen planlanmış ilave katın çevrelediği iki diğer tipik odayı görebiliriz.

Zemin kat *piano nobile*'yi oluşturur. Ahırlar, bazı mağaza ve dükkânlarla birlikte, doğrudan Kuyumcular Çarşısı'na açılan zemin kata yerleşmiştir. Buradaki destek duvarlarının kalınlığı temelin Haçlı döneminde atılmış olduğu sonucuna varmamıza yardımcı olmaktadır.[6]

Konutun bu bölümü, bir zamanlar daha büyük bir yapı olan selamlığı içerir. Bugün Sacy ailesinin olan, bir avlu ve bir merdivenle ya da terastan çıkılabilecek bir odadan oluşan kapı komşusu bina, şüphesiz ki haremdi.[7]

Klasik avlulu Suriye evi

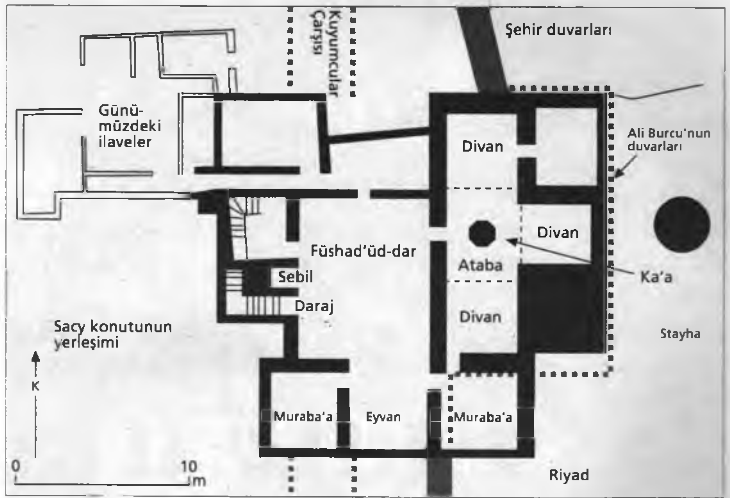
Bu yapı *dar* adı verilen ve genel olarak 18. yüzyıl "Arap-Osmanlı sitili" olarak adlandırılmış olan, planı ve dekorasyonu dış görünüşündeki alçakgönüllülük ve içindeki dekorasyonun lüksünü birleştiren ilhamı dinsel anıtlardan alan klasik avlulu Suriye evinin bütün unsurlarını taşır.

Orta avluyu dört yapı bloku çevreler. Bunlardan ikisi döneme özgüdür ve avlunun güneyle doğu yönlerini sararlar. Bu plan şüphesiz boş alan eksikliği nedeniyledir: Bu iki birim genellikle birbirleriyle yüzyüzedir. Avluda, giriş tarafında, *sebil* adı verilen bir su havuzu yer alır.

---

6 Memluklerin elindeyken, şehrin kıyı tarafındaki duvarları, Haçlılar tarafından geri alınmalarını önlemek için tahrip edilmişti (Ayalon, 1996). Bu hipotezi sadece arkeolojik kazılar doğrulayacaktır. Biz Osmanlı duvarlarının önceden var olan temeller üzerinde yükseldiğine inanıyoruz. Beyrut'taki, Haçlılar dönemine kadar giden temeller üzerinde inşa edilmiş Memluk kalesinde durum budur (Mariti, 1787).

7 Şer'iye Sicil arşivlerinin kayıtlarına göre, Sacy ailesi Ali Burcu'nun bu kısmını 1856'da satın almıştır (Sinno, 1988).

Resim 1. *Zemin planı (görüş ve çizim: M. F. Davie).*

Resim 2. *Kitabe (fotoğraf: May Davie).*

İlk blok, *muraba'a* adı verilen kare biçimli iki bitişik odayla, bir cephesi geniş kemerli bir açıklık içeren yazlık oturma odası, *eyvan*'dan oluşur. İkinci blok, ters T planlı ve çok hoş iç süslemeleriyle bir misafir kabul binasıdır. Bu oda *qa'a* ola-

Resim 3. Ön cephenin görünüşü (fotoğraf: May Davie).

rak bilinir. Burası *ataba* denilen ve ortasında bir havuz olan bir orta mekân ve *divan* adı verilen odalara açılan üç bitişik kemerden oluşur. Bunların yükseltilmiş zeminleri, nişleri ve boyalı yüklükleri vardır. *Ka'a*, konutun en itibarlı odasıdır. Çiçek desenlerinin heybetli dekoratif kullanımıyla Avrupa ve Hint etkileriyle biçimlenmiş Osmanlı Lale devri üslubunun rengârenk tasarımlarının öne çıkarıldığı Suriye-Mısır Memluk Ekolü dekorasyonunun mükemmel uygulanışı, arkasındaki beceriyi de ortaya serer. Ayrıca ancak böyle bir şehir evinin sağlayabileceği, lüks yaşam tarzının incelikliğini gösterir.

Süslemeler, oda duvarları ve kapılarla pencerelerin üst kısımlarında (lento) iki farklı renkten yontu taşının almaşık olarak yer aldığı tipik *ablak* tekniğini kullanır. *Qa'a*'nın içinde, kemerlerin iç tarafları, bu dönemin bir diğer tipik süsü olan *mukarna*larla ve duvarlar renkli mozayik panolarla süslenmiştir: bunlar, *riyad* yani doğu bahçelerinin anısını taşıyan rengârenk halılara benzerler. Bu süslemeler, Osmanlı geleneksel çi-

Resim 4. Qa'a (Debbane Vakfı).

Resim 5. Ablak ve mozaikler (fotoğraf: May Davie).

çek desenleriyle, gül, karanfil, uzun dallarıyla ağaç ve söylemeye gerek olmayan, Osmanlı'nın bu döneminin hâkim simgesi laleyle, Memluk geometrik formlarının almaşık kullanımıyla mermer ve renkli kireç taşlarından yapılmıştır. Ayrıca duvarlarda, bu döneme özgü hat yazı stili olan *nakş-ı talik*le hakkedilmiş iki kitabeden de bahsetmek gerekmektedir (Derman, 2000).

Renkli geometrik formda kakmalar bulunan mermer zemin

***Resim 6.** Ka'a'nın çok renkli kakma mermer dekorasyonu (fotoğraf: May Davie).*

de süslüdür. Pencereler ağaç *muşarrabiya*'lar ya da demir parmaklıklarla kapatılmışken, tavanlarda boyanmış, oyma sedir kerestesi kullanılmıştır.

19. yüzyıl ortalarında, aslen Suriye artalanındaki Harran'dan olan, Şamlı Beni Dabbane ailesi bu konutta yaşamaya başlamıştı.

Ailenin görece uzun bir dönem içinde bu mülkü edinebildiği görülüyor. 19. yüzyıl Sayda Şer'iye Sicilleri evin bir bölümünün ve çevresinin o zamanlar Ali ve Hüseyin Zehra'ya (muhtemelen harem) ait olduğunu ve *dar*'ın bazı odalarının (*beyt*) üç aileye, Dervişler, Babalar ve Ghannoumlar, satıldığı ve kiralandığını söylüyor (Sinno, 1988).

Daha sonra, 1859'da bu odalar Saydalı tüccar Yusuf Debbane'nin karısı Esin Hallat[8] tarafından satın alındı. Yusuf Sayda'daki Debbane soyunun atası ve varlığının ilk kurucusuydu. Büyük bir ihtimalle konutun, şehrin 19. yüzyılın sonunda surların dışındaki gelişimi sonucu inşa edilen modern bir yol (al-Mutran Caddesi) boyunca doğuya uzayan ve şehir surlarının ötesine geçen bahçeye bakan bir terasla genişletilmesi bu dönemde oldu.

Debbaneler muhtemelen Suriye'nin kıyı şehirlerindeki yeni ekonomik durumun yarattığı fırsatları yakalamak için Şam'ı terk ettiler (Owen, 1981; Abdel-Nour, 1987; Panzac, 1990).[9] Ailenin bir bölümü gittiği Mısır'a yerleşirken, diğer bölümü Sayda'da kök saldı (Kweiter, tarihsiz).[10]

Debbaneler Sayda'da ipek imalatı yatırımı yaptılar ve kıyı şehirlerinde kurulan Avrupalı konsolosluklarla yakınlaştılar (Charles-Roux, 1928). Daha sonra İskenderiye limanı üzerinden Mısır Hidivliği ile ticari bir ağ kurdular. Ayrıca validen tarımsal araziler tarım yapma hakkı satın aldılar ve iki ipek fabrikası kurarak Fransa Lyon'daki ipek üreticileri ve tüccarlarıyla mesleki ve ticari bağlar kurdular.

---

8 Khlat ailesi Trablusgarplıdır.

9 Bunun bir diğer nedeni de Antakya Ortodoks cemaatinin, daha sonra Yunan-Katolik kilisesinin oluşumuna ve yerel idari otoriteyle çatışmalar çıkmasına neden olan, iki rakip dala ayrılmasına yol açan mezhep tartışmaları olabilir.

10 Ailenin bir bölümü orada kayıtlıdır (Kahire İtalyan Konsolosluğu Arşivleri). Prof. A. Raymond'a bu dokümanların bir kopyasını sağladığı için teşekkür borçluyuz.

Bütün ünlü ailelerin üyeleri gibi Yusuf ve torunları Osmanlı resmi unvanı *Hoca*'yı aldılar. Yusuf Napoli ve iki Sicilya Krallığı'nın konsolosu oldu. Oğlu Raphael Fransa Konsolosu'nun *dragoman*'ı oldu ve Lübnan Dağı'nda yerleşmiş olan önemli Fransız ipek üreticisi Portalis ailesi ile bir evlilik ittifakı oluşturdu (Labaki, 1984). Aynı zamanda, imparatorluğun başkenti İstanbul'la da ticari bağlar kuruldu.

Bu arada, Ali Burcu malikânemsi bir burjuva konutuna dönüştü, artık Beni Debbane olarak tanımlanan ve Sayda şehriyle ilişkilendirilen Debbanelerin akrabalık bağlarının maddi ifadesi haline geldi.

Debbanelerin dar'ı

20. yüzyılın başında Raphael Debbane Mısır'dan oryantal sanatta uzmanlaşmış Deschamps adlı Fransız mimarla Şam'dan usta zanaatkârlar getirtti.

Konuta doğrudan Fransa Marsilya'dan ithal edilen kırmızı kiremitlerle[11] kaplı çatıyla ilave bir kat daha eklendi. Bu yapı Beyrut'ta doğan ve artık Doğu Akdeniz'in bütün şehirlerinde moda olan, farklı Akdenizli mimari kavramların kaynaştığı bir modeli, orta avlulu üç kemerli Beyrut evi tipine uygun inşa edilmişti (Davie, 2003).

İkinci kat Avrupa etkisini göstermektedir: ağaç tırabzanlıbarok bir iç merdiven, renkli vitraylı gotik pencereler, şimdi kapalı olan aşağıdaki avluya ışık taşıyan büyük bir cumba, dışa açılan büyük yatak odaları. Aynı sıralarda Avrupa'da olduğu gibi, elektrik, banyolar, yağlı boya duvarlar, Batılı tarzda mobilyalar gibi, konutun artık yararlandığı "modern" konforu anlatmaya gerek yok.

Alt katlarda, evin tarihsel çekirdeği de, eyvan zemininde Fransız tarzı Art Nouveau seramiklerin, verandada siyah ve beyaz İtalyan mermerinden karoların, divanların zemininde Fransız parkesi taklidi ahşap döşemelerin uyarlanmasıyla, değişikliklere maruz kaldı.

---

11 Marsilya St-Andre'de, Guichard Carvin ve Ort. tarafından yapılmıştır.

Resim 7. Beni Debbanelerin konutu: bir bölüm (Debbane Vakfı).

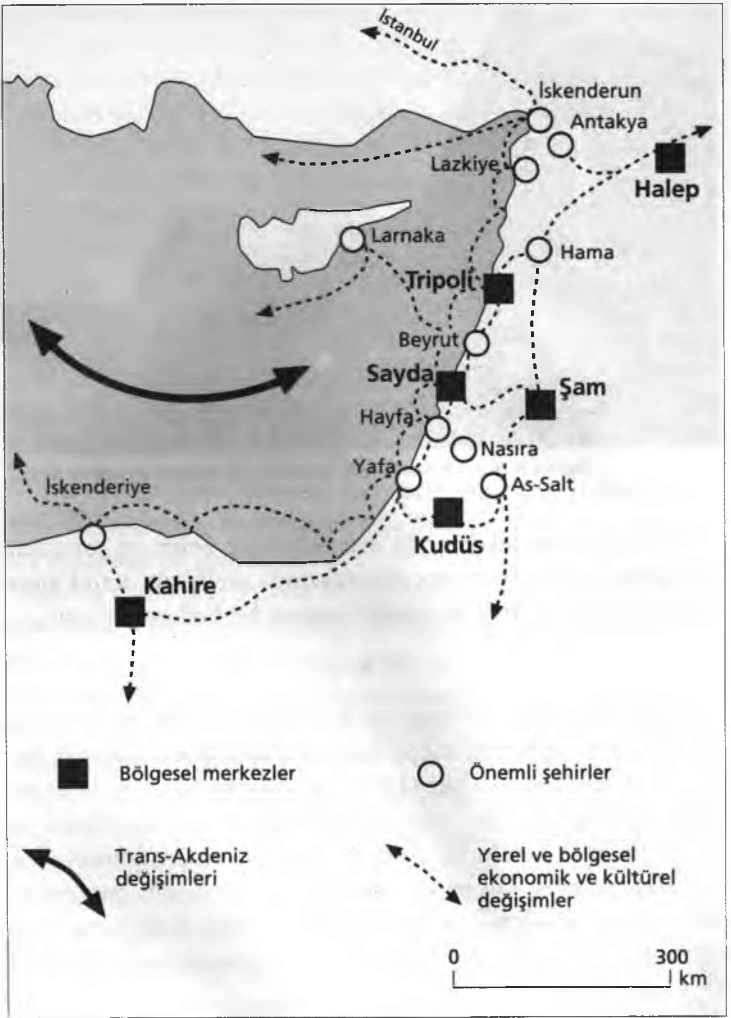
Üçüncü katta, tek bir oda inşa edilmişti: Şehre ve çevresine yukardan bakan, sıcak yaz akşamlarında meltemin serinliğinin hissedilebileceği, İtalyan esintili sevimli bir balkon, *tayyare*.

* * *

Sayda'daki Beni Debbane evi bu gün seçkin bir tarihsel anıt oluşturuyor. Aslen, bir Haçlı kalesinin kalıntıları üzerinde duran bir kuleyken, 18. yüzyıl boyunca büyütülmüş ve tipik bir Doğu Akdeniz evine, Türk esintili süslemeleri de kapsayan Memluk tarzı avlulu bir Suriye evine dönüştürülmüştü. 19. yüzyılda, ayrıca, dünyanın Akdenizli kozmopolit parçasının kültürel zenginliğini ve artistik beceri değiş tokuşunu teyit eden, Batılı barok, gotik ve Art Nouveau unsurlar ve örnekler de kazanmıştır.

Bu durum, sürekli alışveriş halinde kültürel değiş tokuşun kültürel deneyim ve yeniden dağılım için çekirdek işlevi gören ayrıcalıklı şehirler doğurduğu genel bir Akdeniz modeline işaret eder.

ÇEVİREN *Süha Ünsal*

Resim 8. Akdeniz kültürel ve ekonomik değişimi (18.-19. yüzyıl).

KAYNAKÇA

Abdel-Nour, A. (1987), *Le commerce de Saïda avec l'Occident du milieu du XVIIe jusqu'à la fin du XVIIIe siècles*, Beyrut, Publications de l'Université Libanaise.

Ayalon, D. (1996), *Le phénomène mamelouk dans l'Orient islamique*, Paris, Presses Universitaires de France.

Charles-Roux, F. (1928), *Les échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle*, Beyrut, Bibl. Archéo. et Hist., T. X, et Paris, Librairie P. Geuthner.

Davie, M. F. (2003), *La maison beyrouthine aux trois arcs, aux carrefours urbains du Levant*, Beyrut ve Tours, Coédition Alba/Urbama.

Derman, U. (2000), *Calligraphies ottomanes*, Paris, Éditions de la Réunion.

Keenan, B. (2001), *Damas*, Paris, Éditions Place des Victoires.

Khouri, M. (1966), *Sayda abr hiqab at-tarikh*, Beyrut, Al-Maktab at-Tijari lil Tiba'at wal Nachr wal Taouzi'.

Kweiter, E. (tarihsiz), *Hayat George Raffleh Debbane*, Jounieh, Imprimerie Pauliste.

Labaki, B. (1984), *Introduction à l'histoire économique du Liban, soie et commerce extérieur en fin de période ottomane (1840-1914)*, Beyrut, Publications de l'Université Libanaise, Section des Études Historiques.

Majzoub, T. (1983), *Tarikh Sayda al-ijtima'i*, Beyrut, Al-Maktaba al-'Asriyyat.

Mariti, G. (1787), *Viaggio da Gerusalemme per les coste della Sória*, Livorno, Tomaso Masi e Comp., 2 cilt.

Owen, R. (1981), *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, Londra-New York, Methuen & Co.

Panzac, D. (1990), "Commerce et commerçants des ports du Liban Sud et de Palestine (1756-1787)", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 55-56, 75-93.

Sinno, Gh. M. (1988), *Madinat Sayda 1818-1860*, Beyrut, Arab Scientific Publishers.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Modernlik ve Çeşitlilik Bağlantısında Akdeniz Şehirleri

İstanbul *Mahallesi* ve Venedik *Gettosu*; Yerinde Bir Karşılaştırma mı?

NORA ŞENİ

Kentsel ve kırsal alanda farklı etnik/dinî grupların birarada yaşamalarına izin veren Osmanlı "hoşgörüsü" kavramı son yıllarda gittikçe daha fazla kullanılır ve el üstünde tutulur oldu. Türkiye'nin hoşgörü göstermekteki bu kapasitesi çoğulculukla baş edebilme konusundaki yeteneğini kanıtlamakta etkili olarak Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine aday olmasına yardımcı oldu. Ancak Osmanlı şehrindeki hoşgörü konusu gerçekte biraz farklıydı. Bu bildiri, Osmanlı şehirlerinde varolan düzenlemeleri ve Müslüman ve gayrimüslim topluluklarla ilişkili olarak bu kuralların konmasının arkasındaki mantığı inceleyecektir.[1]

16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna dek Babıâli, şehir hayatının pek çok yönünü düzenlemek için kadınların ve gayrimüslimlerin (Hıristiyan ve Musevi) şehirlerdeki varlıklarının koşullarını kurallara bağlayan fermanlar çıkarmıştır. Bu fermanlar onaylanan peçe ve *ferace* kalınlıklarını ve renklerini belirterek, türban uzunluk ve şekillerini tayin ederek, kuşak uzunluklarını belirleyerek vs. giysiler hakkında kurallar koymuş-

1 Bu makalenin ilk kısmında N. Şeni "Ville ottomane et Représentation du Corps Féminin". *Les Temps Modernes*. Juil-Août 1984, s. 65-95'te ele aldığım bazı konulara yer vereceğim.

tur. Binaların yasal yükseklikleri ve inşalarında kullanılan taşların özellikleri sahiplerinin etnik/dinî kimliklerine göre düzenlenmiştir. Bu *fermanlar* kadı, bostancıbaşı, subaşı ve imamlar gibi şehrin yetkili kişilerine hitap etmektedir.

> İstanbul kadısına hüküm ki
>
> Bundan akdem yehud ve nasârâ ve sayir kefere tavifes âlâ ve ve hazır libas giymeyübmen oluna deyu hükmü hümayunum virilüb men olundukları ecilden yehud tayifesinden bazı rikâbi hümayunuma rika sunub libas babında âdeti kadime mugayir telebbüs iderler deyu sekva eyleyüb hususu mezbur görülmek emrim olmagin yehud ve sayir keferenin feraceleri surmayi karaca çuka olub temgalari olmiya Ve kuşakları yari penbe ve yari harir olub kıymetde otuz ve kırka ola ziyadeye olmiya Ve paşmakları siyah ve yassi yüzlü ve içi astarsız ola Gayri renk olmiya Ve iç edikleri siyah mesinden olub sahtiyan olmiya Ve avreterli ferace giymiyeler Eski kanunları üzre fahir ve Bursa kutnusundan fistan giyeler Ve çakşırları âsumanî olub gari renk olmiya Ve avretleri paşmak giymiyüb eski kanun üzre kundura ve sirvani giyeler Ve müslümanlar hatunları giydikleri gibi seraser yaka ve arakiyye giymiyeler Giydikleri takdirce atlasdan kutnudan giyeler Ve Ermeniler dahi Yahudi giydügin giyeler Amma baslarına alaca kuşak sarınalar Ol dahi az ola Ve Ermeni avretleri ferace giymiyeler Ferace yerine fahir ve terlik giyeler Ve içlerine siyah ve suramyî Bursa kutnusu giyeler Ve ayaklarına mayi çakşır ve mesin iç edik ve sirvanî paşmak giyeler Yehudda ve sayir kefere surmayi siyah ferace giyeler Ol dahi bogasi saçaklı ola Lükündeli ve ütilü olmiyub sade ola Ve fahir giydükleri tadirce oldahi siyah ve surmayi olub gayri renk olmiya Ve kuşakları ve saçakları ve iç edikleri dahi evvelinde zikrolundugu üzre giyüb gök sarmalar Ol dahi az ola Ve içlerine ve dışlarına iskerlat giymeyüb Feriye ve Selânik çukasi giyeler deyu mufassal defter idüb süddeti saadetime irsal etmişsin Buyurdum ki tayifei mesküre libasları minbaad üslûbu mezkûrdan tecavüz itmeyüb dahi kıymetlu fahir libasdan içtinab üzre olalar Bu babda

> muhtesib mübaşir olub hilâfı emri şerif vaz'etdürmekden hazer idesin Temerrüd ideni segidüb muhtacı arz olanı yazub bildiresin (Muhtesibe virildi) (...) (1568)[2]

Kalpağın etrafını saran bu tülbente "*türban*" denirdi ve toplumun gayrimüslim kesiminden olan herkes belli bir renkte türban takmak ve ayakkabı giymek zorundaydı. Mavi Yahudilere özgüydü, siyah Rumları belirtiyordu ve Ermeniler kızıl *türban*larından tanınabiliyorlardı. 19. yüzyılda bu düzenlemelere uyulmaz oldu ve tüm gayrimüslimler siyah türban takmaya başladılar.

Bu fermanlar yalnızca kıyafetlerle değil İstanbul'un Müslüman ve gayrimüslim yayalarını birbirlerinden ayıran "şehir" trafiğiyle de ilgililerdi.

> İstanbul kadısına hüküm ki Kefere taifesi ata binmayub ve samur kürk ve kalpak ve firengî kemhâ ve atlas giymeyüb ve avretleri dahi müslüman tarzida ve üslûbunda gezmiyüb ve parus ferace giymeyub mahasal (neticede) libaslarında ve tarzı üslûblarında tahkir ve tezlil olunmak ser'an ve kanunen mühimmatı diniyyeden iken bir nice zemandan beru ihmal olunub hükkâmin (hâkimlerin) müsaadesile kefere ve Yehud tayifesi çarşularda at ve libas ile gezüb ve samur kürk ve fahir libaslar ile çarşu içinde müslümana mukabil gelikde kaldırımdan inmiyüb ve kendüler ve avreteler ehli islamdan ziyade şevket sahibleri olub bihasbesser'akir ve tezlil olunmakdıkları mesamii aliyeyeme ilka ve süddei saadetime inha ve ilâm olumagin (...)
>
> Buyurdum ki ...vusul buldukda bu babda sadir olan emrim üzre amel id"b dahi kefer tayifesin bihasbesser'i velkanun donda ve libasda ve tarz üslubda tahkir ve tezlil eyliyüb minbaad ata bindirmiyüb ve samur kürk ve samur kalpak ve atlas v kemha giydirmiyüb ve avretleri dahi yüksek arakiyye ve parus çuka giyinmiyüb müslüman tarzında ve libasında gezmiyeler. Olmakuleleri men' ve ref' eyliyüb bu babda sadir

2 Ahmet Refik, *On altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul, 1933, Çeviren N.S.

olan emrimin icrasında dakika fevt eylemiyesin. Fi 21 S 1040 (1630).[3]

Yemek fiyatlarını düzenleyen fermanlardan Babıâli'nin bazı durumlarda gayrimüslimlerin küçük dükkânlarda bulunmalarını yasakladığını öğreniyoruz:

> "Lokanta sahipleri yemek ve kelle pişirecektir. Tezgâhta kafir bulunması yasaktır. Don yağı ile hiçbir şey pişirilmeyecektir. Kaynatılan, fırınlanan veya kızartılan her şey tam pişmiş olacaktır. İşkembenin sekiz porsiyonu 1 kuruştur. Bir işkembe dolması 1 kuruştur."[4]

Etnik/dinî topluluklar arasındaki hiyerarşi yalnızca hâkim (Müslümanlar) ve hükmedilen (Hıristiyanlar ve Yahudiler) birer grup belirlemekle kalmamıştır. Gayrimüslimler de her bir topluluğun nüfus açısından önemine göre bir hiyerarşi içinde yer almaktaydılar. Müslümanları önce Ortodoks Rumlar ve ardından Ermeniler izliyordu. Yahudiler ise İstanbul'daki en küçük gayrimüslim topluluktu.

Fermanlar, İstanbul'un mimari düzenini belirlemek ve kentsel alanın dokusundaki dinî farklılıkları gözler önüne sermek konusunda da etkiliydi. Yine fermanlar bina sahibinin etnik/dinî kimliğine göre izin verilen bina yüksekliklerini de bildirmekteydi:

> "Hassa Mimar başı Mehmed dame mecdiyuya (ulugu sürsün) hüküm ki
>
> Mahmiyei Kostantiniyeye (....) de vaki gerek müceddeden (yeni olarak) inşa ve gerek tagyir ve tecdidini murad iden menazil eshabından müslüman olanlarına on ikişer ve zimmî ve Yehud olanlarına dokuzar zira kadden irtifaa ruhsat ve tuğladan kirpi saçak üzre bundan akdem mufassal ve mesruh şururt ve kuyudu havi (kayıtları kapsayan) fermi âlisanim

3 Ahmet Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1931. s. 52.

4 Alıntı N. Beldiceanu: *Recherches sur la ville ottomane au XVIè siècle*. Maisonneuve et Larose, 1973, Paris, s. 199'dandır.

sadir olub hilâfina bir dürlü hareket iktiza itmez iken...." (vs)[5] (1725)

Diğer bazı *ferman*larsa bir evin merdiveninin kaldırım üzerine ne kadar taşabileceğini belirlemekteydiler.

Bu noktada, nüfusun şehirdeki varlığı Babıâli'nin fermanlarıyla düzenlenen başka kısımları olup olmadığını sormak yerinde olacaktır. Babıâli'nin hem Müslüman hem de gayrimüslim kadınların sokaklarda, dükkânlarda ve araçların içinde uyması gereken kuralları belirleyen *ferman*ları da vardı. Bu fermanların dili şehirdeki gayrimüslimlerin varlığını düzenleyen kurallarınkine çok büyük benzerlik göstermekteydi. Kıyafet ile ilgili olarak belirlenen kurallar çok detaylıydı. Dahası, bu fermanların meşruiyetinin temeli öncelikle şeriata uygunluklarına ve ardından da köklerinin eskiye dayanmasına oturtulmuştu. "*Kadimden olalı beri*" ifadesini barındıran tüm ferman metinleri bunun Osmanlı hukukunda meşruiyetin temel ilkesi ve de zorunlu olduğunu gösterir.

"Istanbul kadısına ve yeniçeri ağasına ve hassa bostancı basıya h"küm ki

(...) devlet Edirne'de bulunub ümuru mühimmeye iştigal ile tesamüh olunmagla bazı yaramaz avretler intihazi firsat ve sokaklarda halki idlâl kasina izhari zibü zinet ve libaslarında gûna gûn ihdası bid'at ve kefe avretlerine taklid serpuşlarında u'cube hey'etler ile nice üslûbu ma'yub ibda' ve adabı ismet bilkülliye meslûb olacak mertebe kıyafetler ihtira' itmeleirle bundan akdem men' olunmuş iken mesaliki mehami nizami memaliki islâma iştigal esnasında eslâfinizdan ademi tekayyüdden nasi yine hedki perdei namusdan tahsi itmeyüb dürlü dürl"hey'eti senia ve kiyafeti fazihaya mütasaddi ve birbirini görerek bu halet ehli ismet olanlara da âdet olmak mertebelerine müeddi olmagla ümmeti Muhammedi idlâlü ifsada sebeb ve ehli irz ve sahibei ismet olanlara dahi ithadi kıyafetden nasi senaatleri sirayetine bâdi oldugundan (...) badelyevm nis-

5 Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1930, s. 83.

van taifesi bir sibirden (karış) ziyade kebir yakalu ferace ve üç değirmi mikdari haddi itidalden ziyade yemeni ile sokağa çıkmayub ve bir barmakdan ziyade sirit istimal itmemek ve iderler ise yakalir kat' olunmagla tenbih ve inzar ve bundan sonra dahi mütenebbih ve mütevakkiz olmqyub kiraren müşahede olunur ise ahiz ve diyari ahare nefvü iclâ ile te'dib olunacakların mahalle imamlarına muhkem tenbih ve te'kid ve (...) eger bundan sonra mütenebbih olmazlar ise feracelerinin yakaları ve serpuşları kat' olunub (...) ve siz ki yeniçeri ağası ve bostancı başı mumaileyhsiz bu makule hey'eti fahişe ile rast geldiginiz nisvan taifesinin emri şerif hareketlerine müsmaha (...) ile mazmunu emri âlisani tenfizü icrada bir dürlü tekâsül¨nüz istima' olunacak olur ise muahaz ve muaka olacağınız yekiynen bilüb ana göre basiret üzre hareket ve bu hususda ziyade ihtimam ve dikkat ve bu emri şerifimi mahakimde sicillâta kaydü sebt ve düstuül amel olub fibaad isleyenlerin cezayi sealanı tertib ve nisvandan kâinen men kâne mütenebbih olmıyanları ta'zirü te'dib eyleyüb tesam¨h ve taâs'lden ihtiraz ve müslime ve kâfire ve salihe ve facireyi kiyafei na meşru'adan bi eyyi halin men'ü zecr ve mesagi ser'i olmiyan bid'atlerin def'ü men eylemeniz babında fermanı âlisanim sadir olmuşdur. Buyurdum ki Evalli 1138" (1725)[6]

Düzenlemeler yalnızca kıyafetlerle ilgili değildi; bunlar gitmelerine izin verilen sokaklar, alışveriş edebilecekleri ve edemeyecekleri yerler, evlerinden çıkmalarına izin verilen saatler ve binmeleri yasaklanan araçlarla hem Müslüman hem de gayrimüslim kadınlar için şehrin bir portresini çizmekteydiler. Ulaşımda, örneğin Haliç'i ya da Boğaz'ı geçen küçük kayıklarda (*sandal, kayık, pereme*[7]), kadın ve erkeklerin birarada oturmalarını yasaklıyorlardı:

"Peremeciler kethüdasına hükümki Bundan akdem taze avretler ile bazı lendat pereemye girüb gezsün deyu peremecile-

---

6 A. Refik, *Hicrī Onikince Asırda İstanbul Hayatı, a.g.e.*. s. 86-88.

7 16. yüzyıl Türkçesinde *pereme* küçük kayık anlamında kullanılmaktaydı ancak kelimenin kökeni Yunancadır ve "karşı tarafa geçmek" anlamındadır.

re tenbih olmagla fukaradan ihtiyar hatunlar dolmuş pereme ile öte yakaya geçmek istediklerinde ehli irz tayifesi mani olub fukarayi rencide eyledikleri istima olumagin buyurdum ki vardıkda bu babda mukavved olub fukaradan omikule hatunlar dolmuş pereme ile öte yakaya geçmek istediklerinde kadimden olugelâne muhalif kimesneyi dahl etdirmeyüb bir fukarayı rencide etdirmiyesin (...)Şer'i Şerife muhalif taze avretler levend tayifesile peremeye girüb gezmekden hazer idesin. Ve peremeclere tenbih ve tekid (yırtılmış) ve agâh eyliyesin (...) Fi 23 L 988 (1580)[8]

Bu fermanda ayrım için bir kriter daha göze çarpmaktadır: kadınların yaşı. Erkeklerin yakınında bulunmak yalnızca genç *(taze)* kadınlara yasaklanmıştır, yaşlı kadınlara değil.

Bu yasak yalnızca ulaşım araçlarında değil 16. yüzyıla ait bir fermanda da görüldüğü gibi kadın ve erkeklerin bir arada bulunmasına izin verilmeyen dükkânlarda da uygulanmaktaydı:

"Eyub kadısına hüküm ki

Mektub gönderüb Camii Kebir mahallesinde Mûceddeden bina olunan medresei şerif kurbinde ve mektebi şerif yanında vaki olan dükkânların ve etmekçi fırınlarının ve bostanların ekserisinde kefere tayifesi olub fisk ve fücur idüb kaval çalub horos depüb hamallenin sugulüne ve sulehanin tilâvetine ve istimai ezanı şerife mani ve kaymakçı dükkânlarına bazı nisa taifesi kaymak yemek behanesile girüb oturub namahremler cem olub hilâfi ser' vaz ve teaddileri vardır deyu müslimler haber virdiklerin bildirmişsin İmdi şer'i şerife muhalif bu hususlar men ve ref olunmak mühimmati umuru seriyyedendir (....)"[9] (1573)

Başka *ferman*lar ise, söz konusu kadınların dışarı çıkmak için geçerli nedenleri olmadığı durumlarda, şehirde kadının varlığını yasaklamaktaydı. Yalnızca vakit geçirmek, hava al-

8 Ahmet Refik, *Hicrî Onuncu Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul Devlet Basımevi, 1935, İstanbul, s. 41.

9 Ahmet Refik, *a.g.e.*, s. 40.

mak ve etrafta dolaşmak gibi amaçlarla dışarıya çıkmak yasaktı. Hamama gitmek ya da akraba ziyareti gibi dışarda olmayı meşru kılacak makul bir neden olması gerekliydi:

> "Hassa bostancı başıya hüküm ki
>
> Bifazlihi tealâ fasli behari bediülâsarin hulûlünden nasi nisvan tayifesinden bazılar tenezüh ve teferrüc behanesile Üsküdar'dan Kısıklı ve Bulgurlu ve Çamlıca ve Nerdübanli ve olhavaliye ve bazıları dahi Begkoz'dan Tokad ve Akbaba ver Derseki ve Yusa'nam mahallere arabalar ile gidüb haliül izar kestü güzar ve envai fezahatü senayii müstetbi' harakâti gayri marziyyeye ictisar eyledikleri yakiynen inha ve ihbar olundigi cihetden men'ü def'i rütbei nücubda olmagla imdi fimabaad tayifei nisvandan teferüc ve tenezzüh bahanesile Üsküdar'dan Kısıklı ve Bulgurlu ve Çamlıca ve Nerdübanli ve olhavaliye (...)araba ve tariyki ahar ile gitmeden men'i ekid ile men'ü ref ve tenbihi lâim gelânlere gereği gibi tenbih ve tefhime ihtimam ve dikkat ve aleddevam teftiş ve tefahhusda tekayyüdü tam eyeleyüb hilâfi fermani âli harakete ictira eyleyanler ile arabacılarını ahü te'dib ve ta'zir içün huzurumuza irsal ve ihzara bezli vüs'ü kudret ve mikdarı zerre tekasül ve taksirden ittika ve mücanebet eylemen babında fermanı âlisanim sadir olmuşdur."[10]

Nereye, ne zaman, kiminle gidileceği, nasıl giyinileceği ve hangi dükkânlardan alışveriş edileceği bugün kişisel tercih ya da zevk olarak kabul edilir, kişinin kendi *namus*unu değerlendirmesi aile, komşuluk, moda, piyasa ve ekonomik parametreler gibi sivil kurumların yetkisi ve telaffuz edilmeyen kuralları tarafından değerlendirilir ve düzenlenir. Osmanlı Devleti ise bu kurumlar yokmuşçasına ya da bu kurumlar kadının şehirdekini varlığını kontrol edemezmişçesine davranmıştır. Bu *ferman*lar, gücünü dinî otoritelere devretmeyen ya da onlarla paylaşmayan ve inanışları, gelenekleri, alçakgönüllülük, komşular hakkında dedikodudan kaçınma ve ailenin büyüklerinin

10 Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1930, s. 175.

baskısı gibi insan davranışlarını düzenleyen kültürel değerleri göz önünde tutmayan merkezî bir iktidara işaret etmektedir. Babıâli'nin bu konumu kişileri aracı kurumlar olmaksızın devletle doğrudan bir ilişkiye sokmakta ve kamusal alandaki kurum ve mekanizmaların güçlerini ellerinden almaktaydı.

Azınlıkların ve kadınların şehirdeki varlıklarını kontrol etmeyi amaçlayan bu fermanlar bütününün özellikleri aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1) Bunlar, gayrimüslimlerin ve her dinden kadınların kentsel alandaki görünür varlıkları ile ilgiliydiler; bu kişilerin kentteki varlıklarını düzenlemek amacındaydılar.

2) Detaylara aşırı derecede önem vererek kullanımına izin verilen kostüm ve giysi tiplerini belirlediler.

3) Gayrimüslimler söz konusu olduğunda ait oldukları etnik/dinî topluluğa göre renkler belirlediler. Hıristiyanların ve Yahudilerin belli renkleri giymelerini yasakladılar: Yeşil Müslümanlara özgü bir renkti. Yalnızca Müslüman kadınlar doğal, boyanmamış deriden sandaletler giyebiliyorlardı.

4) Kadınların belli zamanlarda belli yerlere gitmelerini yasakladılar. İstanbul sokaklarında uyulacak "görgü kuralları"nın bir tanımını vererek protokolü belirlediler ve Müslümanların üstünlüğünü vurguladılar.

5) Bina sahibinin dinî kimliğine bağlı mimari kurallar belirleyerek bu fermanlar nüfusun dinî yapısına göre şehrin mimari düzenini (*decorum*) belirlediler.

Devlet, şehri kendisinin yönetmeni, kostümcüsü ve sahne tasarımcısı olduğu bir tiyatro sahnesi gibi görüyordu. Kıyafet düzenlemeleri, renklerin seçilmesi, kumaşın, süslerin, kişinin giyeceği kıyafetin değerinin belirlenmesi kimin kim olduğunu görünür kılmak amacını güdüyordu. Sultan saraydan şehre bakar bakmaz nüfusu cinsiyetine ve ait olduğu etnik/dinî topluluğa göre ayırdedebilmeliydi.

Bu fermanlar bütünü bize dinî temellere dayanan *mahalle* ile Venedik, Roma ya da Frankfurt'taki Yahudi *getto*larının[11]

---

11 Getto kelimesi, İtalyanca'da madeni kalıba dökmek anlamına gelen *gettare* kelimesinden türemiştir. Venedik gettosu belediye bakır dökümhanesinin bitişi-

karşılaştırılmasını mümkün ya da imkânsız kılacak kanıtlar sunar mı? İstanbul'un topografik mozaiği etnik/dinî temellere göre bölünmüş *mahalle*lerden ve etnik olarak daha karışık olan zanaatkârların bulunduğu alanlardan oluşur.[12] Mahalle Avrupa gettosunun Osmanlı'daki karşılığı mıdır?

19. yüzyılın sonuna kadar Avrupa'nın her yanında var olan Yahudi gettoları hakkında geniş bir literatür bulunmaktadır. Bunlardan biri duvarları ancak 1890'larde yıkılan Roma'daki gettodur. Ama daha gettolardan önce de bir Hıristiyan kentinde Yahudilerin varlığını görünür kılan *rouelle* vardı. 13. yüzyılda, 4. Latran Konsülünden sonra ve 1269'daki sekizinci Haçlı seferinin arifesinde, Fransız kral Saint Louis Yahudileri kıyafetlerinin üzerine sarı ve yuvarlak bir kumaş takmaya zorlamıştı.[13] Tarih yazımı genellikle bu ayırt edici işaretin yalnızca Yahudilere değil Müslümalara da uygulandığını gözardı et-

---

ğindeydi. "Sonradan *getto* kelimesi Venedik'teki özel topografik kökeni genişledi ve zorunlu Yahudi yerleşim alanlarına atıfla da kullanılmaya başlandı." Benjamin Ravid, "Curfew Time in the Gheto of Venice", E.E. KIttel ve T.M. Madden (ed.) *Medieyal and Renaissance Venice*, University of Illinois Press, 1999, s. 237.

12 "There is, however, a very basic difficulty in finding references to individual *mahalles* in pre-nineteenth century Ottoman archival sources. The only Ottoman historical sources for Istanbul that are classified on a topographical basis and in which various *mahalles* can be spotted are the Archives of the Religious Courts (*Ser'iye Sicilleri/Kadi sicilleri*) and even in these archives, homogenous, long, and uninterrupted time series are difficult to come by." Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman İstanbul*, New York, SUNY Press, 2003 s. 3.

13 "*Parce que nous voulons que les juifs puissent être reconnus et distingués des chrétiens, nous vous ordonnons à la demande de notre très cher frère dans le Christ Paul Chrétien, de l'ordre des frères prêcheurs, d'imposer des insignes à chaque juif des deux sexes: à savoir une roue de feutre ou de drap de couleur jaune, cousue sur le haut du vêtement, au niveau de la poitrine et dans le dos, afin de constituer un singe de reconnaissance, dont la circonférence sera de quatre doigts et la surface assez grande pour contenir la paume d'une main. Si à la suite de cette mesure un juif est trouvé sans cet insigne, son vêtment supérieur appartiendra à celui qui l'aura trouvé sans cet insigne, son vêtment supérieur appartiendra à celui qui l'aura trouvé ainsi*" in *Ordonnances des rois de France de la troisième race*, Paris, c. I, 1723, s. 294, alıntı, Danièle Sansy. "Marquer la Différence: l'imposition de la rouelle aux XIIIè et XIVè siècles", *Médiévales*. 41(2001) Paris, PUV. s. 15-37. Bkz. G. Dahan, *Les Intellectuels chrétiens et les juifs au Moyen Âge*, Paris, 1990 ve D. Tollet (ed.), *Politique et religion dans le judaïsme ancien et médiéval*, Paris, 1989.

mektedir.[14] Ayrıca Rönesans döneminde Venedik'te Yahudilerin belli bir süre gettoda yaşamaya zorlandıklarında Yahudi olduklarını belirten şapkalar takmak zorunda kaldıkları bilinmektedir.

Yahudilerin Hıristiyan mahallelerine yerleşmelerini yasaklayan ilk papalık fermanı 1442'de, Papa II. Eugene'nin döneminde çıkarılmıştır[15] ancak uygulanmamıştır. Roma'da yaşayan Yahudilerin evlerini bırakıp Yahudi mahallelerine dönmelerini emreden ve Yahudi mahallesinde yaşamakta olan Hıristiyanların taşınmasına neden olan Papa IV. Paul'ün 23 Mayıs 1555 tarihli fermanıdır (*Cum Nimis Absurdum*). Buna göre, mahallenin etrafı duvarla çevrilecekti ve bu duvarlar ancak 19. yüzyılın sonunda yıkıldı.

Benzer bir durum birkaç yıl önce Venedik'te yaşanmıştı. 1516'da Venedik Senatosu aksi kararlaştırılana dek Venedik'in tüm Yahudilerinin Ghetto Nuovo olarak bilinen adada yaşayacaklarına dair bir yasa çıkarmıştı. "Bu yasa Yahudilerin geceleri gettodan çıkmalarını ve şehirde dolaşmalarını engellemek için iki kapının yapılmasını şart koşmuştu. Bunlar gündoğumunda marangona çanı çaldığında açılacak ve yirmi dördüncü saatte yani, bazen hatalı olarak iddia edildiği gibi gece yarısında değil, günbatımında kapatılacaktı zira tek amaç Yahudileri hava karardıktan sonra ayrı bir yerde tutmaktı. Yasaya uyulmasını sağlamak için daha sonraları Yahudilerin isteği üzerine sayıları ikiye indirilen dört Hıristiyan muhafız bu kapılarda yanlarında aileleri olmadan yaşayacaklardı ve bunların maaşlarını Yahudiler ödeyecekti. Ghetto Nuovo'nun küçük kanallara bakan iki yanı tüm su kıyıları ile olduğu gibi duvarla kapatılacak, böylelikle Yahudilerin Venedik şehir iletişiminin en temel şekli olan su ile temasları kesilecek ve Collegio tarafından

14 A. H. Cuttler ve H. E. Cuttler, *The Jews as Ally of the Muslim. Medieval Roots of Antisemitism*, Notre Dame, 1986, s. 183-204.

15 Rodocanachi, *Le Saint-Siège et les Juifs*. Paris, Firmin-Didot, 1891'de Yahudilere hitaben çıkarılan bu papalık fermanının metnini vermiştir: "Inter christianas non habitent sed infra certum viculum sen locum a chritianis separati et segregati, extra quem mullatenus mansiones habere valeant inter se degant." (s. 38, dn. 2).

sağlanarak masrafları Yahudiler tarafından karşılanacak olan iki tekne gece gündüz adanın etrafında dolaşacaktı. Belirlenen saatten sonra dışarıda yakalanan her Yahudi ilk suçu için 100 liretlik bir ceza, ikincisi için 200 liretlik bir ceza ödeyecekti."[16] Venedik hükümeti Venedik Yahudilerinin gettoda yaşamalarına dair bu yasayı 1797'ye kadar uyguladı.

Bu düzenlemenin amacı öncelikle Yahudileri görüldükleri kâfir konumunda tutmak ve genel teolojik nedenlerle aşağı konumlarını sergilemek ve bunun yanısıra Hıristiyan nüfusla sosyal temaslarını mümkün olduğunca sınırlamaktı. "Buna göre yasal olarak Yahudiler çok kısıtlı ekonomik faaliyetlerde bulunuyorlardı ve diğer kısıtlamalar arasında mülk edinememeleri ve düzenli olarak Hıristiyan hizmetkâr çalıştıramamaları da vardı. Bunların yanısıra Yahudi olduklarının hemen anlaşılabilmesi için belli renkte şapka takmaları da gerekiyordu."[17]

Louis Wirth Getto'yu tanımlayan dört kriter belirlemiştir.[18] Bir nüfusun genellikle etrafı duvarlarla çevrili bir mahallede yaşamasını şart koşmak ve gettonun kapılarının giriş-çıkış için günün hangi saatinde açılacağını kurallara bağlamak anlamına gelen *sınırlama/tahdit*; gettoda yaşayanların dinî bir kimlik gibi ortak özelliklerinin olması, yani *homojenlik*. Getto aynı zamanda toplumun tüm tabakalarını içinde barındıran küçük bir evrendir (*microcosmos*). Son kriter olan *kontrol*, gettonun toplumsal hayatını düzenleyen seçilmiş ya da atanmış iç örgütlenme ve kurumlar ile ilgilidir. Wirth'in tanımı gözönünde bulundurulacak olursa, vurgulamak istediğim ilk nokta Hıristiyan Avrupa'nın gettoyu hayata geçirmek için bu ayrımın tan-

---

16 Benjamin Ravid. "Curfew time...", s. 238, Ghetto Nuovo'nun kuruluşuyla ilgili olarak bkz. Robert Finlay, "The Foundation of the Ghetto: Venice, the Jews and the War of the Leage of Cambrai", *Proceedings of the American Philosophical Society* 126 (1982), s. 1140-154; Alisa Meyuhas Ginio (ed.), *Jews, Christians, and Muslims in the Mediterranean World after 1492*, Londra, 1992; Ennio Concina, "Owners, Houses, Functions: New Research on the Origins of the Venetian Ghetto", *Mediterranean Historical Review* 6 (1991-92) s. 180-189.

Polonya gettosu için bkz. Daniel Tollet, *Histoire des Juifs en Pologne*. Paris, PUF, 1992.

17 Ravid. "Curfew...", s. 237.

18 Louis Wirth, *The Ghetto*, Şikago, 1928.

rıyı öldüren toplum olduğu için kötülükle suçlanan ve *öteki* olarak kabul edilen Yahudilerle olan teması engellemek üzere olduğu inancına dayanan bir imge üretmek zorunda kaldığıdır. Getto, Hıristiyanları bu kötülükten ve alçaklıktan korur. Yahudiler alçaklığı temsil eder, Yahudi imgesi kirlilik ve iğrenme ilgili tüm atıfları içinde barındıran bir hazne işlevi görür. Bu yüzden Hıristiyanların gözünde Yahudiler, görünür olarak sınırlanmış bir alanda tutulmalıydı, böylelikle kirliliğin yayılması engellenerek bundan korunduklarına dair bir güvenlik hissi yaratılabilirdi. Bu, getto örgütlenmesini "meşrulaştıran" temel hayali mekanizmaydı.

Halbuki etnik/dinî azınlıkların kentsel varlığını *mahalleler* yoluyla düzenleyen Osmanlı fermanlarının amacı öncelikle *şeffaflık* sağlamaktı. Fermanlar, etnik/dinî kimlik ve cinsiyet farkı temelinde kimin kim olduğunu çabucak ayırt etmenin Babıâli için önemli olduğunu göstermektedir. Babıâli'nin İstanbul nüfusunu birbirinden ayırt etme isteği alçaklıktan, kirlilikten ve kötülükten korunma hayalinden kaynaklanmıyordu. Bu daha çok sultanın konumu ve sarayından ne kadar "görebildiği" ile ilgilidir: "Hükmetmek...görmektir." Hükümdar deli, cahil, ayyaş, hasta... olabilir, "gördüğü" sürece bunların hiçbiri önemli değildir. Görmemek boyun eğmek zorunda olmaktır. Kişinin *körü körüne* itaat ettiği despot rejimlerde körlük tebaanın sembolüdür."[19] Yine bu yüzden taht kavgaları sırasında rakibinden kurtulmanın en iyi yolu onu kör etmektir. Bunlar iki farklı "meşrulaştırma" rejimi ve toprakların ayrımı için iki farklı düzendir.

Vurgulayacağım ikinci nokta getto ve mahalle arasındaki belirgin farklardır: 1) *Mahalle*, sakinlerinin dinî kimliği söz konusu olduğunda tamamen homojen değildir; farklı dinlerden ailelerin bir mahalleye taşınmasını engelleyen herhangi bir kural yoktur. 2) Bazı Osmanlı şehirlerinde mahallelerin duvarları ve kapıları olsa da bunların varoluş nedeni şehrin geri kalanını etnik/dinî mahalle sakinlerinin "kirliliğinden" korumak değildir.

---

19 Alain Grosrichard, *Structure du Sérail*, Paris, le Seuil, 1979, s. 73, Çeviren N. S.

Vurgulanan bu iki nokta Osmanlı döneminde Türkiye'deki şehrin belli bir nüfusu yani Yahudileri toplumun geri kalanından zorla soyutlayan Avrupa getto sisteminin tersine farklı dinlerin hoşgörü içinde birarada yaşamalarını olanaklı kıldığı fikrini desteklemektedir. Bu yüzden İstanbul'un *mahallesi* ve Venedik'in *gettosu* arasında bir karşılaştırma yapmak yerinde değildir.

ÇEVİREN Işık Demirakın

Doğu ve Güney Akdeniz Kentlerinin Batılılaşma Sürecinde Osmanlı Etkisi

STEFANOS YERASIMOS

Avrupa'da sanayileşme ve buna bağlı olarak, göçün sonucu olarak kentlerin büyümesi ve değişime uğraması, 19. yüzyıl boyunca planlama ve şehircilik sorunsalını gündeme getirdi. Yeni oluşan kentli sınıflara ve işlevlere ait alanların belirlenmesi, bunların arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi, kent arazisinin dağıtımı ve bundan kaynaklanan rant ve spekülasyon sorunları, giderek yeni bir kent kavramı ve modeli oluşturacaktır. Ancak 19. yüzyılda oluşmaya başlayan şehircilik bilimi, düzen, sağlık ve güzelleştirme ilkeleri etrafında dönmektedir. Düzen, görsel (simetri, perspektif, estetik) olmakla birlikte, aynı zamanda toplumsaldır. Sağlık, salgınlardan korunmak ve aynı zamanda yeni kentlilerin oluşturduğu gettolara ve kötü yaşam koşullarına bir çözüm bulmakla ilgilidir. Güzelleştirme ise Rönesans ve Barok kentten yola çıkarak geliştirilen, geometrik bir şemaya uyan, ızgara planlı, geniş caddeli, meydanlı bir kent modelinin uygulanmasına yöneliktir.

Daha önceki yüzyıllarda, sömürgecilikle, özellikle Amerika'ya taşınmış olan düzenli kent modeli, bu geliştirilmiş haliyle ve sömürgeciliğin gelişmesiyle 19. yüzyılda dünyanın her tarafına ve bu arada Akdeniz'in doğusuna ve güneyine de götürülecektir. Ancak bu model burada eskiden beri varolan

bir kent dokusuyla çatışacak ve bu çatışma günümüze kadar sürecektir.

Genellikle bilinen ve sürekli araştırma konusu olan bu genel durumun içinden iki noktaya daha ayrıntılı bir biçimde bakmak istiyoruz. Birincisi, 19. yüzyıldan beri egemen model olan Avrupa kent modelinin, yalnız sömürgeciliğin doğrudan etkisiyle Akdeniz çevresine yayılmadığını göstermek, ki burada söz konusu olan bu modelin epey erken bir tarihte Osmanlı yönetimi tarafından benimsenmesidir. İkincisi ise bu modelin Akdeniz çevresinde, büyük ölçüde, Osmanlı yönetiminin çabası ile yaygınlaştırılmış olmasıdır.

Avrupa kent modelinin Akdeniz çevresine yayılması Batılılaşma denilen sürecin bir parçasıdır. Ancak Osmanlı devletinin son döneminde son derece belirleyici olan bu sürecin içinde kent mekânının batılılaşması olgusu hem önemli bir yer tutmakta hem de batılılaşmanın en erken belirtilerinden birini oluşturmaktadır. Osmanlıların, kendi aleyhlerinde olmak üzere, Avrupa ile ilk kıyaslamaları yapmaya başladıkları 17. yüzyıldan beri, kent olgusu ön plana çıkmaktadır. Bulduğumuz ilk örnek Evliya Çelebi'nin Viyana tasviridir. Seyyahı burada hayran bırakan düzen ve tekniktir. Düzen özellikle kentsel düzendir. "Sokakların hepsi temiz kaldırım döşelidir (...) Altışar ve yedişer kat kârgir saraylar var".[1] Aynı zamanda temizliktir: "Eğer bir at pislerse hemen dükkân sahipleri ve ev sahiplerinin adamları at pisliklerini silip, süpürürler. Yağmur yağınca evlerden ve dükkânlardan oğlan ve kadınlar çıkıp sokakları öyle silip, süpürüp parlatırlar ki bal dökülse yalanır",[2] ve güvenliktir: Evliya anlatımını "Allah şahiddir ki İslâm diyarında böyle güvenli ve adaletli yer yoktur" diye noktalar.[3]

Bu anlatım Evliya Çelebi'ye özgü değildir. 18. yüzyıl boyunca Viyana'ya giden Osmanlı elçileri aynı gözlemleri yineler.[4]

---

1 *Seyahatname*; Cild 7, İstanbul, Üçdal neşriyat, 1980, s. 158.

2 *A.y.*

3 *A.g.e.*, s. 177.

4 "Ziyadesiyle binaları yüksektir, sekiz dokuz tabakadır ve mahzendir ve cümle kârgirdir üçer dörder tabakadır. (...) Ahşamdan sonra sa'at üç buçuğa varınca

19. yüzyıl başında ise 1806 ile 1811 tarihleri arasında Paris'te daimi elçi olan Abdürrahim Muhibb Efendi, orada görmüş olduğu çalışmaları –özellikle Rivoli sokağının açılmasını– aktararak ve yol genişlemelerinin hava dolaşımını sağlayıp hastalıkları defetmek amacıyla yapıldığını anlatarak, dönemin şehircilik ilkelerine de gönderme yapmaktadır.[5]

Avrupa kenti modelinin egemen olması, her iki tarafın yürüttüğü, ancak Osmanlı –ya da genel olarak "Doğu"– kenti aleyhine işleyen karşılaştırmaların etkisiyle geliştikçe, Osmanlılar da giderek kendi kentsel mekânlarına Batılıların gözüyle bakmaya başlamışlardır. İstanbul surlarının üstünde ev yapılıp ağaç dikilmesini yasak eden 1722 tarihli bir hükümde, gerekçeler arasında, bunun kente gelen Hıristiyan ülkelerinin elçileri tarafından alay ve ayıplama konusu edileceği de yazılıdır.[6] Aynı biçimde 1836'da II Mahmud'a yazdığı bir mektupla, İs-

---

dükkânlar açıktır ve her dükkân saçaklarında birer cam fener yanar, hemen donanma gibidir" "Bin yüz otuz bir senesi mah Cemâziü'l-evvelinin ikinci günü (23 Mart 1719) elçi İbrahim Paşa hazretleri İstanbul'dan çıkub Beç'e revâne olduğu ve konaklarıyla ma'an beyân ider", *Târîh-i Osmânî Mecmu'ası*, n°40/1916, s. 221. "Beç kalesi (...) içi dörder-beşer katlı taş evler ve büyük kiliselerle dopdoludur. Evlerinin çoğu kiraya verilmekte olup bir ev içinde beş-altı adam çoluğuyla çocuğuyla oturur." *Ahmed Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnameleri* (1758), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980, s. 34.

5 "(...) ebniyesi kârgir ve bir kat bina akall-i kalîl ve ekser dört beş kat olub bazı mahallâtda biri biri üzerine sekiz kat bina rü'yet ve ta'dâd olunduğu ve şehr-i mezkûr kadîm bir şehr olmağla ebniye-i 'âtikası vakt-ı ebniyesine ve sokakları vakt-ı sokaklarına muvâfık olmadığından bir tarafdan tebdîl ve hemvâr itmekde oldukları ve işbu muzîk olan sokaklara nûr-u şems duhûl ve havâ cevelân itmediğinden eyyâm-i seyfde ta'affün derkâr idüği ve şehr-i mezkûrun derûnunda vüsatlu olan sokaklar ve cevânib ve etrâfa ve memâlik-i sa'ireye giden yolların yemîn ve yesârına karaağaç ve ıhlamur ve kavak ve dişbudak ve sa'ir bunlar emsâli ağaçlar gars olunub memurlar vâsıtasıyla bir tarafından kırkılub hemvâr itmeğe sâ'i iderler". (Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, Ms. n° 1148, ypr. 11a-b. Ayrıca metnin tümünün Fransızca çevirisi ve yayını için bakınız, Stéphane Yerasimos, *Deux Ottomans à Paris sous le Directoire et l'Empire*, Sindbad/Actes Sud, Paris/Arles, 1999)

6 "(...) sûr-ı mezkûr dâire-i merkez-i serîr-i Saltanat-ı Uzmâ ve muhît-i sürre-i memâlik-i Hilâfet-i kübrâ olmağla üzerinde binâ ve eşcâr vukû' etrâf ü eknâfdan tevârüd eden milel-i Nasârâ elçilerinin ve sâirinin ta'n ü teşnî ve vükelâ-i Devlet-i 'Aliyye'mi ta'yîb eylemelerine ba'is olur bir emr-i şenî olduğu cihetden (...)", Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, cilt I, İstanbul, 1922, s. 1089.

tanbul'un ilk şehircilik projesinin kökeninde sayabileceğimiz Mustafa Reşid Paşa, bu mektubuna, her yangının Batı basınında alay konusu yapıldığını yazmakla başlar.[7] Böylece giderek Osmanlı yönetimi, başkent İstanbul'dan başlıyarak içinde yaşadığı kent modeline olumsuz bakar ve bunu kökünden değiştirmeyi amaçlar. Tanzimat Fermanı'ndan birkaç ay önce, 8 Haziran 1839'da, yayımlanan ve İstanbul'un tüm sokaklarının genişletilip çıkmaz sokakların ortadan kaldırılmasını emreden Divan-ı Hümâyûn ilmühaberi, kentin konutlarından "resimsiz ahşab" diye sözetmekte, bu metni yayımlayan Osman Nuri (Ergin) ise "İstanbul'un tarz-ı imârındaki sakameti ve fıkraten dünyanın en güzel bir mevki'inde bulunduğu halde en fenâ ve en berbât bir şehri olduğunu görerek lâyık olduğu dereceye isâle teşebbüs etmiş olan Tanzîmât ricâlinin himmetini şu vesîka göstermektedir"[8] sözleriyle sunmaktadır. Bundan böyle ve 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar Batılı ve Osmanlı-Türk söylemi, İstanbul'un bir doğa harikası ancak bir şehircilik ve mimarlık faciası olduğu düşüncesinde birleşecektir. Bugün ise taban tabana zıt nedenlerle aynı fikir birliğine varılmaktadır.

1839'da ilk defa kâğıda geçirilen kentsel batılılaşma ilkeleri, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında ve İstanbul'dan başlayarak yürürlüğe konacak. Oysa bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden çıkan topraklarda bu konuda ilk eğilimler, birbirleriyle ilişkili bir biçimde, başgöstermiştir. Yakın çağda Avrupalı bir gücün, Akdeniz'in öte yakasındaki önemli bir kenti ele geçirmesi, Bonaparte'ın Mısır seferiyle gerçekleşecektir ve burada, askerî işgalin yanısıra, Fransız generalinin yanında götürdüğü heyetle ifade edilen, bilimsel kaygılar da vardır. Heyetin üretmiş olduğu projelerin arasında, istihkâm binbaşısı Sanson'un sunduğu "Ka-

---

7 "Dersaâdet'de ve sâir memâlik-i mahrûsede aralık aralık harîk zuhûr ettikçe Avrupa'da gazetelerin ta'rîzâtı eksik olmayıp halka dahi türlü şeyler söylemekte, "yâni ahşab ebniyeyi bayağı yanmak ve kendünizi müflis etmek içün bunca akçeler sarfıyla inşa ve istihzâr ediyorsunuz. Acebâ memleketinizde taş yokmudur ve tuğla imâlini ve kârgir ebniye inşaasını bilenler bulunmaz mı" yollu kelâmlar ile ehl-i islâmı tahmîk etmekte" M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyâsi Yazıları", *Tarih Dergisi*, C. XI, 15/1960, s. 26.

8 Ergin, *a.g.e.*, s. 1340.

hire kentinin güzelleştirilmesi amacıyla açılacak ulaşımlar" konusundaki rapor da yer alır. Ancak 142 ev, 212 dükkân ve 6 caminin istimlâkiyle açılacak olan yollarla "Kahire çevresinde bulunan tüm birliklere top ve askerle ulaşmak için muhteşem bağlantılar elde edilecektir" denmekle amaçlanan düzenin, öncelikle askerî olduğu anlaşılmaktadır.[9] İşgalin kısa sürmesi bu projenin gerçekleşmesini engellemiş, Fransız yönetimi özellikle mahallelere giriş kapılarını ve sokaklarda dükkân önündeki sıraları yıkmakla yetinmiş, ayrıca Kahire'yi kentin Nil üstündeki limanı olan Bulak'a bağlıyan yolu açmaya başlamıştır.

İkinci girişim Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık mücadelesi veren Yunanistan'da ve özellikle Mora Yarımadası'nda olmuştur. Burada iki ayrı öğe bir de özel durum vardır. Öğeler: Bir yandan ayaklanmış olan bölgelerde kurulmuş olan geçici hükümetin, Osmanlı'dan alınan kentlerde Doğu imajından arındırılmış bir düzen kurma amacı; öte yandan yardıma gelen Fransız askerlerin yanısıra Mısır'daki yarıda kalmış girişimi sürdürmeyi amaçlayan bilim adamları ve teknisyenlerden kurulu bir heyet. Özel durum ise, Batı medeniyetinin, doğduğu yer olarak düşünülen antik Yunan topraklarına geri dönmesi ideolojisinin yanısıra, aynı antik medeniyetin ürünü olarak algılanan düzenli "satranç" planlı kent modelinin de Osmanlı hâkimiyetinden çıkan kentlere yeniden uygulama isteğidir. Müslüman nüfusun göreceli ya da mutlak çoğunlukta olduğu bazı kentlerde –özellikle Mora vilâyetinin merkezi Tripoliçe'de– bu nüfusun kovulması ya da yokedilmesi, ayrıca böyle bir işleme olanak vermiştir. Böylece Mora Yarımadası'nın başlıca kentlerinin, Fransız istihkâm subayları tarafından çizilen satranç düzenli yeni imar planları yürürlüğe konabilmiştir.[10]

9 7 Temmuz 1799 tarihli rapor, Vincennes askeri tarih arşivi, B6 63'ten aktaran André Raymond yönetiminde, *Le Caire*, Citadelles & Mazenod, Paris, 2000, s. 352-353.

10 Bilinenler şunlardır: Aigion (eski adı ile Vostitza) 1828 (K. Kavkula, N. Papamihos, V. Hastaoğlu, *19. yüzyıl Yunanistanında Kent Planları* (Yunanca), Selânik Aristotelion Universitesi, Selânik, 1990, s. 141), Argos 1829 (*a.y.*, s. 152), Itea, 1831 (*a.y.*, s. 171), Korintos 1829 (*a.y.*, s. 181), Lidoriki 1828, Metoni (Modon) 1829 (*a.y.*, s. 199), Nafplion (Anabolu) 1828 (*a.y.*, s. 206), Patra

Aksine, 1832'de, Atina yeni devletin başkenti olunca, Eduard Schaubert (1804-1860) ve Stamatis Kleanthis'e (1802-1862) yaptırılan yeni kent planı, mülk sahiplerinin direnişi ile karşılaşınca uygulanamadı ve 1834'te Leo van Klenze'ye (1784-1864) eski dokuyu büyük ölçüde koruyan ikinci bir plan yaptırıldı. 1835'te ise "Kent ve kasabaların sağlıklı imarı konusunda" kraliyet kararnamesi yayımlandı.[11] Burada, sokakların düz olması ve birbirleriyle dik açılarla keşişmesi, güneşlenmeleri için ana yönlere göre yanlamasına yerleştirilmesi, büyük cadde ve meydanlarda kemerler yapılması ve ağaç dikilmesi, gibi Avrupa'daki kent modelini örnek alan ilkeler getirilmiştir.

Üçüncü girişim, 1830'da Cezayir'in alınması ve sonraki yıllarda tüm Cezayir ülkesinin bir Fransız kolonisi haline gelmesiyle ilişkilidir. Mısır ve Mora'daki ilk deneylerden sonra Fransız istihkâm subayları, burada sürekli çalışabilecek kentsel alanlar elde etmişlerdir. Ancak, askerî nedenlerle yapılan ilk yıkımlardan sonra ve Fransa'dan gelip yerleşenler için kurulan, yeni yerleşme birimlerinin dışında, 1860'lardan başlayarak eski dokuya müdahale etmeme yoluna gidilmiştir. 1881'den sonra Tunus'ta ve 1912'den sonra Fas'ta bu eğilim bilinçli bir politikaya dönüştürülmüş, "yerli" ve "yabancı" yerleşmeler birbirinden ayrılmış, yerel kent dokuları giderek korunmaya alınmıştır. Bu ayırımın "orientalist" olarak tanımlanabilecek kaygılardan kaynaklanıyorsa da, ortaya çıkan paradoks, sömürgeci güçlerin yerel kent dokularını korumaya alması, sömürge sürecinden geçmemiş olan ülkelerin –özellikle iki dünya savaşı arasındaki Türkiye ve İran– çağdaşlaşma adına, bu dokuları yok etmeye çalışmasıdır.

1828 (*a.y.*, s. 211), Pilos (Navarin) 1830, (*a.y.*, s. 215), Tripoli (Tripoliçe) 1829 (*a.y.*, s. 222). Bunlardan Argos, Nafplion, Patras ve Tripoli planları, Fransız ordusunda yüzbaşı olan Yunan asıllı Stamati Bulgari tarafından yapılmıştır; bkz. Georges Tolias, "La lanterne magique de Stamati Bulgari (1774-1842)", *Enquêtes en Méditerranée. Les expéditions françaises d'Egypte, de Morée et d'Algérie. Actes de Colloque, Athènes-Nauplie, 8-10 juin 1995*, Institut de Recherches Néohelleniques, Atina, 1999, s. 57-68.

11 15 Mayıs 1835 tarihli Yunanistan Krallığı Hükümeti Gazetesi'nden aktaran, Kavkula vb. *a.g.e.*, s. 63-65.

1839'da Tanzimat Fermanı ve ondan önce İstanbul'da, Divanyolu'dan Aksaray'a ve oradan Silivri ve Mevlevihane kapılarına, Beyazıt'tan Edirnekapı'ya ve Sirkeci'den Eyüp'e 15 metre genişliğinde yollar açılmasını öngören ilmühaber ilan edildiklerinde, doğu ve güney Akdeniz kentlerinde batılılaşma süreci bu noktada idi. Osmanlı yönetiminin gütmek istediği kentleşme politikasını hayata geçirmek ise epey bir zaman alacaktı. Bu arada, özellikle İstanbul merkezli olan, bu ilk dönem politikalarının yanısıra taşrada da bazı kıpırdamaların olduğunu görüyoruz. Yeni kurulan Yunanistan Krallığı sınırının Osmanlı tarafında kalan ve savaşlardan dolayı sağa sola dağılmış olan Volos yöresinin sakinleri, 1841 yılında Abdülmecid'e bir ariza göndererek, surla çevrilmiş eski Volos kentinin dışında ve deniz kıyısında yeni bir kent kurmayı dilemektedirler.[12] Bunun üzerine İstanbul'dan bir mühendis gönderilerek "bir Avrupa kentini aratmayacak, düzenli, satranç, bir plan" çizilir.[13] 1856'ya kadar 70-80 kadar kârgir ev ve depo, bir kilise ve bir okul yapılır.

1848 yılında ilk "Ebniye Nizamnamesi" yayımlanır.[14] Giriş bölümünden yalnız İstanbul ve çevresinde[15] geçerli olduğu görülen bu metin kentin yenilenmesi için iki yol öngörür: Daha önce iskân edilmiş bölgelerde yangın sonrası düzenlemeler, açık sahalarda ise özel izine bağlı tasarruflar.[16] Böylece eski dokunun değişimi yangın gibi rastlantısal bir öğeye bırakılmış

---

12 1 Ağustos 1841 tarihli ariza. Aktaran Aleka Karadimos-Yerolympos, *Doğu ile Batı Arasında. Osmanlı Reformları Döneminde Kuzey Yunanistan Kentleri* (Yunanca), Trohalia, Atina, 1997, s. 284.

13 Fransız Konsolosunun Aralık 1850 tarihli mektubu, Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Correspondance Consulaire et Commerciale 1850-1860, Cilt 24, Salonique'den aktaran, *a.y.*, s. 96.

14 Evâil-i Cemâziü'l-evvel 1264 (4-13 Mayıs 1848) tarihli, Ergin, *a.g.e.*, s. 1098-1104.

15 Bilâd-ı selâse, yani Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıkları ki aşağı yukarı bugünkü İstanbul iline eşit bir alan kaplar.

16 "Dokuzuncu bend: Dersâdet'in dâhil ve hâricinde ve Bilâd-ı Selâse ve muzâfatında eser-i binâ olmayan arâzi ve bostanlar üzerine mahzûru olmadığı halde müceddeden kârgîr han kezâlik kârgîr ve ahşap hane ve dükkân ve sâir ebniye inşâsı husûsu mücerred irâde-i seniyye-i hazret-i şâhâne sudûrune mevkûf olacaktır", *a.g.e.*, s. 1100.

olmasına karşın bu gibi olayların sık sık yinelenmesi İstanbul kentsel alanının bundan sonraki 60-70 yıl içinde tümüyle değişime uğramasına yol açacaktır.

Nizamname'den sonraki ilk önemli İstanbul yangını 748 binanın yanmış olduğu 24 Kasım 1854 tarihli Aksaray-Lâleli yangınıdır.[17] Bunun üzerine ilk ifraz planı o arada İzmir harita ve kadastrosunu yapmakla görevli Ferrara'lı mühendis Luigi Storari'ye yaptırılacaktır.[18] Çalışma 1855 yılının sonunda bitmiş olmalı çünkü 3 Ocak 1856 tarihli *Journal de Constantinople* gazetesinde övgü ile sözü edilmektedir.[19] Ancak bu planın uygulanmasını ve özellikle açılması planlanan yollar için özel mülklerden arazi alınmasını olanaklı kılacak bir istimlâk mevzuatının varolmadığı fark edilir. Bunun üzerine 11 Mart 1856 tarihinde bir istimlâk kararnamesi çıkarılır.[20] Böylece Islahat Fermanı'nın yayımlandığı bir dönemde (Şubat 1856) kentsel alanın da Batı modeline uygun bir biçimde yenilenmesine başlanır.

Aynı dönemde, Kırım Savaşı'ndan dolayı İstanbul'da sayısı artan ve kent hizmetlerinden şikâyetçi olan yabancıların dayatmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk belediye deneyi olan 6. Daire, yani Beyoğlu ve Galata Belediyesi kurulacaktır. Kentsel alanın yenilenmesini kendi inisiyatifiyle ile, ancak merkeziyetçi yöntemlerle, yürüten Osmanlı yönetimi, ne de olsa bir yetki devrini içeren ve bir yerel yönetimi gerektiren belediye sistemini ancak İstanbul'da yaşayan yabancı ve levantenlerin baskısı ile kabul edecektir. Beyoğlu Belediyesi'nin öncüsü olan "İntizam-ı şehir komisyonu"nun kurulması konusunda Meclis-i Vâlâ'nın vermiş olduğu tezkerede belediye ile ilgili "konuların, yani güzelleştirme, sokakların temizlenmesi ve ışıklandırılması

---

17 Bu tarihten önce, 25 Ocak 1854'te, Cibali Küçük Mustafa Paşa'da 140 bina yanmıştı ancak burada düzenli bir ifraz görülmemektedir. bkz Ergin, *a.g.e.*, s. 1317.

18 Bkz. Stéphane Yerasimos, "Quelques éléments sur l'ingénieur Luigi Storari", *Atti del Convegno. Architettura e architetti italiani ad Istanbul tra il XIX e il XX seccolo. Istanbul 27-28 Novembre 1995*, Istituto Italiano di Cultura di Istanbul, İstanbul (tarihsiz), s. 117-123.

19 Aktaran, Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, University of Washington Press, Seattle, 1986, s. 53-55.

20 *Düstur*. I. Tertip, I. cilt, s. 338-339.

ve inşaat kurallarının düzeltilmesi sorunları ikincil gözükebilse de, yabancıların devlet nizamını ve uygarlığını başkentin içinde bulunduğu durumla yargılamaları nedeniyle, bunlar önemli ve acil işler arasındadır" denilmektedir.[21]

İlk Osmanlı belediyesi, Altıncı Dâire-i Belediye Aralık 1857'de kurulmuştur.[22] İkinci Osmanlı Belediyesi ise, birkaç ay sonra, 3 Ağustos 1858'de kurulan Tunus Belediyesi'dir.[23] Bu bir rastlantı olmasa gerek, ancak bugüne kadar iki olay arasındaki bağlantı kurulamamıştır. İskenderiye'de 1834'te kurulan "Ornato" Meclisi ise yabancı konsolosların yönetiminde ve levanten eşrafın katıldığı bir kuruluştu. Bir Belediye teşkilâtının ilk nüvesini andırmakla birlikte daha çok kapitülasyon düzeni ile bütünleşmiş, Osmanlı yönetiminden ayrı bir kuruluştu.[24] 1861'de Altıncı Daire belediyesi'nden örnek alınarak, İskenderiye'de bir Belediye kurmak amacıyla yerli ve Avrupalı esnafla konsolosluk temsilcileri ile oluşan bir komisyon meydana getirilmiştir.[25] Ancak bu çabalar sonuç vermeyecek ve 1864'te Ornato Nafia Nezareti'ne bağlanacaktır.[26] Sonunda İskenderiye Belediyesi, İngiltere'nin denetiminde, 1882 ile 1890 yılları arasında kurulacaktır.[27]

1850'li yıllarda altyapısı kurulan kentsel düzenleme yöntemleri bir sonraki on yıldan başlayarak geliştirilecektir. 1863

---

21 "(...) nazara-i ûlâda bu maddeler yani tezyîn ve tevsî' ve tanzîf ve tenvîr-i esvâk ve ıslâh-ı usûl-i ebniye husûsları derece-i sâniyede gibi görünür ise de ecânib devletin intizâm ve medeniyyetini, merkezi olan şehrin hâliyle mukayese ederek anlayacağı cihetle ve cihât-ı sâirece ile pek ehemm ve elzem mesâilden olup (...)", Gurre-i Rebîü'l-evvel 1272 (11 Kasım 1855) tarihli Tezkire-i Ma'rûza, Ergin, *a.g.e.*, s. 1377-1378.

22 Bu konudaki İrâde-i Seniyye ve aynı zamanda ilk nizamnamesi 11 Cemâziü'l-evvel 1274/28 Aralık 1857 tarihlidir, Ergin, *a.g.e.*, s. 1421 ve cilt. II, s. 5-8.

23 Bkz. Jellal Abdelkafi, *La médina de Tunis. Espaces historiques*, Presses du CNRS, Paris, 1989.

24 Bkz. Robert Ilbert, *Alexandrie 1830-1930*, Institut Français d'Archéologie Orientale, Kahire, 1996, s. 109-111. "Ornato" süslenmiş, güzelleştirilmiş anlamına gelen İtalyanca bir sözcüktür. Ortaçağda, İtalya'da, özellikle Sienna'da bu gibi meclisler kurulmuştu.

25 27 Kasım 1861 tarihli kararname, *a.g.e.*., s. 148-149.

26 7 Aralık 1864 tarihli karar, *a.y.*

27 *A.g.e.*, s. 275-278.

"Turuk ve Ebniye Nizâmnâmesi" tüm imparatorlukta geçerlidir.[28] Bunun geniş ölçüde uygulanması, 1865 tarihli Hocapaşa yangınından sonra İstanbul'un yönetim merkezinin yeniden imarı ile görevli, Islahât-i Turuk Komisyonu tarafından yapılacaktır. Örneğin, Komisyon, 1863 nizâmnâmesinin, yangın sonrası ifrazlarda, özel mülkiyetlerden kamulaştırma bedeli ödenmeden alınmasını öngördüğü arazi miktarının, en fazla parselin %25'i olmasını önermiş ve bu uygulama kural haline gelmiştir.[29] Bu kural günümüzde Türkiye'de olduğu gibi Lübnan'da de geçerlidir. 1864 Tarihli Vilayet Nizâmnamesi'nde liva ve kaza merkezlerinde seçimli üyelerden kurulan belediye meclisleri öngörülmüş, ancak uygulama valilere ve yerel girişimlere bırakılmıştır.[30] İstanbul'un tümünü kapsayacak bir belediye için ilk düzenleme 1868 de yapılmış ama hemen uygulanmaya konmamıştır.[31]

1876'de Meşrutiyet ilan edildikten sonra toplanan Meclis-i Mebusân'ın ilk işi İstanbul ve taşra için yeni birer kanun yapmak olmuştur.[32] Son olarak da 1882'de, 1863 tarihli metni yeniden ele alan ve geliştiren bir Ebniye Kanunu çıkarılmıştır.[33] İmparatorluğun sonuna kadar, bazı değişikliklerle bu metinler uygulanmıştır.

Görüldüğü gibi yapılan düzenlemeler iki yönlüdür. Birincisi, imar kanunu mahiyetinde olan 1848, 1863 ve 1882 metinleri[34] mevcut kent dokusunun yenilenmesini ve yeni alanların iskâna açılmasını amaçlamaktadır. Kamulaştırmanın siyasal ve ekono-

---

28 7 Cemâziü'l-evvel 1280/20 Ekim 1863 tarihli, Ergin, *a.g.e.*, cilt 2, s. 86-100.

29 Islahât-ı Turuk Komisyonu teşkili hakkındaki tezkire-i ma'rûza ve Meclis-i Vâlâ mazbatası, 24 Zilhicce 1282/29 Mart 1866, Ergin, *a.g.e.*, cilt 1, s. 989-994.

30 Bkz İlber Ortaylı, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, "Belediye" maddesi ve İdare-i Umumiye-i Vilâyât Nizâmnâmesi, 7 Cemâziü'l-evvel 1281/8 Ekim 1864, *Düstur*, 2. Tertip, cilt 1., s. 625 ve devamı.

31 Dersaâdet İdare-i Belediye Nizâmnâmesi, 18 Cemâzîü'l-ahir 1285/6 Ekim 1868, Ergin, a.g.e., cilt 2., s. 21-30.

32 Dersaâdet Belediye Kanunu, 27 Ramazan 1294/23 Eylül 1877 ve aynı tarihli Vilâyât Belediye Kanunu, Ergin, *a.g.e.*, cilt 2, s. 31-48 ve 69-83.

33 23 Zilhicce 1299/24 Ekim 1882 tatihli, Ergin, *a.g.e.*, cilt 2, s. 136-154.

34 18 Muharrem 1309/11 Ağustos 1891 tarihli bir Ebniye Kanunu daha vardır (Ergin, *a.g.e.*, s. 118-135) ancak kısa bir süre sonra yürürlükten kaldırılmıştır.

mik zorlukları, yenilenme olanaklarını hemen hemen tümüyle doğal afetlere –yangınlara ve depremlere– bağlı kılacak, bunun için de genellikle kent merkezlerinde çıkan yangınlardan yenilikçi idareciler sorumlu tutulacaktır. İkincisi, kentin alt yapısını ve hizmetleri yürütecek yerel idarelerin, yani belediyelerin işlevlerine yönelik metinler. Ancak bu düzenlemelerin tümü kent alanının radikal bir biçimde batılılaşmasını amaçlamaktadır. Bu konuda merkezî yönetim, taşradaki temsilcileri, Osmanlı kentlerinde yerleşmiş olan yabancılar ve temsilcileri (konsoloslar) ve Batı ile ticaret ilişkilerinde bulunan eşraf (özellikle gayrimüslim eşraf), işbirliği halindedir. Böylece bu öğelerin en yoğun olduğu yörelerde, liman ya da demiryolu üzerindeki kentlerde ve İstanbul'da bu değişim çok daha hızlı ve kesin olacaktır. Daha da hızlı olmamasının nedeni, ekonomik olanakların kıtlığı ve de doğal afetlerin yetersizliği olmuştur. Ancak, seçilen yöntem, kent alanının, olanaklara göre bölüm bölüm yenilenmesini gerektirdiği için Osmanlı döneminin sonuna kadar hemen hemen hiçbir kentin tümünü kapsayan bir imar projesi yapılmamıştır. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Nazım Planı ilkelerinin de dünyanın hiçbir yerinde henüz gelişmediğine de işaret edebiliriz.

Yukarıdaki saptamalardan da anlaşılacağı gibi taşradaki imar ve belediyecilik hareketleri merkezden yürütülen kuramsal ve hukuksal temelin tam olarak kurulmasını beklememiş, yerel dinamikler başkentten gelen işaretleri hemen dönüştürmeye kalktıkları gibi direnmeye de çalışmışlardır. Yukarıda görmüş olduğumuz Volos örneği, 1848 ilk Ebniye nizamnamesinden önce de girişimlerin olduğunu göstermektedir. 1849 Serez, 1864 Karaferye (Verria), 1867 Gümülcine (Komotini) çarşı yangınları ve Midilli'de 1867 depremi, dükkânların kârgir yapılışı, yolların düzenlenmesi ve genişletilmesi gibi sınırlı değişiklikler getirmektedir.[35]

3 Kasım 1864 tarihinde Kavala kentinin Rum ahalisi Patrikhane aracılığıyla Padişah'a bir ariza göndererek, Volos'ta olduğu

35 Karadimos-Yerolympos, *a.g.e.*, s. 93, 98-99, 285.

gibi, sur içi kentin dışında yeni bir yerleşme yapmak için izin isterler. Gerekçeleri 31 Temmuz 1862'de sur içi çarşının yanması, limana buharlı gemilerin yanaşmasıyle ticaretin ve dolayısıyla nüfusun artması ve sur içi Müslüman mülk sahiplerinin bu durumdan faydalanarak kiraları artırmalarıdır. 1863 Ebniye Nizamnamesi'nin, yeni mahalle kurma koşullarını belirten dokuzuncu maddesine uygun olarak izin alınıp yeni Kavala'nın temeli atılacaktır.[36] 28 Temmuz 1869'da Yanya çarşısının yanmasıyla vali Râsim Ahmed Paşa, Holz adında bir mühendis getirterek yanan bölge için bir imar planı yaptırır. 1871'de Yanya'da Belediye kurulmasıyla imar işleri hızlandırılır. 19 yıl belediyenin başında olan ilk reis Yahya Bey, 1877 Belediye kanunundan faydalanarak bir imar bürosu kurup başına Polonyalı olması gereken Sigismund Mineïko adında bir mühendis getirir. 1893-1896 tarihleri arasında mühendis Bernasconi kardeşler Yanya'nın ilk haritasını çizerler ve bundan yola çıkarak vali Osman Paşa 1900'da kentin imar planını yaptırmak için bir heyet görevlendirir. 1913'te ilk Yunan genel valisi bu çalışmalardan yola çıkarak İsviçreli bir mühendise kentin ilk imar planını yaptırır.[37]

Selânik'te de ilk belediye 1869'da kurulur. Aynı yıl vali Sabrî Mehmed Paşa, 1863'te karar verilen ancak gerçekleştirilmeyen deniz surlarının yıkım işlemini yürütür ve kentin rıhtımının inşaatını başlatır. Proje, İzmir'den getirilen mühendis P. Vitali'ye yaptırılmış, ancak inşaat on yıldan fazla sürmüştür.[38] 1879'da kentin doğu tarafındaki surların yıkılması ve yerine Hamidiye Caddesi'nin açılması projesi yapılır, burada yirmi yıl içinde kentin modern mahallesi kurulacaktır; 1890 yangını ise kent merkezinin satranç bir plana göre yeniden yapılanmasına yol açacaktır.

Belgrad-Selânik ve Selânik-Edirne demiryollarının yapılışı yol üzerindeki kentlerin gelişmesine ve modernleşmesine yol açar, ayrıca yeni bir kentin kurulmasına neden olur. Bu kent Dedeağaç (bugünkü Aleksandrupolis)'tir. Kentin kuruluşuna

---

36 *A.g.e.*, s. 109, 112-113, 288.

37 *A.g.e.*, s. 126-132.

38 *A.g.e.*, s. 132-14.

1869'da karar verilir, 1883'te sancak merkezi olduğunda 1.500 evden oluşur.[39]

Anadolu'da ilk imar hareketleri liman kenti İzmir'de görülür. 4 Temmuz 1845'te Ermeni mahallesinin yanması üzerine İstanbul'dan gönderilen iki mühendis 1856 tarihli İzmir haritasında yer alan düzenli bir imar planı yapmışlardır.[40] Böylece 1848 Ebniye Nizâmnâmesi'nden ve İstanbul'daki ilk uygulamalarından önce İzmir'de bir yangın sonrası ifraz görüyoruz. Kente Kordonboyu caddelerini kazandıran rıhtımın yapımı ise 1867'de kararlaştırılmış, inşaata ertesi yıl başlanmış ve Ağustos 1875'te bitirilmiştir.[41] Rıhtım projesinin ilerlemesiyle birlikte projenin Fransız ve İngiliz sermayedarları ve kentin yabancı tüccarları, Babıâli'den İzmir'de bir belediyenin kurulmasını istemişlerdir. Kasım 1867'de verilen olumlu yanıtın yanısıra, İzmir'de yabancıların sayısı ve önemi göz önünde tutularak ve 1867 nizâmnamesinde bu konuda açık bir hükmün olmamasına karşın, İstanbul Altıncı Daire Belediyesi'nden örnek alınarak, yabancıların da yönetime katılması ve belediye nizâmnamesinin Türkçe ve Fransızca kaleme alınması öngörülmüştür. Bu esaslar üzerinde İzmir Belediyesi Eylül 1868'de kurulmuştur.[42]

Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerinde imar hareketleri özellikle Beyrut ve Şam'da yoğunlaşır. 1860 olaylarından sonra merkezî hükümetin Lübnan'la doğrudan ilgilenmesi sonucu 1863'te Beyrut'ta bir *Meclis el-baladi* kurulur. 1870'lerin başında ise tam teşkilatlı bir belediyenin yanısıra bir *Me'muriyyetü'n- nafi'a* ve bir *Me'muriyyetü'l-ebniyet va'l-handasat* kurulur. 1874'te İlyas Beşara Efendi *Mühendisü'l-vilâyet* ün-

39 *A.g.e.*, s. 172-174.

40 18 Ağustos 1845 tarihli *Times* gazetesinden aktaran Yerasimos, "Quelques éléments...", s. 117. Ayrıca bkz. Cânâ Bilsel, "The Ottoman Port City of Izmir in the 19th Century: Cultures, Modes of Space Production and the Transformation of Urban Space", Turkish Chamber of Architects, Metropolitan Istanbul Branch, *7 Centuries of Ottoman Architecture "A Supra-National Heritage"*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 230-231.

41 Bkz. Çınar Atay, *Tarih İçinde İzmir*, İzmir, 1978, s. 94-104.

42 Bkz. Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyete İzmir'de Belediye (1868-1945)*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998, s. 54-56.

vamyla görülür.[43] 1878'den başlayarak belediye kentin çağdaşlaşma projesini oluşturacak ve yürütecektir. Beyrut yapı malzemesinin yangınlara uygun olmadığı için gelişme daha çok, Selânik'te olduğu gibi, sur içi kentin sınırlarında yapılan yollar, meydanlar ve bunların yanısıra yeni parsellenmeler biçiminde olacaktır. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye ve Lübnan'ı yöneten Cemal Paşa, İsviçreli mimar Maximilian Zürcher'e, yörenin belli başlı kentleri ve bu arada Beyrut için imar planları düzenletir. Bunların arasında ise, bildiğimiz kadarıyla ancak Beyrut'ta uygulamaya geçilecektir. 8 Nisan 1915'te Beyrut valisi Azmi Bey'in yönetiminde Beyrut merkezinin yıkımı başlar, mülk sahiplerine de istimlâk bedeli yerine tahviller dağıtılır.[44] Böylece toplam 69 000 metre karelik 2 278 parsel istimlâk edilir ve yerine 20 metre genişliğinde caddeleri olan yeni bir imar düzeni düşünülür. Ancak 1918 yılının sonunda Fransız orduları Beyrut'a girdiklerinde yıkımdan öteye gidilememişti.[45]

Şam Belediyesi 1864'ten sonra kurulur ve 1873'ten başlıyarak mühendisler çalıştırır, ancak önemli imar hareketlerine valilerin girişimi ile başlanır. 1878-1880 arası Midhat Paşa'nın valiliği zamanında, kentin çarşısı yenilenir.[46] 1896'da ise Rumeli göçmenlerini barındırmak için kentin dışında, Kasiyun Dağı eteklerinde yeni bir mahalle kurulur. Belediye başmühendisi Paul Aubry tarafından çizilen proje, 1882 Ebniye kanunun verilerine uygun satranç biçimindedir.[47] Belediyenin 1867'de kurulmuş olduğu Halep'te ilk düzenli yerleşme olan

---

43 May Davie, *Beyrouth 1825-1875, un siècle et demi d'urbanisme*, Publications de l'Ordre des Ingénieurs et Architectes de Beyrouth, Beyrut, 2001, s. 37.

44 Bkz, Jade Tabet (Ed.), *Portrait de ville. Beyrouth*, Institur Français d'Architecture, Paris, 2001, s. 11.

45 Bkz. Marlène Ghorayeb, *La transformation des structures urbaines de Beyrouth pendant le mandat français*, yayınlanmamış doktora tezi, Paris VIII Üniversitesi, Aralık 2000, s. 16-20.

46 Stefan Weber, "The Transformation of an Arab-Ottoman Institution. The Sûq (Bazar) of Damascus from the 16th to the 20th Century", *7 Centuries...*, s. 244-253 ve Franck Friès, *Damas (1860-1946), la mise en place de la ville moderne*, yayınlanmamış doktora tezi, Paris VIII Üniversitesi, Aralık 2000, s. 48-55.

47 Friès, *a.g.e.*, s. 64-66.

Aziziye mahallesi 1868'de Ahmed Cevdet Paşa valiliği sırasında, mühendis Vidal tarafından gerçekleştirilecektir.[48]

Kahire'de, Fransız seferinden sonra ilk imar hereketleri Hidiv İsmail zamanında ve 1867'den sonra başlamıştır. Bunlara, iki yıl sonra yapılması öngörülen Süveyş Kanalı'nın açılması şenlikleri münasebetiyle girişildiği bilinmekle birlikte, genellikle Hidiv'in, 1867'de yapmış olduğu Paris yolculuğu sırasında Baron Haussmann'ın o arada gerçekleştirmekte olduğu düzenlemelerden doğrudan esinlendiği kabul edilir. Oysa Hidiv aynı yıl yalnız Paris'i değil İstanbul'u da ziyaret etmiştir ve o sırada başkent hummalı bir imar faaliyeti içindedir. Beyoğlu Belediyesi Galata surlarını yıkıp yeni yollar (Bankalar Caddesi) açmakta, Hocapaşa yangınından sonra ise Islahat-ı Turuk Komisyonu Sirkeci ile Divanyolu arasındaki kentin yönetim merkezini yeniden düzenlemektedir. Aynı dönemde Hidiv, kendisini Avrupa'ya beğendirmek istemesinin yanısıra İstanbul'la da bir yarış halindedir, Abdülaziz'den hidiv unvanını ve ona bağlı imtiyazları o yıl elde etmiş (8 Haziran 1867) ve bu imtiyazların içeriği konusunda Babıâli ile sürekli çekişme halindedir. Son olarak da Osmanlı kanunlarının ve dolayısıyla, 1863 Ebniye Nizâmnâmesi'nin Mısır'da da geçerli olduğu unutulmamalıdır. Bu durumda Kahire'deki imar girişimleri Paris'in olduğu kadar İstanbul'un izlerini de taşır.[49]

Aynı tarihte Trablusgarp'ta bir belediyenin kurulması Mısır'daki olaylarla bağlantılı olma olasılığına karşın bu eyaletin özelliklerinden de kaynaklanmaktadır. Hidiv İsmail'in çağdaşlaşmayı bir bağımsızlık aracı olarak kullandığı bir dönemde, İstanbul'un, merkezden uzak ve elden çıkması olasılığı fazla bir yörede, aynı alanda varlığını göstermesi gerekiyordu. Dolayısıyla, aynı 1867 yılında, Cezayir asıllı olup Fransa'da öğrenim görmüş olan Ali Rıza Paşa, vezirlikle Trablusgarp valiliğine gönderilecektir. Paşa oraya varınca, yüzyıllardan beri varolan, başında bir *şeyhü'l-beled*'in bulunduğu bir *meclis-i beled*'in

48 A.g.e., s. 65, 69, 71, 74.

49 Bu konuda bakınız Jean-Luc Arnaud, *Le Caire, mise en place d'une ville moderne, 1867-1907*, Sindbad/Actes-Sud, Paris, 1998.

kenti etkili bir biçimde yönettiğini görecek ve bunun belediyeye dönüştürülmesini önerecektir. Babıâli'nin kabülü üzerine son *şeyhü'l-beled* yerinde bırakılarak unvanı *re'isü'l-belediye*'ye çevrilir. 1870'ten başlayarak bir belediye meclisinin (*Meclis-i dâireü'l-belediye*) faaliyette olduğunu görüyoruz.[50] Böylece, kentlerin batılılaşma sürecinde, genellikle belediyelere karşı soğuk davranan ve onları ancak yabancı baskısı ile uygulamaya geçiren Babıâli, Trablusgarp'ta, benzer bir kurumun geleneksel olarak varlığını fark edince bunu reformlara temel olarak kullanacak esnekliği göstermesini bilmiştir.

Osmanlı topraklarında kentlerin Avrupa kent modeli doğrultusunda evrimleri, Tanzimat'tan başlayarak alınan kararlarla ve uygulanan yöntemlerle iki eksen üzerinden yürütülmüştür. Birincisi, merkezî yönetimin ve taşradaki temsilcilerinin eliyle girişilen önemli imar hareketleri, ikincisi ise belediyeler tarafından yapılan işler ve verilen hizmetler. Ancak kentsel alanın batılılaşmasını Tanzimat reformlarının en önemli öğelerinden biri olarak gören Osmanlı yönetimi, bunu merkeziyetçi bir anlayışla ve kendi kadrolarıyla yapmayı amaçlamaktadır. Belediye düzenini ise, kendi faaliyetlerini sürdürebilmek ve mümkün oluğu kadar rahat ve güvenlikli bir ortamda yaşamak isteyen yabancı ülke mensupları ve yerel eşraf (özellikle gayrimüslimler) dürtüsüyle kabul etmeye mecbur kalacaktır. Bunun için de imar hareketlerine ayrılan maddi olanaklar ancak kendi kadrolarınca yapılan işlere ayrılacak ve belediyeler gelirsiz bırakılarak, genellikle, çöp, aydınlatma, kaldırım işleriyle uğraşabilecektir. Bununla birlikte, ortalama yılda bir değişen valiler, uzun dönemde gerçekleşebilen imar işlerinde sürekliliği sağlayamayacak ve Birinci Dünya Savaşı arifesinde kent imarındaki sürekliliği belediyeler temsil edecektir.

Aynı zamanda devletin kent imarı konusunda göstediği iradeye rağmen, teknik elemanların genellikle yabancı oluşundan, bu konuda gerekli hazırlık yapılmadığını ve özellikle tek-

---

50 Bkz. Nora Lafi, *Une ville du Maghreb entre ancien régime et réformes ottomanes. Genèse des institutions municipales à Tripoli de Barbarie (1795-1911)*, L'Harmattan, Paris, 2002.

nik eğitimin geride kaldığını anlıyoruz. Gerçekten de askerî mühendislik okulu, Mühendishâne-i Berr-i Hümâyûn, 1795'ten beri varolmasına karşın sivil mühendislik okulu, Hendese-i Mülkiye Mektebi askerlerin denetimi altında va yalnız Müslümanlara açık olmak koşuluyla 1884'te kurulacak ve ilk mezunlarını 1888'de verecektir. Mühendislik öğreniminin tümüyle siviller tarafından yönetilmesi ve herkese açık olması ise ancak Meşrutiyet'ten sonra, 1909'da Yüksek Mühendislik Mektebi'nin kurulmasıyla gerçekleşebilecektir.[51]

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla kentlerin evrimi iki ayrı düzen çerçevesinde olacaktır. Balkanlar'da daha önce kurulmuş olan ulus-devletlere katılan kentlerde, bu devletlerin hukuku ve idari düzeni egemen olacaktır, ancak yönetim ve belediye kadrolarının "millileştirilmesine" karşın Osmanlı döneminde kurulmuş olan kent düzeni iki dünya savaşı arasındaki sürede de kendini göstermeye devam edecektir. Özellikle Osmanlı şehirciliğin kent alanına parçalı yaklaşımı sürecek, kenti bütünüyle kaplayan bir nazım planı anlayışına geçilmeyecektir. Bunun en önemli istisnası Selânik'tir, nedeni de 1917 yangınıdır. Yangından sonra Fransız şehircisi Ernest Hebrard'a çizilen plan kentin tümüyle ele alınmasına neden olacaktır.

Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da sömürgeci güçlerin eline geçen kentlerde ise ilk aşamada, yönetimin el değişmesine rağmen, belediye kadroları değiştirilmeyecek, ancak anahtar mevkilerde atanan sömürge memur ve subaylarıyla denetim altına alınacaktır. Böylece, Osmanlı yönetiminin yabancı etkisi altında oldukları gerekçesiyle belediyelere duyduğu güvensizlik şimdi de yerel güçlerin etkisi altında olacakları düşüncesiyle sömürge yönetimi tarafından sürdürülmektedir. Dolayısıyle belediyenin elinde olan kent düzenlenmesiyle ilgili öğeler sömürge yönetimine aktarılacaktır. 1911'de Trablusgarp alındığında, Belediye Başkanı Hasuna Paşa yerinde bırakılır, ancak yanına, tüm imar ve bayındırlık işlerini kendisinde toplayan bir İtalyan genel

51 Bkz. Stéphane Yerasimos, "Les ingénieurs Ottomans", Elisabeth Longuenesse (Ed.), *Bâtisseurs et Bureaucrates, Ingénieurs et Société au Maghreb et au Moyen Orient*, Maison de l'Orient, Lyon, 1990, s. 47-63.

sekreter atanır. Ayrıca İtalya'da imar planı düzenleme yükümlülüğü belediyelere ait olmasına karşın, ilk Trablusgarp nazım planını bayındırlık işleri mühendisleri (*Genio Civile*) yapacaktır.[52] 1920 yılının sonunda Şam'da yerleşen Fransız *mandat* yönetimi, Aralık 1921'da belediye teknik hizmetler bürosunun başına, Fas'tan getirilen mühendis Lucien Vibert'i tayin eder.[53] 1929'da ise, imar planlarına geçildiğinde, tüm Suriye'de bunları düzenlemekle görevli büro İçişleri Bakanlığı'na bağlanacaktır.[54] Beyrut'ta ise, "nüfusun din ve mezhep oranlarının yeterince temsil etmediği" gerekçesiyle belediye meclisi dağıtılarak yerine geçici bir komisyon kurulacaktır.[55]

Ancak en önemlisi özellikle Fransız yönetimi altındaki Suriye ve Lübnan'da 1930'lara değin bir imar planı politikası uygulanmadığı gibi 1882 Ebniye kanunu hükümlerinin uzun zaman yürürlükte kalmasıdır. Ekim 1925'te Şam'daki isyanda yakılan mahallelere uygulanan imar planı, Osmanlı usulü yangın sonrası ifraz biçiminde yapılacaktır, hatta bu konuda Fas'ta uyguladığı hükümlerle bir karşılaştırma yapan Fransız yönetimi, sonunda Osmanlı uygulamasını sürdürmeyi yeğleyecektir. Bu tercihin en önemli nedeni, Osmanlı kanununun istimlak edilen özel mülkiyetin %25'ini bedelsiz kamuya maletme olanağıdır.[56] Sonuç olarak, uygulamalar, yüzyıllarca Osmanlı boyunduruğu altında bulunan ülkelere medeniyeti getirme söylemiyle ters düşmekte, dolayısıyla pratikte Osmanlı yönetiminde bulunan kentlerin bundan sonraki evrimi bir kesinti olarak değil bir süreklilik sürecinde ele alınması gereği ortaya çıkmaktadır.

---

52 Nora Lafi ve Denis Bocquet, "Local Élites and Italian Town-Planning Procedures in early Colonial Tripoli 1911-1912", *The Journal of Libyan Studies*, 3/1, Yaz 2002, s. 60-61.

53 Friès, *a.g.e.*, s. 88-89.

54 *A.g.e.*, s. 146.

55 Ghorayeb, *a.g.e.*, s. 144.

56 Friès, *a.g.e.*, s. 111-113.

19. Yüzyılda Yafa: Dönüşüm Sürecinde 'Çok-Kültürlü' Bir Toplum

MAHMOUD YAZBAK

27 Şubat 1799'da Napolyon askerlerini Yafa şehrini çevreleyen duvarların dışına dizdi ve dört gün sonra şehri ele geçirdi. Bu kuşatma sırasında 4000 Osmanlı askeri ve 2000 sivil katledilirken çok sayıda özel mülk ve hükümet binaları yağmalanarak tahrip edildi.[1] Yafa'nın şeriye mahkemesi de bütün kayıtlarıyla birlikte yakılıp kül oldu.[2]

Napolyon'un işgalinden hemen önce Yafa 6-7000 arası bir nüfusu barındırmaktaydı.[3] Fransızların çekilmesinden sonra yıkıntı halindeki şehirde kalanların sayışı 1500'i bile bulmu-

1 Bu kıyımla ilgili detaylı bilgi için bkz. Browne, H.A., *Bonaparte in Egypt and the Egyptians Today*, Londra, 1907, s. 206; Wittman, W., *Travels in Turkey, Asia Minor, Syria and Across the Desert into Egypt During the Years 1799, 1800 and 1801*, Londra, 1803, s. 128; al-Jabarti, A., *T'Arikh 'Aja'ib al-Athar fi al-Tarajim wal-Akhbar*, Beyrut, t.y., cilt. 2, s. 259-266.

2 Yafa Şeriye Mahkemesi Sicili, cilt 62, s. 3, 1 Şevval 1214/25 Şubat 1800; s. 14, 9 Şevval 1214/5 Mart 1800; s. 24, 11 Cumada2, 1215/30 Ekim1800; s. 60, 16 Muharrem 1214/20 Haziran 1799; s. 62, 20 Muharrem 1214/24 Haziran 1799.

3 1797'de Yafa'yı ziyaret etmiş olan Browne'in hesaplamalarına göre; bkz. Browne, W.G., *Travels in Africa, Egypt, and Syria from the Year 1792 to 1798*, Londra, 1806, s. 410-411; Cohen, A., *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration*, Kudüs, 1973, s. 157; Macalister, R.A.S., "Browne's Travels in Palestine, 1797", *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, (1906), s. 133-134.

yordu.[4] Filistin'e ilk girişlerinden iki ay sonra Napolyon'un güçleri Akka'nın duvarları önünde yenilgiye uğrayarak ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar.

Alçak bir tepenin üzerinde kurulu bulunan Yafa, 19. yüzyıl başlarında toplarla güçlendirilmiş gözlem kuleleri, iki burcu ve bir hendeği bulunan bir duvarla çevrili bulunmaktaydı. Ayrıca deniz tarafına bakan küçük bir kapısı da vardı.

Napolyon'un çekilişinden hemen sonra Yafa, adeta efsanevi Anka kuşunun küllerinden yeniden doğuşu gibi hayata döndü. Bu yeniden dirilişte en önemli iki faktör, şehrin stratejik konumu ve taşıdığı ekonomik önemdi. Liman orta ve güney Filistin'e açılan bir kapı niteliğindeydi ve büyük bir endüstri ve tarım artalanına hizmet ediyordu. Sayda vilayeti valisi Cezzar Ahmed Paşa ilk girişimde bulunan isimdi. Onu Süleyman Paşa izledi ama şehrin yeniden hayata dönüşündeki en büyük teşvik Yafa bölgesine yeni atanan vali Muhammed Ağa Abu-Nabbut'tan geldi. Böylece liman kısa sürede Filistin'in transit ticaretindeki önemli rolünü yeniden elde etmeyi başardı.

1801'in başlarında Sayda valisi Cezzar Ahmed Nablus, El Halil ve Kudüs tüccarlarına özel bir buyruk göndererek, Yafa limanının eskisi gibi etkili bir koruma altına alındığını ve gerek Mısır'la gerekse Akdeniz'deki diğer limanlarla yapacakları ticaret için her türlü güvenliğin sağlandığını bildirdi.[5] Yıkılmış köprüler yeniden kuruldu, Yafa'nın kendi artalanıyla bağlantısını sağlayan ana yollar yeniden açıldı ve vali, şehrin transit ticaretinin önemli bir bölümünü tek başlarına sağlayan Nablus'lu tüccarlara özel bir uygulamayla, onların mallarından alınmakta olan vergide %10 oranında bir indirim yaptı.[6]

Muhammad Ağa Ebu-Nabbut 1803'te Yafa valiliğine getirildi

---

4 Wittman, s. 128-129; Watson, C. M., "Bonaparte's Expedition to Palestine in 1799", *Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement*, (1917/8), s. 24; Kana'an R., "Jaffa and the Waqf of Muhammad Aga Abu Nabbut 1799-1831, A Study in the Urban History of an East Mediterranean City," Doktora Tezi, Hilary, 1998, s. 30.

5 Yafa Şeriye Mahkemesi Sicili, cilt. 1, Muharrem 1216/18 Mayıs 1801.

6 Yafa Şeriye Mahkemesi Sicili, cilt. 2, 13 Şevval 1219/14 Ocak 1805.

ve 1817'ye değin yaklaşık 14 yıl bu görevde kaldı. Şehrin ekonomik potansiyelini iyice kavramış olan ve bu potansiyelden olabildiğince yararlanmak isteyen Ağa Ebu-Nabbut şehri Filistin'in en büyük ve kalabalık şehri, 'denizlerin gelini' (*arûsu'l-bahr*) yapmak istiyordu. Şehrin duvarlarını yeniden güçlendirdikten ve yolların güvenliğini sağladıktan sonra, her türlü ticaret ve zanaatın yer aldığı özel *suk*'lardan oluşacak büyük bir ticaret merkezinin yapımına girişti, hatta Yafa dışından gelip mallarını satmak isteyen köylü kadınlar için üzeri kapalı özel bir *suk* bile inşa ettirdi.[7]

Yafa'nın bir şehir merkezi olarak da önemini artırmak için, Abu-Nabbut büyük ve iyi tasarlanmış bir cami ve ek olarak biri şehrin duvarlarının içinde diğeri dışarıda iki muhteşem *sebil* yaptırdı. Süreci tamamlamak için Abu-Nabbut büyük bir *medrese* yaptırarak, yabancı öğrencilerin Yafa'ya gelerek çalışmalarını sürdürmelerini sağlamak için yurtlar inşa ettirdi ve onlara maaş bağladı. Abu-Nabbut bütün bu çalışmalarını, hem şehir halkı hem de medrese öğrencilerinin faydalanabileceği bir halk kütüphanesi ile taçlandırdı.

1820'lerin sonuna doğru, Avrupalı gezginlerin tahminlerine göre, Yafa'da %80'i Müslümanlara geri kalanı Ermenilere, Yunan Ortodokslara, Roma Katolikleri ve Kıptilere ait olmak üzere 1000-1200 civarında hane bulunmaktaydı.[8]

Güvenlik koşullarındaki bu kayda değer iyileşme sonucu, yerel ve göçmen girişimciler vakit kaybetmeden şehrin ekonomisine yatırım yapmaya başladılar. Susam yağı presleri, sabun fabrikaları, tabakhaneler, hanlar ve baykalar (büyük depo/ambarlar), oteller, hamamlar, dükkânlar ve kahvehaneler şehri çevreleyen duvarların gerisinde farklı mahallelerde ortaya çıkmaya başladılar. Nablus, Kudüs, El Halil (Hebron), Gaza, Akka'dan gelen tüccarlar olduğu gibi daha uzaklardan, Sayda, Beyrut, Şam, Kahire hatta Anadolu, Yunanistan ve tabii ki

7 Kana'an, R., s. 39.

8 Buckingham, J. S., *Travels in Palestine, Through the Countries of Bashan and Gilead*, Londra, 1821, s. 146-148; Turner, W., *Journal of a Tour in the Levant*, Londra, 1840, cilt. 2, s. 292.

Fransa ve İngiltere'den gelen tüccarlar da 1820'lerin Yafa'sında ticaret yaparken görülmekteydiler.

Yafa'nın temel ihraç ürünlerinden birisi de meşhur portakalıydı. Şehri çevreleyen geniş ve verimli ovaların altlarında bol taze yeraltı suları ve üstelik aralarında akmakta olan (al-'Uca ve es-Sarar gibi) nehirler, bu yeni meyve bahçelerini tüccarların yatırım yapmaları için çok çekici kılmaktaydı ve bu durum portakal ihracı üzerinde olumlu etki yapmaktaydı.

Yafa portakalları başlangıçta Mısır ve Anadolu'ya daha sonra da Avrupa'nın değişik bölgelerine ihraç edilmeye başlandı. Böylece bahçecilik kısa zamanda ekonominin önemli bir dalı haline geldi ve sadece Filistin'in diğer bölgelerinden değil, Mısır ve Suriye'den de göçmenlerin Yafa'ya akın ederek yerleşmelerine neden oldu. Ayrıca bahçecilik bu alanla bağlantılı, tahta kasa yapımı, paketleme araç gereçleri ve sulama makineleri gibi diğer sanayi kollarında da canlanmaya yol açtı.

Yafa'nın pazar gücünü yeniden sağlaması, orta ve güney Filistin'deki ana ithalat-ihracat limanı kimliğini tekrar edinmesi, buharlı gemilerin kullanılmaya başlanması ve Batı'yla ilişkilerin daha da artmasından kaynaklanan Akdeniz'deki genel ticari genişlemeyle de çakışmaktaydı. Bunun sonucunda konsolosluk görevlilerinin Yafa'ya yerleşimleri başlamıştır. 1820 ve '30'larda İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya, Amerika ve Sardunya'dan gelen temsilcileri daha sonra Prusya ve Yunanistan temsilcileri izlemiştir.

Yafa'mn nüfusu arttıkça yeni din kurumları şehrin duvarlarla çevrili farklı mahallelerinde ortaya çıkmaya başladı. 1830'lar boyunca Yafa'da beş cami, dört *zaviye*, dört kilise (Ermeni, Katolik, Ortodoks ve Kıpti) ve küçük bir Yahudi sinagogu bulunmaktaydı.

Hıristiyan hacılar Kutsal Toprakları özellikle de Kudüs'ü Yafa limanını kullanarak tekrar ziyaret etmeye başladıklarında, Katolik, Yunan Ortodoks ve Ermeni kiliselerine, mülkiyet hakları 18. yüzyıla dayanan[9] ve Napolyon'un istilasından kurtulmayı

9 Yafa Şeriye Mahkemesi Sicili, cilt 10, s. 201. 1155/1742 belgesinin nüshası.

başarabilmiş binaları ve han/misafirhaneleri, büyümekte olan yerel cemaatlerini ve sayıları hızla artmakta olan hacıları ağırlayabilmeleri amacıyla genişletme ve yenileme izni verildi.[10]

Yirmi yıldan kısa bir sürede duvarlarla çevrili bu şehir öylesine kalabalıklaşmıştı ki insanlar evlerini şehir dışında kalan yerlerde inşa etmeye başladılar. Şehir çevresinde ve bahçelerde önce tarımla uğraşan yeni mahalleler –*sekenat*– ortaya çıkmaya başladı. Daha sonra başarılı tüccarlar da sahibi oldukları meyve bahçelerinin içlerinde büyük köşkler yapmaya başladılar. Zamanla, ama kesin olarak 1850'lerin ortasına gelmeden, şehrin duvarlarının dışında doğuya doğru, Kudüs'e giden anayol yönünde, yeni bir ekonomik merkez oluşmaya başlamıştı.

Yerel hükümet 1870'lerde şehir duvarlarını yıkmaya başladığında yeni ticaret merkezleri ve mahalleler kısa sürede eski şehri hali hazırdaki tarım mahalleleri (*sakanat*) ve Hayfa'nın egemen sınıfını oluşturan yeni zenginlerin büyük evleri ile bağlamıştır.[11]

Ekonomik etkinlikler

19. yüzyıl boyunca Yafa düzenli bir göçmen akışını sağlamayı teşvik eden, her açıdan düzenli bir ekonomik gelişme gösterdi. Özel ve kamu sektörünün giriştiği büyük ölçekli inşaat projeleri sürekli bir kalifiye ve tecrübesiz işçi havuzuna ihtiyaç duymaktaydı. Tecrübeli inşaat işçileri çoklukla Yafa'dan daha önce benzeri projelere girişmiş olan Nablus, Akka ve Beyrut gibi şehirlerden gelmekteydi.

Bu dönemde Yafa'da aktif olarak çalışan profesyonel yapı işçilerinin nüfus örneklemelerine bakacak olursak hem Müslüman hem Hıristiyan göçmenlerin bu mesleği icra ettiklerini görüyoruz.[12] Dahası, diğer ekonomik sektörlerde görüldüğü

10 Yafa Şeriye Mahkemesi Sicili, cilt 10, s. 95, 23 Rebi'ü'l-evvel 1247/31 Ağustos 1831; p. 82, 11 Şevval 1247/14 Mart 1830.

11 Yafa Şeriye Mahkemesi Sicili, cilt 45, s. 62, 27 Cemaziye'l-evvel 1291/12 Temmuz 1874.

12 Örneklemimiz Yafa Şeriye Mahkemesi Sicillerinin değişik ciltlerine dayanmaktadır.

gibi, bu zanaatkârların dinsel aidiyetleri işverenlerin kararlarında hemen hemen hiç etkili olmamıştır, öyle ki Yafa'daki birçok İslâm anıtının yapımında çalışanlar arasında birçok Hıristiyan da bulunmaktaydı.[13]

Benzer bir durum zengin tüccarların ve dükkân/iş yeri sahiplerinin nüfus örneklemesini aldığımızda da karşımıza çıkmaktadır.[14] Hali vakti yerinde tüccarlar arasında, özellikle de ithalat ihracat ile uğraşanlarda, iki eğilim görüyoruz. Yafa'nın ticaret faaliyetlerinin büyük kısmının Akdeniz bölgesine yönelik olarak yapılmakta olduğu 1850'lere değin, birçok liman veya iç kısımlardaki şehirler ile ister sabun ve portakal gibi ana ihraç maddeleri ister tekstil ya da pirinç ve baharat gibi malların ithali olsun Müslümanların ve Hıristiyanların birlikte ticaret yaptıklarını görüyoruz.

Aynı durum Yafa'nm çeşitli ekonomi merkezlerinde ticaret yapan dükkân sahipleri için de geçerliydi: Şehrin çarşılarında iki din grubundan da tüccara rastlamak mümkündü. Bu durum Yafa'ya gelerek yerleşen ve ticarete soyunan Yahudiler için de aynıydı. Diğer bir ifadeyle 19. yüzyılın ilk yarısında Yafa'nın pazarları ve ekonomik faaliyetleri şehirdeki mahallelerin/grupların dinsel olarak içiçe girmişliğini yansıtmaktaydı. Belgelerimiz Yafa çarşı ve pazarlarında vakıf olarak yapılan ve vakfa dönüştürülenler arasında bile, kiralanan birçok dükkânın gayrimüslimlere verildiği gösteriyor.

Ama bu durum 1860'lardan başlayarak Avrupa'nın Filistin'e gittikçe artırdığı ekonomik sızışıyla değişmeye başladı. Bu durumu, sıra anlaşmaların yapılmasına ve kontratların imzalanmasına geldiğinde Avrupalı konsolosların ve Avrupa şirketlerinin temsilcilerinin, tercihlerini bölgedeki Hıristiyan tüccarlardan yana kullanmalarıyla açıklanabiliyor. Zamanla Avrupa'yla yürütülen ithalat-ihracat işlerinin tam manasıyla gayrimüslim tüccarların kontrolüne geçmesi şehir nüfusunun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı üzerinde dramatik sonuçlara yol açtı.

---

13 Örneğin bkz. Yafa Şeriye Mahkemesi Sicili, cilt 4, s. 165.

14 Örneklemimiz Yafa Şeriye Mahkemesi Sicillerinin değişik ciltlerine dayanmaktadır.

Nüfus: Göçmenler – Müslümanlar, Hıristiyanlar ve yabancılar

Yafa'ya göçmen akışı 19. yüzyıl boyunca aralıksız devam etti. Göçmenler Ortadoğu'nun her yanından, özellikle Filistin'in kırsalından ve şehirlerinden, Suriye'nin tamamı, Mısır ve Tunus, Cezayir, Fas gibi Magrib ülkelerinden, Anadolu'dan, Yunanistan'dan ve Balkanlar'dan hatta Hindistan ve Afganistan gibi uzak ülkelerden bile, Yafa'ya gelmeye devam ettiler.

Hiç şüphesiz 19. yüzyıl ortalarında Yafa'ya oldukça fazla sayıda Avrupalı da gelip yerleşmiştir. Bunun sonucunda farklı dillerde konuşan birçok farklı gruptan oluşan insanların kendi kültürlerini, geleneklerini ve dinsel inançlarını ortak olarak paylaştıkları bu alana ekleyerek oluşturdukları bir kaleydoskopla karşı karşıya bulunuyoruz.

Tüm bu gelişmelerin bölge Osmanlı yönetimi altındayken meydana geldiğini göz önüne aldığımızda önümüze birtakım ilginç sorular çıkmakta: Bu birbirinden farklı gruplar birbirlerini nasıl etkilediler, ne tür komşuluk ilişkileri sağladılar, diğer topluluklar üzerinde herhangi bir kültürel etki bıraktılar mı, günlük yaşamlarını nasıl sürdürüyorlardı, dini vecibelerini nasıl yerine getiriyorlardı vb.

Daha sonra oluşan tarihsel gelişmelerin ışığı altında birtakım kolayca görülebilen dinsel, kültürel ve dilsel farklılıkların –diğer bölgelerde de beklenildiği üzere– ne ölçüde toplumsal çatışmalara yol açtığı ya da Yafa örneğinde gerçekleştiğini düşündüğümüz gibi bir uyum yaratmış mı olduğu sorusu da akla gelmekte. Bu soruların bazılarını yanıtlayabilmek için şehrin mahallelerinin 19. yüzyıl boyunca nasıl şekillendiğini kılı kırk yararcasına çözümlemek ve ayrımcılığa ya da kaynaşmaya yönelik eğilimleri görmek gerekmektedir.

19. yüzyılın başlarında Yafa'da beş mahalle bulunmaktaydı. Her mahalle ya bir kale (*kal'a*), ya ünlü bir şeyhin türbesi (örneğin Şeyh İbrahim el-Mellâhi) ya da mahalle sakinlerini toplumsal ya da dinî açıdan birleştiren bağların (Hurâtü'l-Fellahîn or Huratü'n-Nasârâ gibi) adı ile anılmaktaydı.

1820'lerde Mısır'dan Muhammet Ali Paşa'nın acımasız ekonomik politikalarına dayanamayarak kaçan fellahlar Filistin'e göç etmişlerdi. Bu Mısırlı çiftçilerin birçoğu Yafa'nın meyve bahçelerini yeniden düzenlemek için ihtiyaç duyduğu iş gücünün arasına katılmıştı.

Bu ilk gelen göçmenlerin çoğu şehrin duvarlarından başlayarak iki-üç kilometre yarıçapındaki bir alanda geldikleri bölgelerin ya da köylerin adlarını verdikleri, örneğin Mısır'dan gelenlerin kurdukları *sekenetü*'l-Arayne, *sekenetü*'l-Danayte veya Ebu-Kebir gibi mahalleleri kurdular. *Sekenetü*'l-Cebeliyye ise Gaza yakınlarındaki *Cebeliyye* köyünden gelenler tarafından oluşturulmuştu.

Bazı sekenelerde o göçmen topluluğunun önde gelen şahsiyetlerinden birinin adı da, Hammad gibi, kullanılmışken diğerleri mahalle nerede yaşama geçmişse orasının adını, *es-Sebil*, Raşid ya da el-Maslak, kısaltarak kullanmayı seçmiştir. Dikkate değer bir diğer nokta da ortak bir geçmişi paylaşarak gelen ve bir mahalle kuran göçmen topluluklarının çok da uzun olmayan bir süre zarfında diğer coğrafyalardan gelen göçmenleri de içlerine kabul etmeye başlamalarıdır.

Bu süreç, sürekli gelmekte olan göçmenlerle daha da kuvvetlenmişti. Aynı zamanda sakanat toplumun fakir tabakasını, tarım alanındaki iş gücünü sağlayan kesim gibi, barındırmaya devam etmekteydi. Bu şu anlama gelmekteydi: Örneğin duvarların içindeki şehirde bulunan ve 1820'lere değin hemen bütünüyle tarım alanında çalışan iş gücünü barındırmış olan Harat al-Fallahin, bu insanlar yeni kurulan *sakanat*'a taşınmaya başlamalarıyla orijinal nüfusunu kaybetmeye başlamıştı.

On yıl içinde Harat al-Fallahin mahallesi Şeyh İbrahim mahallesinin bir parçası haline geldi ve o tarihten sonra orijinal ismi belgelerde çok ender olarak yer aldı. Bu durum, ilk göç dalgalarıyla gelerek şehrin sakinlerinin toplumsal yapısını oluşturan tarımda çalışan insanların, şehir dışına itildiklerini göstermektedir.

Şehir ticari etkinliklerini genişletmeye devam ederken yeni zengin göçmenler Yafa'nın sunduğu bu yatırım olanaklarından

faydalanmaya başladılar. İlk girişimciler Beyrut'tan ve diğer Lübnan şehirlerinden, Şam'dan ya da Gaza ve Kudüs'ten gelmiş olan Hıristiyan Araplardı. Sayıları arttıkça ve eski Hıristiyan mahallesi bu artışa yetişemeyince onlar da kendilerine şehrin içindeki diğer mahallelerde büyük evler yapmaya başladılar. Bunun sonucunda 1850'lere gelindiğinde şehrin hemen hemen her tarafında Hıristiyan Araplara ait büyük konaklara rastlanmaktaydı.

Yafa'daki Şeriat Mahkemesi'nin *sicil*'lerinde bulunan alım satım işlemlerini çözümlediğimizde 1850'li yıllara gelindiğinde eski Hıristiyan mahallesinin özelliğini kaybettiğini ve artık bir Hıristiyan-Müslüman mahallesi haline geldiğini açık bir şekilde görürüz.[15] Şehrin içerisinde bulunan diğer mahallelerin de kısa bir süre sonra benzer bir değişimden geçerek karma mahalleler oluşturduğunu biliyoruz.

1840'larda ve 1850'lerde Yafa'ya göç etmeye başlayan Arap Yahudileri de ayrı bir mahalle oluşturmamışlardır. Böylece 1860'ların sonuna gelindiğinde Yafa Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler tarafından ortaklaşa yaşanan karışık mahallelerden oluşan bir şehir haline gelmiştir.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi, *insanların 19. yüzyılın ortalarında Yafa'da yaşamlarını kurmak için neden belli bir yeri/noktayı seçtiğini açıklayabilmek için elimizde, tarım sakanat'ı haricinde, herhangi bir sosyo-ekonomik temelde açıklama getirme olanağı bulunmamaktadır.* Bir diğer neden de şehrin hızlı gelişmesine bağlı olarak Yafa'nın duvarları içinde oluşan yüksek nüfus yoğunluğunun, mahallelerinin geleneksel biçimde örgütlenmesini engellemesi olabilir.

Buradan çıkarabileceğimiz bir ilk hüküm –Osmanlı Ortadoğu'sundaki diğer bölgelerden farklı olarak– Yafa halkının birbirinden ayrı mahalleler kurulması yönünde ısrarcı *olmadığıdır*. Böylece Yafa'yı oluşturan toplumsal yapı içinde çok kültürlülük olarak adlandırılabilecek bir gidişat olduğunu söylemek pek de yanlış olmayacaktır.

---

15 Örneğin bkz. Yafa Şeriye Mahkemesi Sicilli c. 33, s. 210, 17 Şevval 1288/30 Aralık 1871.

Ayırıma doğru bir gidişin ilk işaretleri Yafa'ya Filistin'i Hıristiyan İncil'indeki kutsal topraklar olarak gören Amerikalı ve Avrupalı göçmenlerin gelişiyle ortaya çıkmıştır. Bunlar dinî ideolojilerin yönlendirmesi ile yeni koloniler kurmak için yola çıkan göçmenlerdi. 1840'larda ilk gelen grup olan Amerikan Binyılcılarımn (Millenarians), Yafa'ya yerleşme nedenlerinden birisi de şehrin sunduğu ekonomik fırsatlardı.

Millenarianizm İsa'nın 2000 yılında yeniden dirileceği inancı üzerine kurulmuş bir inanç olup 19. yüzyılın Batı Hıristiyan dünyasında oldukça popülerdi. Millenarianlar kendilerini "Tanrı'nın halkı" olarak görmekteydiler ve kendilerine düşen görevin kutsal toprakları İsa için hazırlamak olduğuna inanmaktaydılar. Bunun yolu da o toprakları kolonileştirmekten geçmekteydi.

1853'te böylesi bir Amerikan Millenarian grubu şehrin doğusundaki meyve bahçelerinde bir Amerikan Kolonisi kurdu. Ama kısa bir süre sonra bu girişim başarısızlığa uğradı ve koloni dağıtılarak grup Amerika'ya geri döndü.[16] 1866'da *Amerikan Mesih Kilisesi*'nin üyeleri Hayfa yakınlarında bir koloni kurmak için girişimde bulundu. Bir yıl içinde üyelerin yakalandığı hastalıklar ve bazılarının ölümü grubu böylesine zor bir işin altından kalkmak için yeterince hazır olmadıkları yönünde ikna etmeye yetti ve onlar da memleketlerine döndüler.[17]

Bir Alman Millenarian tarikatı olan Templarlar daha başarılı oldular.[18] 1870'lerin başında Yafa'da kurdukları koloni daha sonra Filistin'de kuracakları bir dizi "Alman Kolonisi"nin ilkiydi.

Hem Amerikan hem Alman girişimlerinin sergilediği tipik bir özellik yerli nüfusla aralarına koydukları mesafeydi.

Bütün bu kolonici girişimler daha sonra gelecek olan Yahudi milliyetçilik hareketinin, yani 19. yüzyıl Doğu Avrupa'sında

---

16 Kark, R., *Jaffa A City in Evolution, 1799-1917*, Jerusalem, 1990, s. 76-77.

17 Age, s. 84-88.

18 Templarlarm inançları ve Filistin'deki kolonileri üstüne kapsamlı bir çalışma için bkz. Carmel, A., *Die Siedlungen der Württemrgischen Templer in Palästina 1868-1918*, Stuttgart, 1973.

ortaya çıkan Siyonizmin[19] açık bir habercisi olarak görülebilir. 1880'lerden beri işlerliğe sokulan siyasi gündemine bağlı olarak ilk Yahudi koloniciler Yafa'ya geldiler ve şehrin çevresinde kırsalda yerleşim yerleri kurmaya başladılar. 1890'lar boyunca Siyonistler Yafa'nın varoşlarında yeni Yahudi mahalleleri kurarak "ilk saf Yahudi şehri"ne, Tel-Aviv'e gidecek olan yolu açmaya başladılar.

Bilinçli bir biçimde kendilerini yerli toplumdan soyutlayarak kendi etnik ve dinî grupları içinde kalarak bu Amerikalı ve Avrupalı göçmenler birleşmeyi değil kolonileştirmeyi amaçladıkları Filistin toplumunun kıyısında kaldılar.

Aynı dönemde Filistin'e gelmeye devam eden Müslüman ve Hıristiyan Arap göçmenler genel olarak, ister gruplar halinde ister birey olarak gelsinler, yavaş yavaş iş ve evlilik bağlarıyla yerel nüfus tarafından emilmekteydi. Bazıları kendilerine has aksanlarını veya giyim tarzlarını korumuş olabilirler ama hepsi, özellikle şehir merkezlerinde, Filistin toplumunu oluşturan önemli parçalar haline geldiler. Yafa'nın mahalleleri, bizim yeniden keşfettiğimiz, Filistin'in 19. yüzyılda bütünleşmiş çok kültürlü ve çok dinli bir toplum oluşuna iyi bir örnek teşkil etmektedir.[20]

Surların dışında: Misyoner faaliyetleri

Daha önce de gördüğümüz gibi, Yafa'daki yer darlığı yüzünden 1850'lerde insanlar duvarların dışında kendilerine yer yapmaya başlamışlardı. Zamanla, kişisel inisiyatif alarak ve yatırım yaparak, Kudüs yolu üzerinde doğu kapısına bitişik meyve bahçeleri ilk olarak yeni mahallelere ve ticaret merkezine ev sahipliği yapmaya başladı.

---

19 Templarları Siyonizm'in öncüsü olarak gören daha geniş bir çalışma için bkz. Yazbak, M. "Templars as Proto-Zionists? The "German Colony" in Late Ottoman Haifa", *Journal of Palestine Studies*, 28/4 (1999), s. 40-54.

20 Kapsamlı bir çalışma için bkz. Le Vine, Mark, "Overthrowing Geograpphy, Re-Imagining identities: A History of Jaffa and Tel-Aviv, 1880 to the Present," Doktora Tezi, New York University (May, 1999).

Bu araziler parseller halinde önce şehre yeni göç etmiş olan Hıristiyan Araplara ve yolun iki tarafına iki ya da üç katlı yeni binalar inşa etmiş olan Ermeni Patriğine satıldı. Genellikle ilk katlarda ticari etkinlikler sürdürülüyor, diğer katlar ise yaşam alanı olarak kullanılıyordu.

Oldukça ilginç bir şekilde elimizdeki belgeler bize şehir duvarlarının dışındaki bu yerleşim yerlerinde de şehrin içindekine benzer çok kültürlü yaşamın hüküm sürmekte olduğunu göstermekte. Artık zengin tüccarlar evlerini Yafa'dan, meyve bahçelerinde inşa ettikleri çok daha büyük konaklara taşımaktaydılar. Misyonerler ve Avrupalı şirket temsilcileri arasında da benzer bir eğilimle karşılaşıyoruz: Daha 1860'ların başında şehir duvarlarının dışında bir İngiliz okulu kurulmuştu bile.

Bundan sonra misyonerlik faaliyetlerinde sürekli bir yükseliş söz konusudur: Yüzyılın sonuna gelindiğinde Yafa'da 10 kilise, 3 rahibe manastırı, 13 okul, hastaneler, 3 klinik ve 4 adet Hıristiyan hacıların gereksinimlerini karşılamak için açılmış misafirhane bulunmaktaydı. Bu misyoner kurumları şehrin her tarafında, örneğin çeşitli camilerin yakınlarında ya da Müslüman mahallelerinin içlerinde bulunabilmekteydi yani Yafa'nın dine göre karışık mahallelerindekine benzer bir örüntü sergilemekteydiler.

Bu eğilim 1870'lerden sonra yerel yönetimin şehir duvarlarını yıkmaya karar vermesi ve duvar taşları ile ortaya çıkan yeni arazileri eski şehri yeni yeni ortaya çıkmakta olan al-Ajami mahallesi ile birleştirebilecek yeni bir mahalle ve ticaret merkezi yapabilecek girişimcilere satmaya karar vermesi ile oluşan mahallelerde de devam etmiştir.

1830'lara değin Şeyh İbrahim al-'Ajami'in *makam*'ı nedeniyle bu adı almış olan al-Ajami bölgesi insanların üzüm bağlarını ve meyve bahçelerini işledikleri bir tarım alanından ibaretti. Şehir duvarlarının gerisindeki nüfus artmaya devam ettikçe al-Ajami'yi oluşturan topraklar konut yapımı için ikişer-üçer parseller halinde satılmaya başlandı. On yıldan kısa bir süre zarfında al-Ajami belgelerde, tarım için kullanıldığına işaret eden eski adları Ard al-Ajami veya Daribat al-Ajami ye-

rine bir "mahalle"olduğunu belli eden *harat al-Ajami* olarak anılmaya başladı.

Al-Ajami mahallesinde ilk ortaya çıkan evler oldukça küçük olup bir ya da iki odadan oluşmaktaydılar. Ama oldukça çekici konumundan dolayı –güney duvarlarına bitişik deniz manzaralı yüksek bir tepe– zengin Yafalılar eski şehri bırakarak bu bölgeye gelmeye başladılar. 1850'ler ve 1860'larda daha büyük evler ortaya çıkmaya başladı ve *harat al-'Ajami* kısa sürede Yafa'daki en büyük konaklara sahip varlıklı ailelerin mahallesi haline geldi. Çağdaş Batı kaynakları planlı yerleşimine, geniş yollarına ve çiçekli bahçelerine işaret ederek bu bölgeyi Yafa'nın en güzel mahallesi olarak betimlemektedirler.[21] Bu bölgede de Müslüman, Hıristiyan Araplar ve yabancıların yan yana yaşama biçimlerinin aynen geçerli olduğunu görmekteyiz.[22] Bu durum Yafa'nm tarihine "içeriden" bakıldığında, buranın 19. yüzyılda çok kültürlü bir toplumsal yaşamın hüküm sürdüğü bir Filistin şehri olduğu yönündeki çıkarımımızı desteklemektedir.

ÇEVİREN *Orhun Yakın*

---

21 Kark, s. 116.

22 Örneğin bkz. Yafa Şeriye Mahkemesi Sicilli c. 38, s. 25, 11 Şaban 1290/3 Ekim 1873.

Antakya'da Farklı Kimlikler: Tarihsel Bir Bakış

REŞAT KASABA

Türkiye'nin dışındakiler Antakya'yı St. Peter, Paul ve Barnabas'ın vaaz verdiği, Hz. İsa'yı peygamber olarak kabul edenlere Hıristiyan tanımlamasının ilk olarak yapıldığı klasik dönemin en önemli şehirlerinden biri olan Antioch olarak bilirler. Gerçekten de klasik dönemde Antakya'nın dünya tarihinde önemli bir yer tuttuğu 1000 yıla yakın bir dönem vardır. MS 64'te Roma İmparatorluğu'na dahil olduktan sonra Antakya'nın nüfusu yarım milyonu aşmış, o zamanların büyük şehirlerinin sunabileceği her türlü imkânı sunabilecek duruma gelmiştir. şehrin anfisi, banyoları, su yolları, lağım sistemi, hububat depoları, silah fabrikaları ve okulları dünyaca ünlüydü. Antakya'nın ortasından geçen kolonlu yol eşsiz büyüklükte ve güzellikteydi. Klasik dönem uzmanı Peter Brown'un tarifiyle "şanslı insanların şanslı hayatlar yaşadığı" bir kentti Antakya.[1]

Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra ve Bizans'ın çok uzun süren gerileme döneminde Antakya Arapların, Haçlıların ve Orta Asya'dan gelen Türk kavimlerinin saldırısına uğradı ve zenginliğini ve önemini giderek yitirdi. Bazıları bu süreci Antakya'nın giderek "çamura batması" ve kimsenin bil-

1 Peter Brown, "Charmed Lives," *The New York Review of Books*, 12 Nisan 2001.

mediği bir yer haline gelmesi şeklinde özetler.[2] Diğerlerine göre ise şehir dünyadan kopuk, unutulmuş bir yer haline gelmiştir.[3] 1940'larda bölgeyi gezen Lord Kinross, Antakya'nın "yoksul bir taşra kenti" olduğunu, şehrin banyolarının suyunun bulanık, Asi'nin ise isteksiz akan bir çamur sızıntısına benzediğini söyler.[4] Bu gün, Türklerin çoğu bile ilk duyduklarında Antakya'yı hemen çıkaramazlar, sizin aslında çok daha iyi tanınan Antalya'dan bahsettiğinizi varsayarlar.

Hiç kuşku yok ki bugünkü Antakya ile klasik dönemin Antakya'sı arasında dünyadaki veya bölgedeki önemleri açısından hiçbir benzerlik veya yakınlık yoktur. Aradaki fark o kadar çarpıcı ki bazıları günümüzün önde gelen kentlerinin Antakya tarihinden ibret almalarını tavsiye ediyorlar. Bir Antakyalı öğretmen bu duyguları şöyle özetlemiş: "Moskova, Paris ve New York: kendinize çok güvenmeyin! Önce bir savaş veya buhran veya doğal afet gelir; insanlar dağılır, sonucunda da şehrin kültürü bir daha gelmemecesine yok olur."[5] Bütün bunlara rağmen, Roma'nın altın çağını izleyen bin yıllık dönemin tamamını bir uzun gerileme ve çöküş dönemi olarak gören bir yaklaşım ne kadar yararlıdır?

Aslında bu tip genellemeler sırf Antakya'nın değil bütün Ortadoğu'nun klasik dönem sonrası tarihini sonsuz bir karanlık çağ olarak görmeye yatkın bir dünya görüşünün ürünleridir. Arapların, İranlılarm ve Osmanlıların bölgeyi talan ettikleri bu şanssız yıllarda bölgenin Avrupa'nın normal gelişmesinden koparıldığına inanan bir dünya görüşüdür bu. Hatta bu nedenle Batı'nın da gelişmesinin sekteye uğradığı, Batı aydınlanmasının köklerinden koparıldığı için yarım kaldığı iddia edilir.[6] Haçlılarla başlayan bir dizi batılı işgalci bu tarihsel

2 Peter Brown, "Charmed Lives," s. 43.

3 *The New York Times*, 3 Aralık 1997.

4 Lord Kinross, *Europe Minor: Journeys in Coastal Turkey*, Londra: Travel Book Club, t.y., s. 1,4.

5 *The New York Times*, 3 Aralık 1997.

6 Bkz. Reşat Kasaba, "The Enlightenment, Greek Civilization, and the Ottoman Empire," *The Journal of Historical Sociology*, C. 16, 1, Mart 2003, s. 1-21.

yanlışı düzeltmeye çalışmış batıyı kendi başlangıç noktasıyla birleştirerek dünya tarihini bütünleştirmeye çalışmıştır. Bu tip yaklaşıma güzel bir örnek olarak 2000-2001 yıllarında ABD'nin Worcester şehrinde düzenlenen *Antakya: Kayıp Şehir* adlı serginin tanıtıcı kitabını gösterebiliriz. Bu serginin amacı 1930'lu yıllarda Antakya civarında bulunup daha sonra dünyanın çeşitli müzelerine dağılmış olan Roma mozaiklerini biraraya getirip topluca sunmaktı. Sergi ve Antakya hakkında bilgi veren bu güzel görünüşlü kitaptaki Antakya kronolojisi 637-38'deki Arap istilalarıyla kesilmiş. Örneğin, kitapta o kadar çok kaybolmuşluktan, yokolmuşluktan bahsediliyor ki dikkatsiz bir okuyucu kolayca Antakya'nın yerinde Efes'e benzeyen bir harabeler yığınından başka bir şey kalmadığını düşünebilir.[7]

Antakya'yı yakından tanıyanlar aradaki yılların tarihinin yavaş yavaş çamura bakmaktan ibaret olmadığım bilirler. Örneğin biliyoruz ki bu karanlık diye tanımlanan yıllarda Antakya klasik dönemdeki özelliklerinin birçoğunu koruyabilmiştir. Bu özelliklerin en önemlisi de şehrin çok-dinli ve çok-kimlikli toplumsal yapısı. Antakya'nın bu özelliğine ilk değinenlerden biri MS 4. yüzyılda yaşamış olan ve Roma imparatorlarına ve Hıristiyan papazlara öğretmenlik yapmış olan Libaniostur:

> "Bana öyle geliyor ki şehirlerin en hoş ve en yararlı yönlerinden biri bu yerlerde başka başka insanların biraraya gelip birbirleriyle karışması. Eğer bir insan şehirlerin neye benzediğini görmek için değil nasıl işlediklerini anlamak için dünyayı gezmeye niyetleniyorsa ona sadece Antakya'yı ziyaret etmesini tavsiye ederim. Pazar yerimizde biraz vakit geçirse dünyanın her köşesinden gelen insanlarla tanışma fırsatı bulur ve dünyanın her şehri hakkında bir fikir edinmiş olur. Böylece zahmetli bir yolculuk yapmadan amacına ulaşmış olur."[8]

---

7 Christine Kondoleon, *Antioch: the Lost Ancient City*, Princeton: Princeton University Press, 2000.

8 Christine Kondoleon, *Antioch: the Lost Ancient City*, s. 11.

Bu çok kimlikli, çok dinli yapı tabii ki Antakya'ya özgü bir şey değildi. Akdeniz çevresindeki birçok şehrin benzer dokuları vardı. Ancak Antakya'yı farklı yapan, bu çok kimlikliliğin savaşlara ve işgallere rağmen devam etmesidir. Bu yazıda özellikle üstünde durmak istediğim, Antakya'nın bu sosyal dokusunun temellerine bakmak ve bu çok kimlikliliğe Fransız mandası (1923-1938), bağımsız devletlik dönemini (1938-39) ve Türkiye'ye katılmayı (1939) içeren 20. yüzyıl başlarında ne olduğu. Şehrin nasıl olup da Beyrut gibi diğer yerleşim birimlerini darmadağın eden iç savaş ve benzeri çatışmalara kapılmadığı. 20. yüzyılın ikinci yarısında Antakya hâlâ ezan yanında çan seslerinin de duyulduğu, sokaklarında Türkçe kadar Arapça'nın da konuşulduğu canlı bir yerdi. Farklı dinlerden gelen insanlar aynı mahallelerde otururlar, birbirleriyle yakın ilişki içinde yaşarlardı. Her nasılsa, 20. yüzyılda gittikçe monotonlaşan ve homojenleşen toplumlar arasında Antakya kendisine özel bir yer edinmiş ve bu yeri uzunca bir süre koruyabilmiştir.

Antakya'da böyle açık ve hoşgörülü bir ortamın gelişmesine yol açan unsurların bir kısmı şehrin coğrafi konumuyla ilgilidir. Evliya Çelebi'ye göre Antakya Rum ve Arap dünyaları arasındaki sınırı belirler.[9] Ancak bu sınır bu iki dünyayı birbirinden ayıran bir engel olmaktan çok geçişleri kolaylaştıran bir köprü görevini görmüş. Önemli ticaret ve hac yollarının kesişme noktasında olan Antakya, değişik dinlerden ve kimliklerden gelen insanları kendine çeken bir yer olarak gelişmiştir. Bu yoğun trafiğin bir sonucu olarak Antakya civarında Dürzi, Şii, Nusayri, Maronit, Yezidi, Kadiri, Nakşibendi, Rifai gibi eklektik veya heterodoks diye tanımlanan dinler ve/veya inanç biçimleri tarikatlar yoğun bir biçimde toplanıp gelişmiştir. Bu inanç biçimlerinin ortak özelliği değişik dinlerden değişik unsurları alıp birleştirmeleri ve böylece hem özgün ve dışa açık bir dünya görüşüne sahip olmaları hem de toplumsal olarak kendilerini her zaman bir azınlık veya muhalefet konumunda bulmaları. Bölgenin özelliği sayesinde gelişip serpilen bu

9 Ataman Demir, *Through the Ages Antakya*, İstanbul: Akbank, 1996, s. 123.

inanç sistemleri bölgenin dışa açık kalmasına yardım ettikleri gibi herhangi bir katı ve Ortodoks görüşün bölgede hâkimiyet sağlamasını da önlemişlerdir.

Antakya, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede uzun yıllar süren hâkimiyetinden de yararlanmıştır. Bazı bakımlardan Antakya'nın uzun dönem gelişiminde Osmanlı İmparatorluğu'nun katkısı olduğunu söylemek garip kaçabilir. Bugün şehre gelen bir ziyaretçi Antakya'nın Osmanlı İmparatorluğu içindeki uzun tarihinin izlerini bulmakta güçlük çeker. Özellikle çok daha eski olan Roma İmparatorluğu döneminin veya çok daha kısa olan Fransız yönetiminin izleri her yerde önümüze çıkar. Şehrin bir bölümünde hâlâ kullanılan ara sokaklar bile Romalılar tarafından planlanıp yapılmıştır. Halbuki, Payas'ta Kanuni Sultan Süleyman zamanında yaptırılan kervansaray ve çarşı dışında Osmanlıların bu ölçüde büyük imarından bahsetmek zor. Tabii, birçok şehirde olduğu gibi burada da camiler, hamamlar, türbeler var ama bunların çoğunun mimarisi Arap stiline daha yakındır. Türkiye'nin güneydoğusunda da olduğu gibi Antakya civarında da Ermeni, Bizans, Selçuk ve hatta Moğol gibi uygarlıklar Osmanlılardan çok daha derin ve etkileyici izler bırakmıştır.

Aslında Antakya'nın kendine özgü canlı ve çok kimlikli hayatını yaşamaya devam edebilmesinin bir nedeni Osmanlı'nın bu biraz uzak ve hafif elli diye tanımlayabileceğimiz yönetim biçimi olmuştur. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlılar, Antakya ve çevresini uç bölgelerdeki diğer vilayetleri yönettikleri gibi yönettiler. Merkez çok az doğrudan talep yapıyor ve gündelik işler yerel liderlere bırakılıyor, bölgelerdeki hiyerarşilere, buraların önde gelenleri Osmanlı ile işbirliğini kabul ettikleri sürece dokunulmuyordu. Böyle bir yaklaşım ve yönetim anlayışı sonucunda, bu bölgeyi aldıktan kısa bir süre sonra Osmanlılar yönetici olarak Sünni değil Nusayri bir yerel lider atamışlar.[10] Bu yaklaşımın sonuçlarından biri yerel liderlerin güçlü konumlarını sürdürmeleri ve hatta daha da genişletmeleriy-

10 Mehmet Silay, *Hatay'da Sosyo-Kültürel Çevre*, Antakya: Hatay Yayınları, 1994, s. 18.

di. (Bu durum ileriki yıllarda Kürt bölgelerinde Osmanlı devleti için bir sorun haline gelecekti.) Diğer bir sonuç da Antakya gibi yerlerin Osmanlı yönetimi altında çok dinli çok kimlikli yapılarını koruyup genişletme olanağı bulmalarıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgeyi işgal etmesiyle Antakya, Roma İmparatorluğu döneminden beri ilk olarak doğal içbölgesi olan Halep yöresiyle tek ve güvenli bir yönetim altında birleşmiş oldu. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgenin iç işlerine çok karışmayan tutumuyla birleşince Antakya'da kendine güvenen ve kendine özgün bir yerel kimlik gelişmiştir. Bugün bile Antakyalılar şehirlerini kendine özgü lehçesi, mutfağı ve genel olarak hoşgörülü bir havası olan çok özel bir yer olarak görürler. 1792'de meydana gelen bir olay, Antakyalıların ortak çıkarları için nasıl biraraya gelip kendilerini koruyabildiklerine güzel bir örnek teşkil eder. O yılda bölgenin en büyük idari amiri olan Halep valisi Antakya'dan ek asker çıkarmasını istemiş ve Antakyalılar buna razı olmuşlardı. Ancak valinin asıl amacı asker toplamak değil Antakya'ya asker yerine bedel ödetmekti. Antakyalılar bunun haksız olduğuna karar verip valiye karşı çıktılar ve kendilerine yöneltilen tehditlere aldırmadılar. En sonunda, vali bu vergiyi toplayabilmek için şehri 52 gün kuşatma altında tutmak ve ondan sonra da silahlı askerleriyle şehri yağmalatmak zorunda kalmıştı.[11]

Osmanlı yönetimi şehre çeşitli ekonomik faydalar da getirmiştir. Halep çevresinin bol ve zengin ürünleri Akdeniz'e Antakya üzerinden yollanmaya başlamış, Antakya, İran ve Hindistan'dan gelen transit ticaretten de yararlanmıştır Kısa ve uzun mesafeli tüccarların yanında hac için yine Osmanlı yönetiminde olan Mekke ve Medine'ye giden Müslümanlar da Antakya'yı önemli bir konaklama noktası haline getirdiler. Antakya'nın ana limanı İskenderun'du ama bu şehir, civarındaki bataklıklar nedeniyle hiçbir zaman tam bir liman kenti olarak gelişemedi. 17. yüzyılda Evliya Çelebi İskenderun'un devamlı

---

11 Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2000, s. 72-74.

oturulmaya uygun olmadığını söyler. Buna rağmen burada şarap da satan lokantalı konaklayacak yerler bulunduğunu not eder. Bu tip yerler zamanın Avrupa'sında çokça bulunmasına rağmen Osmanlı topraklarında pek görülmezlerdi. Buradan da 17. yüzyıldan beri İskenderun'da yoğun bir yabancı trafiği olduğunu çıkarabiliriz.[12] Neredeyse üç yüzyıl sonra bölgeyi gezen *Tanin* muhabiri Ahmet Şerif de İskenderun'u benzer şekilde tarif eder:

> "Şehrin deniz kenarındaki kısmı ki tamamıyla yabancılar işgal etmiştir, düzenli ve i'mar edilmiştir... İskenderun'un etrafında bulunan bataklık havayı bozuyor. Rutubet pek fazladır. İğneleri pek keskin olan sivrisinekler, bu mevsimde bile, insanı rahatsız ediyorlar."[13]

Antakya ve Halep'in kullandığı diğer bir liman da Asi Nehri'nin Akdeniz'e açıldığı yerde olan Suveyde (şimdiki Samandağ) idi. Bu liman 1820 yılında yapılan bir yolla Halep'e bağlanmıştı.[14] Bölgeye ilk geldiklerinde Osmanlılar Payas'ı da bir liman olarak geliştirip kullanmak istemişlerdi. Buraya büyük bir kapalı çarşı ve kervansaray yaptırdılarsa da bu amaçlarında başarılı olamadılar. Süveyş Kanalı'nm 1869 yılında açılmasından sonra Avrupa ile Asya arasındaki bu yeni geçitle rekabet edebilmek için İskenderun ve Halep arasına da bir yol yapılmış ve bu yol kısa sürede bölgenin en işlek yollarından biri haline gelmiştir.[15]

Zaman içinde Antakya ürettiği pamuk, meyan ve zeytin, zeytinyağı, sabun, ipek ve ipekli kumaşlarla Avrupa'da ün kazandı. 1772'de bölgeye gelen bir İngiliz gezgin der ki, "Antakya'nın etrafındaki 30 millik bir bölge içinde Suriye'nin diğer yerlerinin tümünden çok ipek yetiştiriliyor. Bu ipeğin büyük bir kısmı toplanıp Halep'e yollanıyor. Orada temizlendikten sonra bir kısmı ipekli kumaş yapımında kullanılıyor. Bir kısmı da ihracat

---

12 Suraiya Faroqhi, "Trader and Custom Officials in 1660's: Iskenderun," *New Perspectives on Turkey*, 5-6, Fall 1991, s. 111

13 Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 141, 43.

14 Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, s. 89.

15 Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, s. 114.

için İskenderun'a yollanıyor."[16] Bu çok yönlü ilişkiler Antakya'daki ticaret hayatının hareketlenmesine ve şehir ve şehrin sakinlerinin zenginleşmesine yol açmıştır. Osmanlılar zamanında Antakya'ya uğrayan gezginlerin çoğu şehirdeki ticari hayata ve pazarların zenginliğine dikkat çekerler. Örneğin 1816 yılında James Buckingham Antakya pazarlarının Suriye'deki diğer pazarlardan büyük olduğunu ve buraların dışarıya açık ve şehrin nüfusuna göre çok büyük ve gelişmiş olduğunu yazar.[17]

18. yüzyıldan başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra yönetim anlayışı esaslı bir biçimde değişti. Giderek, bölge özelliklerine göre değişen farklı yönetim biçimleri kullanmak, bölgelerdeki güçlü unsurlara dayanmak yerine daha tekdüze ve merkezî bir idare biçimine yöneldi Osmanlılar. Yine bu yıllardan itibaren, Osmanlı Devleti imparatorluğun birçok yerinde çok yaygın olarak bulunan konar göçer ve göçmen aşiretlere toprak verip bunları yerleşik düzene geçmeye teşvik etmeye ve hatta zorlamaya başladı. Antakya'yı da içine alan ve Akdeniz'in doğusuna uzanan topraklar bu yerleştirme politikalarının özellikle uygulandığı bölgelerden biriydi. Böyle bir yaklaşımı tercih etmekte Osmanlıların nasıl bir amacı olduğunu kestirmek güç değil. İmparatorluğun tümünde daha güvenilir vergi kaynakları yaratmaya çalışıyorlardı. Balkanlar'da sürekli baskı altında olan sınırlarını güçlendirmek istiyorlardı. Antakya civarında ise göçmen kabilelerin davranışları nedeniyle bölgenin gittikçe kötüleşen asayiş durumunu düzeltmek amacıyla hareket ediyorlardı. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ve ordularının başarılı savaşlarla kuzeye doğru ilerlemesi Osmanlı Devleti'nin buralardaki girişimlerine aciliyet kazandırdı. Bu arada Antakya'nın, Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'nın yönetiminde olduğu 1832-40 yılları arasında, şehre getirilen bazı yönetim biçimleri ve belediye reformlarının Antakya tarafından benimsendiğini ve Mısır ordusu şehri terk ettikten sonra bile uygulanmaya devam ettiğini belirtelim.

---

16 Ataman Demir, *Through the Ages Antakya*, s. 133.

17 Ataman Demir, *Through the Ages Antakya*, s. 142-3.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform ve merkezileştirme girişimleri 1839 ve 1856'da yayımlanan fermanlar çerçevesinde daha da hızlandı. Bu yeni politikaları uygulamak için 1866'da özel olarak kurulan *Fırka-i Islahiye* adlı ordu faaliyetlerinin çoğunu İskenderun'dan başlayıp güney ve doğuya uzanan bölge içinde gerçekleştirmiştir. Bu ordu hem Kürt hem de Türkmen kabilelerini yerleştirmeye ve Mısır savaşları bağlamında iyice başıboş hale gelen yerel liderlerin gücünü kırmaya çalışmıştır.[18] Bölgedeki Islahiye, Hassa ve Reyhanlı gibi yerleşim merkezleri Fırka-i Islahiye ordusunun girişimleri çerçevesinde kurulmuştu.

19. yüzyıl içinde göçmen kabilelerin yerleştirilmesi politikası Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan gelen ve giderek sayıları artan savaş muhacirlerini iskân etme politikası ile birleşti. Halep vilayeti büyük sayıda Çerkes, Giritli ve Balkan göçmenlerinin yerleştirildiği en önemli yerlerden biri haline geldi. Yeni muhacirlerin bölgedeki yerleşik köyler ve ekilebilir toprak üzerine yaptıkları baskı o kadar arttı ki, bir aralar yerel yöneticiler İstanbul'a yazarak artık Antakya'ya muhacir gönderilmemesini talep ettiler.[19] 1910 yılında bölgeyi gezen Ahmet Şerif 1890'larda buralara yerleştirilen muhacirlerin bazılarıyla konuşup şikâyetlerini dinlemek fırsatını buldu. Bunların söylediğine göre, ilk başlarda 400-500 yüz ev olarak yerleştirilen muhacirlerin çoğu aradan geçen zaman içinde kendilerine yapılan baskılar ve hırsızlıklar nedeniyle tekrar göçmek zorunda kalmış ve 1910'lara gelindiğinde bölgede ancak seksen-yüz hane kalmış.[20]

Antakya ve çevresinin etnik yapısı için bu yerleştirme politikalarının birkaç önemli etkisi olmuştur. Her şeyden önce buralara yerleştirilen Türkmen kabileleri, Girit, Çerkes ve Balkan göçmenleri bölgenin toplumsal yapısının daha da farklılaşma-

---

18 Cevdet Paşa, *Tezahir*, C. II, no. 28, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 136-190.

19 Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, s. 144, Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 209.

20 Ahmed Şerif, *Anadolu'da Tanin*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 152.

sını sağladı. Özellikle Türkmen ağalar bölgenin güçlü tabakalarından biri haline gelmiştir. Osmanlı Devleti bu yeni grupları kullanarak bölgede çoktan beri hâkim durumda olan Kürt ve diğer göçmen gruplar üzerinde kuvvet sahibi olmaya çalışmıştır. Bu koşullarda, devletin de yardımıyla, Antakya bölgesi Osmanlı İmparatorluğu içinde göçebelikten gelen Türkmen ağalarının toprak sahibi olarak yerleşik hayatı denetim altına almayı başardıkları nadir yerlerden biri olmuştur.[21] Yerleşik düzene geçen bu yeni toprak sahipleri, yoksul Alevi köylüleri önce ortakçı, daha sonra da ücretli işçi olarak çalıştırmışlardır. Böylece Antakya civarında etkilerini hâlâ izlediğimiz toplumsal ayrışmanın temeli de atılmış oldu. Doğrudan isçi-işveren ilişkisinin olmadığı durumlarda bile yoksul köylüler toprak sahiplerine karmaşık borç ilişkileriyle bağlanmışlardır.[22] Bu yerleştirme ve merkezileştirme politikalarına ek olarak Tanzimat döneminde Amik Ovası'nın kurutulmasına da hız verilmiştir. Böylece daha önceki dönemlerde bataklık halinde olan geniş bir alan yerleşmeye ve ekime uygun hale getirilmiş oldu. Böylece Antakya ve İskenderun sadece Halep'in değil gittikçe genişleyen kendi iç bölgelerinin de dünya pazarlarıyla ilişkisini sağlayan merkezler haline geldiler. Bu yeni düzenlemede, Antakya'yı hem güneye hem de kuzeye bağlayan geniş ağın içinde Sünni, Alevi ve Ermeniler aktif bir şekilde çalışıyorlardı. Bu ekonomik ilişkiler bütünü Antakya bölgesindeki cemaatlerin birbirleriyle olan bağlarının güçlenmesine ve bölgenin ve insanlarının zenginleşmesine de olanak sağlayan bir temel oluşturmuştur.

19. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindeki etnik ilişkiler gerginleşmeye başlayınca Antakya

21 Wolfram Eberhard, "Nomads and Farmers in Southeastern Turkey", *Oriens*, C. 6, Leiden: E. J. Brill, 1953.

22 Wolfram Eberhard, "Nomads and Farmers in Southeastern Turkey", Barbara Aswad, *Property Control and Social Strategies: Settlers on a Middle Eastern Plain*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1971; Martin Stokes, "Imagining 'the South': Hybridity, Heterotopias and Arabesk on the Turkish-Syrian Border," Thomas Wilson ve Hastings Donnan ed., *Border Identities*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 263-287.

da bu durumdan nasibini aldı ve şehir ve civarında etnik kavga ve şiddet olayları görülmeye başladı. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da bu zor koşullardan en zararlı çıkanlar Ermeni cemaatinin üyeleri olmuştur. 1890'ların ikinci yarısında Ermenilerin bölgeye silah ithal ettikleri ve devrime hazırlandıkları yolunda söylentiler yayılmaya başlamıştı. Böylece gerginleşen ortam, Adana'daki olaylardan kaçan Ermenilerin gelmesiyle daha da gerginleşti. Ortalığı sakinleştirmek için Osmanlı hükümeti şehre silahlı birlikler yollamak zorunda kalmış ve hatta Suveydiye limanına bir korvet demirletmişti.[23] 1909'da Ermeni ve Sünni grupların ilişkileri bir kez daha kopma noktasına geldi. Bu defa iki grup arasında silahlı çatışmalar olmuş, şehir içinde en az 50 Ermeni öldürülmüştü. Antakya dışındaki çatışmalar daha da şiddetli geçmişti. O zamanlar bölgeyi gezenler birçok Ermeni köyünün bomboş ve virane halde olduğunu ve yerli köylülerin buralardaki çatışmalara katıldıklarını açık açık anlattıklarını naklederler.[24] 1915 yılında İttihat ve Terakki rejiminin tehcir planlarına Antakya Ermenileri de dahil edilmiştir. O yıl 5400 kadar Ermeni Antakya'nın dışındaki Musa Dağı'na sığınıp 40 gün boyunca Osmanlı askerlerine karşı koymuşlar ve bölgeyi terk etmeyi reddetmişlerdir. Sonunda bu grup yabancı gemilerle Port Said'e taşınmış ve tehcir kararı Antakya'da ancak böyle uygulanabilmiştir.[25]

Birinci Dünya Savaşı sonunda Ermenilerin bir kısmı işgal ordularının koruması altında eski yerlerine döndüler. 1923'te Cumhuriyet'in ilanı bu toplulukları bir kez daha göçe mecbur bıraktı. Ancak Antakya'nın Fransız yönetimi altındaki Suriye'nin bir parçası olarak bırakılması nedeniyle Antakya Ermenileri bir 15 yıl daha Antakya ve civarında kalabildiler. Çoğu Türkçe konuşan, genel görünüşleri ve âdetleri itibarıyla Türklerden ayırt edilmesi çok güç olan bu toplulukların bölgeye tekrar uyup eski hayatlarına dönmeleri güç olmadı. Bir çalış-

23 Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, s. 120.

24 Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, s. 161-65; Ahmed Şerif, *Anadolu'da Tanin*, I, 190.

25 Franz Werfel, *Musa Dağda Kırk Gün*, İstanbul: Belge Yayınları, t.y.

maya göre 1920'lerin sonunda ve hatta 1930'ların başında hâlâ 25 bine yakın Ermeni yaşıyordu Antakya vilayetinde ve bu rakam vilayet nüfusunun yüzde 11.3'ünü oluşturuyordu.[26] Antakya'nın savaş sonrası statüsünün belirsizliği savaş öncesi ve savaş sırasında açılan bazı yaraların sarılmasına ve şehirdeki etnik barışın yeniden kurulmasına olanak sağladı. Yeni Türkiye'nin aksine Antakya'da, milliyetçi ideolojinin yaygınlaşması ve özellikle şehrin ileri gelen tabakaları arasında kök salmadı. Bu nedenle de savaş öncesi gelişmiş olan cemaatler arası ilişkilerin yeniden güçlenmesi zor olmamıştır.

Bu ara dönemde şehrin ileri gelenleri Antakya'nın güneye açılan iç bölgesi olan Suriye ile ilişkilerini korumak için çok çalıştı. Antakya'nın eski ailelerinin zenginleşmesinde bu ilişkiler önemli bir rol oynamıştı. Ermeniler ve diğer Hıristiyan gruplar Antakya'yı dış dünyaya bağlayan ticari ağın ayrılmaz parçalarıydı. Suriye olan bu ilişkiler Antakya seçkinlerinin bazılarını Suriye ve Arap politikalarının da içine çekti. Örneğin Antakya'nın ileri gelenlerinden Suphi Bereket 1922-25 yılları arasında Suriye devlet başkanı, 1930'larda da meclis başkanı olarak görev yapmıştır. 1932'de Bereket bir kez daha başkanlığa aday olunca New York'ta yerleşmiş olan bir Antakyalı Ermeni kendisini kutlayıp Bereket'in babası Rifat Ağa'nın Ermeni aileleri için yaptığı yardımlardan dolayı şükranlarını bildiren bir mektup yazar:

> "Daha çocuk olduğumuz 1900'lü yıllara geri baktığımda nazik babanızın sadece sizin değil bizim ve hatta Antakya'nın tüm Ermeni ailelerinin de babası ve yakın bir dostu gibi davrandığını hatırlarım. Onun özellikle benim babama ve babaanneme yaptığı yardımları ve gösterdiği ilgi ve dostluğu unutmam imkânsızdır."[27]

---

26 Barbara Aswad, *Property Control and Social Strategies: Settlers on a Middle Eastern Plain*, s. 11; Philip Khoury, *Syria and the French Mandate*, Princeton: Princeton University Press, 1987, s. 495.

27 Samuel Tominosian'dan Subhi bin Rifaat Baraket Zada'ya, 18 Ocak 1932, New York.

1930'ların ortalarında Bereket ve onun gibi düşünenler Şam'da ve Antakya'da gittikçe katılaşan ideolojik ortamda marjinal bir konuma itilmişlerdir.[28] Antakya'nın Türkiye'ye katılmasında etkili olan gruplar bölgeye daha sonra gelen Türkmenler ve diğer muhacirler arasından çıkmıştır. Antakya'nın köklü ailelerinin bu süreçteki etkilerini göreli olsa da kaybetmelerinin bir nedeni, Antakya tarımının dünya ekonomik buhranından olumsuz etkilenmesiydi. Dünya pazarlarının daralıp çöktüğü bir ortamda şehre zenginlik veren ve cemaatler arası ilişkileri destekleyen tarıma bağlı ekonomik ağların sürmesi güçleşip olanaksız bir hale gelmiştir.[29]

19. yüzyılda gerginleşen etnik ve dinî ilişkiler ortamında durumları kötüleşen diğer bir grup da Aleviler oldu. Sünni gruplar bölgede yaygınlaşan misyonerlik faaliyetlerinin Aleviler arasında etkili olduğuna inanıyordu. Bu söylentilerin yaygınlaşmasında önemli bir etmen Nusayri Aleviliğin aslında Müslümanlıktan çok Hıristiyanlığa yakın olan heterodoks ve marjinal bir grup olduğu yolundaki yanlış kanaat olmuştur. Ancak Ermenilerle olan ilişkilerin aksine Antakya'da Sünni-Alevi ilişkileri tam bir kopma noktasına gelmedi. Bunda, Abdülhamid döneminde izlenen İslâmcılık politikasının, özellikle Arap sufi guruplarla olan ilişkileri iyi tutmasının da bir rolü olsa gerek.[30] Abdülhamid'in Alevilere tavrı da oldukça müsamahakârdı. Örneğin Abdülhamid 1890 olaylarından sonra Alevilerin ibadeti için beş yeni cami yapılmasına izin vermişti.[31] Bu arada Antakya civarındaki değişik heterodoks grupların varlığının da Alevilerin bölgeye kolayca kaynaşmasına yardım ettiğini de belirtmek gerekir.

---

28 Philip Khoury, *Syria and the French Mandate*, s. 511. Antakya'nın bu önde gelen aileleri 1940'ların sonunda ve 1950'lerde Demokrat Parti'nin kurulup güçlenmesinde önemli bir rol oynadılar.

29 Philip Khoury, *Syria and the French Mandate*, s. 505. Antakya'nın Türkiye ile birleşmesine yol açan diplomatik gelişmeler için bkz: Yücel Güçlü, The *Question of ythe Sanjak of Alexandretta*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001; Stefanos Yersimos, "İskenderun Sancağı: Bir Toprak Parçası Oluşturma ve Bütünleştirme Süreci," *Milliyetler ve Sınırlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 175-200.

30 Selim Deringil, The Well Protected Domains, Londra: I. B.Tauris, 1998, s. 65.

31 Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, s. 123.

Antakya'nın Türkiye'ye katılmasıyla ülkenin diğer yerlerinde 1920'lerde etkili olan etnik ve dinsel ayrışma burayı da kapsadı. Katılımdan sonraki iki ay içinde 50.000 göçmen Suriye'ye geçti. Bunların 22.000'i Ermeni, 10.000'i Alevi, 10.000'i Sünni Arap, 5000'i de Hıristiyan Araptı.[32] Bu büyük göçe rağmen Antakya nüfusu örneğin bir İzmir boyutunda homojenleşmemiştir. Antakya'nın kültür ve kimlik açılarından çeşitliliğini bir dereceye kadar koruyabilmesinin önemli bir nedeni Alevi topluluğun büyük bir kısmının göçmeyip bölgede kalmasıdır. Bunda bu grubun büyük bir kısmının daha fakir ve toprağa bağlı olmasının rolü olduğu inkâr edilemez. Bu durumun sonucu olarak 20. yüzyılın daha sonraki dönemlerinde Sünni çoğunluk ve Alevi azınlık arasındaki ayrım etnik veya dinî unsurlardan çok sınıf farklılaşmasıyla belirlenmiştir. Bu arada her iki grubun kendi içinde bölünmüş olduğunu da unutmamak gerekir. Bütün bu nedenlerle Antakya'daki Alevi-Sünni ilişkileri hiçbir zaman Türkiye'nin diğer bazı yerlerinde olduğu gibi genel bir kanlı çatışmaya dönüşmemiştir. 1950'li yıllarda tarımda makine kullanılmasının artmasıyla daha önce ortakçılık yapan Alevi köylülerin çoğu ya ücretli tarım işçisi haline gelmişler ya da Türkiye'nin veya Batı Avrupa'nın büyük şehirlerine işçi olarak göç etmişlerdir.

Antakya'nın savaş sonrası toplumsal yapısına çeşitlilik katan diğer bir unsur da şehirde kalan Ortodoks Hıristiyan Araplardır. Ancak bugün 250 aileden ibaret olan bu grubun şehir üzerindeki etkisi eskiye oranla çok azalmıştır.[33]

Antakya'nın Türkiye'ye katılması yeni çizilen sınırların her iki tarafındaki ticari ve ekonomik ağların yeniden yapılandırılıp yönlendirilmesini gerektirmiştir. Yeni dönemde Antakya Türki-

---

32 Philip Khoury, *Syria and the French Mandate*, s. 513.

33 1920'lerin sonunda Antakya'da 18.000'den fazla Arap vardı. Barbara Aswad, *Property Control and Social Strategies: Settlers on a Middle Eastern Plain*, s. 11. Antakya'nın özel tarihini çok iyi yansıtan yeni bir gelişme Arsuz'da 28 Mart 2004'te yapılan belediye seçimlerinde Ortodoks olan Fuat Süme'nin seçmenlerin yüzde kırk beşinin oyunu alarak belediye başkanlığına seçilmesi ve böylece Türkiye'deki ilk Hıristiyan Belediye Başkanı olması. Bkz. "Türkiye'nin İlk Hıristiyan Belediye Başkanı", *Vatan*, 3 Nisan 2004.

ye'nin diğer bölgelerine yönelirken Halep diğer Arap limanlarıyla ilişki kurmak zorunda kalmıştır. Katılımdan sonra Halep İskenderun arasındaki gündelik taşıt trafiği 300'den 20'ye düşmüş, bu da her iki taraf için göreli bir fakirleşmeyi getirmiştir beraberinde.[34] 1980'li yıllarda, Türkiye'nin dış ticaretindeki kısıtlamaların kalkması ve ülkenin Arap komşuları ile olan ekonomik ilişkilerinin yoğunlaşması ile Antakya ve çevresi yeniden hareketlenip zenginleşecektir. Ama o yıllara gelindiğinde Antakya'nın sosyal yapısı da büyük ölçüde değişmiş olacaktı.[35] Bu da ancak başka bir çalışmanın kapsamında incelenebilir.

---

34 Khoury, Syria *and the French Mandate*, s. 512.

35 Martin Stokes, "Imagining 'the South': Hybridity, Heterotopias and Arabesk on the Turkish-Syrian Border".

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Genetik Yapı Hakkında

Akdeniz Coğrafyası Perspektifinden Anadolu ve Avrupa İnsanının Genetik Yapısına Dair İpuçları

ERGİ DENİZ ÖZSOY

Çağımızdaki en çarpıcı bilimsel başarılardan biri dünyadaki insan toplumlarınm genetik yapısının oldukça homojen olduğu yönündeki evrensel gerçeğin keşfedilmesidir ve bu, insanların belirgin biyolojik ırklara ayrılabileceğini söyleyen arkaik nosyona öldürücü son darbeyi vurmuştur. Bu durum biyolojik anlamdaki ırk döneminin kesin biçimde sonlanması demektir. Bununla birlikte, sınıf çatışmaları ve cinsiyet ayrımına dayalı baskılar herhangi bir endüstriyel toplumun ekonomik ve sosyal yapıları altında ince biçimde gizlenmeye devam etmektedir. Fakat bu eski ayırımcılık biçimlerinin hâlâ pusuda olduklan anlamına gelir. Örneğin sosyobiyoloji, en azından insanı ilgilendiren bakımları açısından böyle alınabilir ve en coğrafi nitelikli illüzyonu "medeniyetler çatışması" argümanında kendini hissettirir. Fakat anladığımız manadaki uygarlık terimi, bitişik evlerde yaşayan, demokratik olarak uygarlaşmış batılı bir delikanlının, dizegelmez ve yön olarak doğuda konuşlanmış umutsuz vaka komşu oğlanla çatışmasındaki gibi, kişiliklendirilmiş biçimde tanımlanamaz.

Tarih, bu sempozyum vesilesiyle bir kez daha tanık olduğum gibi, ciddi bir iştir ve göstermeye çalışacağım gibi genetik de öyledir. Esas itibariyle, insan popülasyonlarında net biçim-

de gözlenen genetik benzerlik ile nasıl bir genellemeye varılabilir? Evrimsel genetiğin sunduğu modern araçlarla ve tarihin temel çerçevesi içinde böyle bir genelleme gerçeklikle güçlü biçimde uyuşur; bize benzeyen insanlar 200-250 bin yıl önce Afrika'dan göç etmeye başlayarak tüm kıtalara yayılmışlar ve bu arada olasılıkla sürekli olarak en yakın akrabamız olan Homo erectus'un yerini alarak sonunda bu dünyayı işgal eden tek hominoid tür haline gelmişlerdir. Homo sapiens'in dağılımı, sürekli tomurcuklanan devasa bir insan topluluğunun topoğrafi ve iklim açısından farklılık gösteren çeşitli sayıdaki coğrafyalara tek yönlü yayılımı biçiminde olmamıştır. Burada, diğer tomurcuklarla, başlangıçtaki tomurcukları veren biyolojik bütüne nitelik olarak dönecek düzeyde birleşen bir tomurcuk varlığını göz önüne getirmemiz gerekir. Bu sürecin tamamı, bir zamanlar dünyanın değişik bölgelerini işgal etmek üzerine yayılan küçük insan toplumlarının genetik benzerlik durumunun oldukça kaba bir özetidir. İnsan toplumlarının yapılanması onların kültürel evrimlerinden büyük oranda etkilendikleri için hadiselerin geçmişte oldukça karmaşık gerçekleşmiş olmasına karşın, sonuç itibariyle, modern insan evrimsel genetiğinden bildiğimiz, genetik benzerliğin evrenselliği olgusu ortaya çıkmıştır. Bu basit gerçek buradaki konumuz açısından, Anadolu insanının, büyük Akdeniz genetik havuzundan tevarüs olan, Avrupa'ya olan genetik yakınlığı bahsinde de çok açıktır. Peki genetik anlamda Avrupa nedir?

Genel manzara

Sıradan insanı ve entelektüeli şaşırtacak iflah olmaz milliyetçileri ve dikotomik uygarlıkçıları üzecek şekilde, Avrupa'nın genetik açıdan en homojen kıta olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, yaklaşık 100 DNA-olmayan (yani enzim polimorfizmleri) gen üzerinden hesaplanan ortalama toplumlararası genetik farklılığın diğer kıtalara göre Avrupa'da daha düşük olması gibi bir gözlem söz konusudur (Cavalli-Sforza et al., 1994). Teknik açıdan söylemek gerekirse, bir genetik uzaklık indeksi

olan FST (toplumlar-arası gen frekansı değişkenliğinin örneklemlemeden kaynaklanan varyansa bölünmesiyle elde edilir) Avrupa kıtası boyunca bir nirengi noktasından itibaren kat edilen coğrafi uzaklık büyüdükçe azalmaktadır (Cavalli-Sforza et al., 1994). FST coğrafi uzaklığın bir fonksiyonudur ve göç ve genetik sürüklenmenin denge durumuna yaklaştığı bir modelin evrimsel dinamiğini ifade eder. Bunun anlamı, başlangıçta güçlü bir genetik farklılaşmanın gerçekleşmesi ve ardından bu farklılaşmanın toplumlar arasındaki önemli miktardaki göçler nedeniyle düşmesidir. Avrupa örneğimizde durum hemen hemen böyle olmuştur.

Bu açık homojenlik durumu nasıl meydana gelebildi? Olası bir durum, Ortadoğu'da tarımın ortaya çıktığı "verimli hilal"den tarımın geçişiyle yapılan katkıdır. Genel kabul gören argümana göre, Avrupa tarımının pek çok bileşenin Avrupa'ya girişi Neolitik sırasında günümüzden 9000 yıl önce Yakındoğu'dan olmuştur (Thorpe, 1996). En yakın tarihli DNA-olmayan genlerle yapılan çalışmalar Ortadoğu'dan Avrupa'ya tarımın yayılmasının basitçe tarım teknolojisinin değil, çiftçilerin yayılmasıyla gerçekleştiğine güçlü biçimde işaret etmektedir (Sokal et al., 1991, 1992). Ancak Avrupa toplumlarının kurulması açısında durum tamamen bu şekilde cereyan etmiş gözükmemektedir. Aslında bu bileşen yakın zamanda incelenmiştir (Richards et al., 2000). Çalışmalarında, Richards et al. (2000) bu demografik bileşeni mitokondriyal DNA (mtDNA) kullanarak gerçekçi biçimde ortaya koymuşlardır. Buna göre:

a. Avrupa'dan Yakındoğu'ya önemli oranda bir tersine göç olmuştur.

b. Avrupalıların şu an sahip oldukları mtDNA soyları Avrupa'ya Üst Paleolitik sırasında birkaç dalga halinde girmiştir.

c. Son Buzul Maksimum'a, 20000 yıl öncesine dayanan bir kurucu etki ya da darboğaz etkisi [her iki durum da genetik sürüklenme örneğidirler ve bir toplumun zaman ve mekânda daha küçük alt-toplumlara bölünerek yayılmasını ifade ederler] söz konusu olmuştur ve şu an ki soyların büyük bölümü bundan türemiştir.

d. Neolitik göç bileşeni modern Avrupalıların mtDNA havuzunun dörtte birinden azını temsil etmekteydi (Richards et al., 2000).

Yukarıda beliren tablo Yakındoğu'dan Avrupa'ya yapılan güçlü insan difüzyonu modelini pek savunmamakla birlikte bu durumun tersine işaret eden çalışmalar vardır ve genel olarak, tarımın başlamasının ardından modern Avrupalıların gen havuzunun çoğunun yeni gelenler tarafından türetilmesi derecesinde yoğun bir göçün Yakındoğu'dan gerçekleştiğini söylemektedirler (Diamond, 1997; Barbujani et al.,1998; Chikhi et al, 1998). Bu, yer değiştirme hipotezi olarak adlandırılır ve Avrupa'nın gen havuzunu otokton bırakacak bir ticaret ve kültür yayılımı modelini savunan pek çok arkeolog tarafından reddedilmiştir (Dennel, 1983; Barker, 1985; Whittle, 1996).

Bu iki aşırı durum arasında bir olasılıklar spektrumu yer almasına karşın (Cavalli-Sforza and Minch, 1997; Zvelebil, 1986, 1989; Sherrat, 1994), kültürel yayılma hipotezine karşı olan kanıtlar çoğunluktadır. Bu bağlamda Anadolu, Ortadoğu ve Avrupa arasında bir geçiş ve üretme yeri olmuşa benzemektedir.

Anadolu kanıtları

Öncelikle dikkatin Anadolu'nun genetik benzerlik yapısına çevrilmesi gerekir, zira bu Anadolu üzerinden yapılan Neolitik yayılmanın sınanması için çok temel niteliktedir. Bu yapıyı veren mevcut bir çalışma vardır ve bu çalışma komşu bölgeleri de kapsayacak biçimde geniş ölçeklidir. Çalışmalarında, Arnaiz-Villena et al. (2000), oldukça polimorfik olan HLA sınıf I ve sınıf II genlerini kullanarak toplumlar arasında genetik uzaklıkları hesaplamışlar ve Türkiye'nin genetik yapısını civar bölge ülkeleriyle karşılaştırarak çok ilginç sonuçlar elde etmişlerdir.

Özetle, bulguları günümüz Türklerinin HLA değişkenliğinin kadim Anadolulularınkileri yansıttığını ve günümüz Türklerinin, Yahudi, Kürt ve Lübnanlılar dahil diğer Akdeniz toplumlarıyla yakın genetik benzerlik içerisinde, eski bir Akdeniz substratumuna ait olduklarını göstermektedir. Bu gerçek Anadolu'nun

pek çok uygarlığın mekânı ve geçiş yolu olduğu yönündeki genel gözlemin altını çizmektedir. Yakındoğu'dan Anadolu yoluyla Avrupa'ya yapılan demografik yayılma sorunu genetik değişkenliğin izlediği yönleri konu alan iki bağımsız çalışma ile çözüme kavuşmuş gözükmektedir. Bunlardan birincisi Lucotte ve Mercier (2001)'in çalışmasıdır ve iyi bilinen genetik risk faktörü FV (Faktör V) Leiden'a ilişkin bir değerlendirmedir.

Bu mutasyon venöz trombozis açısından ciddi bir risk nedenidir ve yaklaşık 21000 ila 34000 yıl önce ortaya çıktığı hesaplanmıştır (Zivelin et al., 1997). Tek bir varyantın (haplotip) Akdenizli ve Hintlilerde FV Leiden mutasyonunu tanımlandığı gösterilmiştir ve bu, her ikisinin de Avrupa ve Hindistan'da mutasyonu 10000 yıl önce yaymaya başlayan ortak bir toplumdan geldiği yönündeki hipotezle (Zivelin et al., 1997) uyuşmaktadır. Lucotte ve Mercier (2000) çeşitli araştırmacılar tarafından FV Leiden açısından çalışılan 26 toplumu incelemişlerdir. Bu toplumlardan 21 tanesi coğrafi açıdan tanımlanmış Avrupa toplumudur ve geri kalanı Türkiye, Kıbrıs ve Cezayir toplumlarıdır. Bu araştırıcıların sonuçlarındaki en çarpıcı nokta, FV Leiden mutasyonunun olası kökeninin (yüksek bir frekansla temsil edilmesiyle) Anadolu olmasıdır ve buradan Neolitik sırasında Avrupa'ya yayılma gerçekleşmiştir. Çalışmanın gösterdiği bir başka sonuç, FV Leiden frekansının Avrupa'da açık biçimde batıdan doğuya gidildikçe düşmesidir. Böyle bir düşüş örüntüsü kuzeye gidildikçe de söz konusudur. Özetle, FV leiden frekans dağılımı bu mutasyonun Anadolu merkezden başlayarak Yunanistan ve orta Avrupa yoluya batı Avrupa'ya doğru kıtasal bir yayılma göstermiştir. Bu yayılma rotası göç eden neolitik çiftçilerin Avrupa'nın batısı ve kuzeyine doğru yayılımı (Ammerman and Cavalli-Sforza, 1984; Cavalli-Sforza et al., 1988, 1993) ile örtüşmektedir.

FV Leiden'a oranla üzerinde daha kısa duracağım çalışma Comas et al. (1996)'ın gerçekleştirdiği ve Türkiye'den örneklenen bireylerde mtDNA coğrafi değişkenliğini konu alan çalışmadır. Çok özet olarak, bu araştırıcılar çan-eğrisi biçiminde dağılan bir DNA dizi değişkenlik örüntüsü bulmuşlardır ve bu

kabaca 35000 ila 100000 yıl önce gerçekleşmiş olması muhtemel bir toplum yayılması ile uyuşmaktadır. Diğer Kafkas kökenli toplumlarla karşılaştırıldığında bu dağılım, Türkiye'nin orta pozisyonda olduğu Ortadoğu'dan Avrupa'ya geçişe işaret etmektedir. Böylece, Türkiye'nin Ortadoğu ve Avrupa'nın arasında olduğu adım adım yayılma biçiminde gerçekleşen bir coğrafi genetik örüntü söz konusu olmaktadır.

Sonuç

Avrupa'nın sahip olduğu yüksek düzeydeki genetik yapı homojenliği saf insan ırkı kavramının boşluğu ve miyadı dolmuşluğuna işaret etmektedir. Avrupa çok kültürlü bir inşaadır. Özel bir "ırk"ın baskınlığı ya da üstünlüğünü Avrupa'nın kurulmasındaki rolüne tarihte rastlanmaz. Bu durum, neolitik çiftçilerin Yakındoğu'dan yayılarak Anadolu üzerinden Avrupa'ya geçişinin sağladığı katkıyla genetik olarak da iyice belirginleşir. Böylece günümüz insanının evrimsel genetiği, özelleştirme ve genelleştirmelerimizin dünyasında neler olup bittiğini kavrayabilmemiz için çaba sarf eden sosyal bilimlere dair disiplinlerin tek bir çatı altında iş görmesine yeni bir teşvik ve hakiki bir nesnellik sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Ammerman, A.J. ve Cavalli-Sforza, L.L. (1984), *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europa*, Princeton NJ, Princeton Univ. Press.

Arnaiz-Villena vd. (2001), *HLA alleles and haplotypes in the Turkish population: relatedness to Kurds, Armenians and other Mediterraneans, Tissue Antigens* 57: 308-317.

Barbujani vd. (1998), "Evidence for Paleolithic and Neolithic gene flow in Europe", *Am. J. Hum. Genet.* 62: 488-491.

Barker, G. (1985), *Prehistoric farming in Europe*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.

Castoldi vd. (1997), "New coagulation factor V gene polymorhisms define a single and infrequent haplotype underlying the factor V Leiden mutation in Mediterranean populations and Indians", *Thromb. Haemostasis* 78: 1037-1041.

Cavalli-Sforza vd. (1988), "Reconstruction of human evolution: bringing together genetic, archaelogical and linguisric data", *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 85: 6002-6006.

— vd. (1993), "Demic expansions and human evolution", *Science* 259: 639-646.

— vd. (1994), *The History and Geography of Human Genes*, Princeton, Princeton Univ. Press.

Cavallı-Sforza, L.L. ve Minch, E. (1997), "Paleolithic and Neolithic lineages in the European mitochondrial DNA pool", *Am. J. Hum. Genet.* 61: 247-251.

Chikhi vd. (1998), "Clines of nuclear DNA markers suggest a largeley Neolithic ancestry of the European gene pool", *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 95: 9053-9058.

Comas vd. (1996), "Geographic variation in human mitochondrial DNA control region sequence: the population hIstory of Turkey and its relationship to the European populations", *Mol. Biol. Evol.* 13 (8): 1067-1077.

Dennel, R. (1983), *European economic prehistory: a new approach*, Londra, Academic Press.

Diamond, J. M. (1997), "The language steamrollers", *Nature* 389: 544-546.

Lucotte, G. ve Mercier, G. (2001), "Population genetics of Factor V Leiden in Europe", *Blood Cells, Molecules, and Diseases* 27 (2): 362-367.

Richards vd. (2000), "Tracing European founder lineages in the Near Eastern mtDNA pool", *Am. J. Hum. Genet.* 67: 1251-1276.

Sherrat, A. (1994), "The transformation of early agrarian Europe: the later Neolithic and Copper Ages", Cunliffe, B (ed), *The Oxford illustrated prehistory of Europe*, Oxford, Oxford Univ. Press.

Sokal vd. (1991), "Genetic Evidence for the spread of agriculture in Europa by demic diffusion", *Nature* 341: 143-145.

— vd. (1992), "Pattems of population spread", *Nature* 355: 214.

Thorpe (1996), *The Origins of Agriculture in Europe*, Londra, Routledge

Whittle, A. (1996), *Europe in the Neolithic*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.

Zvelebil, M. (1986), "Mesolithic prelude and neolithic revolution", in: Zvelebil, M (ed), *Hunters in transition: Mesolithic societies of temperate Eurasia and their transition to farming*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.

— (1989), "On the transition to farming in Europe, or what was spreading with the neolithic: a reply to Ammerman (1989), *Antiquity* 63: 379-383.

Zivelin vd. (1997), "A single genetic origin for a common Caucasian risk factor for venous thrombosis", *Blood* 89 397-402.

TARTIŞMA

Yerel Miras, Hafıza ve Sözlü Tarih

Filiz Yenişehirlioğlu (Hacettepe Üniversitesi): Toplantımızın son oturumu için size hoşgeldiniz demek, bu kadar kalabalık geldiğiniz ve ilgi duyduğunuz için ayrıca çok teşekkür etmek istiyorum. Gerçekten canlı ve heyecanlı bir toplantı olacağa benziyor.

Sol tarafımda sayın Kemal Şehoğlu, kendisi 1920 Antakya doğumlu. Uzun yıllar ziraat odası başkanlığı yapmış ve 1960'lı yıllarda CHP il başkanlığında bulunmuş ve 1968-1973 yılları arasında Antakya Belediye Başkanlığı'nı yürütmüş. Onun yanında sayın Semiramis Kuseyri. Antakya'nın önemli ve köklü bir ailesinden geliyor, Antakya doğumlu. Kendisi ayrıca Antakya Lisesi'nden sonra birkaç yıl İstanbul'da da okumuş. Özellikle Antakya'nın bağımsız cumhuriyet olduğu dönemlerde ailesi yönetimde bulunmuş. Bu nedenle Antakya'nın yönetimsel olarak geçiş dönemi olarak kabul edilebilecek bir dönemin yasaları ve kuralları hakkında çok geniş bilgiye sahip. Onun yanında sayın Hasan Fehmi Akkaya var. Kendisi 1926 doğumlu ve adliyede kırk yıl mübaşir olarak çalıştıktan sonra emekli olmuş. Sağımda sayın Muhsin Yeşillioğlu oturuyor. Kendisi 1925 Antakya doğumlu ve Antakya Belediye Parkı'nın ilk kahvehanesi olan "Orta Kahve"nin 1973'ten bu yana kira-

cısı, halen kahveyi çocukları çalıştırıyor. Dolayısıyla o da kamusal bir alanın takipçisi olmuş uzun yıllar boyunca ve orada bütün Antakyalıları tanımış olsa gerek diye düşünüyorum. Muhsin Bey'in yanında sayın Duvillo Huri Bey. Kendisi 1931 Antakya doğumlu. Onun aslında şu anda bir antikacı dükkânı var; fakat meslek olarak tüm ailesi ve dedeleri 200-250 yıldır kuyumculuk yapmışlar Antakya'da. Dolayısıyla zanaatlarla ilgili olarak bize burada çok yardımcı olacak. Konu çok geniş; herkesin bildikleri var, anıları var. Bu bir buçuk günlük süre içerisinde bilimsel olarak tarihî belgelere bakıldı, görsel malzemeye bakıldı, birtakım yorumlar yapıldı. Bu bilgiler yaşanmışlığa ve insanların tarihine dayanıyor. Doğum tarihlerini özellikle verdim ki aşağı yukarı hangi dönemlere kadar gelebiliriz ve bu kapsamda Antakya'nın yazılmamış tarihini ve daha çok anılarda kalmış olan tarihini acaba başka açılardan da yazabilir miyiz? Konuları gruplandırdık: Önce eğitim sürecine bakalım. Çünkü insanları hayata hazırlayan şey eğitim. Ve bu eğitim süreçlerinde Osmanlı döneminden sonraki, 1914'ten sonraki dönem ve ondan sonra bağımsız Antakya Cumhuriyeti dönemi ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti dönemine geçişte nasıl bir eğitim sistemi vardı ve Antakyalılar bu eğitim sistemiyle nasıl yetiştiler, nasıl oluştular? İkinci olarak ekonomik hayata bakalım diye düşündük yani üretim neydi, ticaret var mıydı? Sabah Antakya'nın transit şehir olduğu üzerinde konuşuldu fakat ben kent için öyle bir izlenim edinmedim ekonomik açıdan. Bana uluslararası, bölgeler arası üretimi, bir ticareti yok gibi geldi. Daha çok başka bir ana merkeze üretim yapan ve onun altyapısını sağlayan bir yer gibi geldi. Üçüncü olarak sosyal hayata bakalım istedik. Gençlik kulüpleri, kahvehaneler nasıldı? İlk sinema ne zaman açıldı Antakya'da? Antakyalıların birbirleriyle olan sosyal ilişkileri nasıldı onlara bir bakalım. Dördüncü olarak da kısaca belki bütün bu anıların yaşadığı fiziksel mekân olarak Antakya ve Antakyalılar kentlerine nasıl bakıyorlar? Kenti koruyorlar mı? Bu anılarının geçtiği fiziksel ortam, ki esas kalıcı olan ve kente kimliğini veren bu çevredir; acaba bunu korumak veya geliştirmek istiyorlar

mı, eski kent dokusunu yeni kullanımlarla günlük yaşamlarına katmak için ne gibi çalışmalar yapıyorlar? Zorluklar nelerdir? Bu zorlukları aşmada nasıl yardımcı olunabilir? İlk olarak eğitim konusunda sözü sayın Semiramis Hanım'a bırakmak istiyorum. Çünkü ailesi bu eğitim sistemini organize eden kişilerden de oluşuyor. Kendisi de çok farklı dönemlerde çok farklı sistemlerde eğitim almış.

Semiramis Kuseyri: Teşekkür ederim. Pek uzun bir maziye sahip olmasa da Antakya'nın eğitim sistemi hakkında birkaç şey söylemek isterim. Çocukluğumdan hatırladığım Antakya'da Fransızların manda döneminde değişik eğitim veren okulların mevcudiyetidir. Arapça eğitim veren okullar vardı. Fransızların ilkokul ve ortaokulu vardı, kızlar ve erkekler için sıbyan mektebi vardı Osmanlı döneminden kalmış olan Antakya Erkek Lisesi vardı. Bunlarda eğitim görürdük. Fransızlar gelmeden önce babamdan işittiğim Antakya'da yalnız bir rüştiye olduğu, idadi okumak için Halep'e gittikleri. Kendisi de tıbbiyeye, Şam'da başlamış, ikinci seneyi Beyrut'ta okumuş ve savaş yıllarında cebine bir kese altın konarak İstanbul'a yollanmış. Daha sonra askere almışlar onları bir dönem, orduda kullanmışlar fakat demişler ki "Savaş uzun sürecek herhalde doktora ihtiyacımız olacak", toplu olarak tıbbiyede okuyan çocukları İstanbul'a yollamışlar. Okulu bitirinceye kadar üç sene orada okumuş.

Ondan sonraki dönem manda dönemi. Bu çeşitlilik getiriyordu tabii Antakya'daki eğitim hayatına. Ayrıca Fransızlar lisede de yoğun şekilde Fransızca öğretiyorlardı. Erkek lisesinden o dönemde mezun olan gençlerimiz Siyasal Bilgilere gittiklerinde çoğu hariciyeci oldu. Vahit Halepoğlu, Nejat Üçtop bunlardan birkaçıdır. Dışişleri Bakanlığı'na kadar gelmişlerdir.

Filiz Yenişehirlioğlu: Peki, yanılmıyorsam bir akrabanız vardı. Manda döneminde eğitim işlerini organize eden?

Semiramis Kuseyri: Babam.

Hasan Fehmi Akkaya: Benim müdürümdü o.

Filiz Yenişehirlioğlu: Sizin müdürünüz müydü? O zaman siz de bize nasıl bir eğitim sistemi olduğu konusunda bilgi verebilirsiniz.

Hasan Fehmi Akkaya: İşte efendim o tarihte iki çeşit tahsil görülürdü. Arap, Alevi, Hıristiyan, Ermeni talebelere Arapça, Fransızca dersleri verilirdi. Türk talebelere Fransızca ve Türkçe dersleri verilirdi. Ben o tarihte ilkokulu bitirip, rahmetli beybabasının zamanında orta biri burada okudum. Tahsil durumum bundan ibarettir. Tabii 1939'dan sonra veya bir yıl önce ek ders olarak Araplara Türkçe dersi verilmeye başlandı. Ben şahsen Arapça-Fransızca okuyordum. Tabii Türk alfabesiyle Fransız alfabesi hemen hemen aynıdır. Bize çok kolay geldi ve çabucak intibak ettik. Günlük konuşmada bu üç dil de kullanılıyordu. Yalnız Fransızcayı az kimse kullanırdı. Kitaplar Şam'dan gelirdi. Öğretmenlerimiz elbette tahsillerini yapan kimseler, Şam'dan gelirdi. Antakyalı olanlar da vardı, dışardan gelenler de vardı. Suriye'den gelenler olurdu, Fransız döneminde.

Filiz Yenişehirlioğlu: Seramis Hanım siz "özellikle Cumhuriyet kurulduktan sonraki lise eğitiminin kalitesinin yüksek olmasında bir başka etken daha var" demiştiniz.

Semiramis Kuseyri: Yüzelliliklerin Antakya'ya gelmesi. Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk'ün sürgün listesine aldığı pek çok bilim adamı, gazeteci, hoca, şair Hatay'a geldi. Hatay onlar için ikinci bir vatandı. Çünkü burada Türkçe konuşuluyordu. Birçoğumuz Türk'tü. Onlar burada kendilerini yabancı hissetmediler. Onlara kucak açıldı. Ve burada onların eğitim vermesine müsaade edildi. Ali İlmî Bey, Mesut Fahri Bey, daha pek hatırlayamayacağım. Kemal Bey daha iyi hatırlar herhalde. Bunların lisede kültürlerinden, bilgilerinden istifade edildi. Ve o dönemde Antakya Lisesi çok değerli elemanlar yetiştirdi. Çok ciddi bir kültür verildi. Ayrıca lisede Antakya'nın

gençleri de ders verirlerdi. Mesela babam tıbbiyeyi bitirir bitirmez ilk gelişte fizik ve kimya hocalığı yapmıştır birkaç sene. Daha sonra maarif üyesi olmuştur. Bunun gibi mesela coğrafya hocası vardı Aleaddin Bey İskenderun'da. Antakya'lı, yetişmiş, dışarıda üniversite okumuş gençler branşları hocalık olmasa bile lisede ders verirlerdi.

Filiz Yenişehirlioğlu: Gerçekten zengin bir eğitim ortamı. Peki Muhsin Bey siz de ilkokula Antakya'nın dışından gelip gidermişsiniz galiba. Onu bize biraz anlatır mısınız?

Muhsin Yeşillioğlu: Ben Küçükçekmece'den gelirdim her gün sabahleyin. Zamanımızda Türkçe bilmeyenler çok vardı. Türkçeden Arapçaya çevirirlerdi okul kitaplarını. Okurlardı sonra bize anlatırlardı. Türkçe bilmeyenler çoktu. Okula yaya gider gelirdik, çamur içerisinde batardık. Beş kilometre yürürdüm.

Duvillo Huri: Ayrıca Harbiye'den ve çevre köylerden gelenler olurdu. Onlar da at üzerinde gelirlerdi.

Filiz Yenişehirlioğlu: Duvillo Bey, siz ilkokula geç gitmeye karar verdiğinizi söylemiştiniz. Niye bu karar?

Duvillo Huri: 1942'de ilkokula gittim. 1931 doğumlu olmama rağmen. Fransızlar gittikten sonra ancak sıkıntılarımızı giderebildik ve ordan devam ettim. 1947'de mezun oldum. Antakya Lisesi'ne gittim. Ortaokulu orada okudum.

Filiz Yenişehirlioğlu: O zaman Antakya dışında başka kasabalarda herhangi bir okul yoktu herhalde. Osmanlılardan kalma sıbyan mektebi gibi? Kemal Bey sizin bu eğitim sırasında pasaport ile Galatasaray Lisesi'ne gidişiniz var, değil mi? Onu bize aktarır mısınız?

Kemal Şehoğlu: Şimdi eğitim konusundaki sorulara ben şöyle cevap vereyim. Ben ilkokulu şimdiki müzenin bulundu-

ğu yerde Osmanlı döneminden kalma Sultaniye Mektebi vardı orda okudum. Bilahare orası yıkıldı şimdi müze yapıldı. İlkokul son sınıfı Köprü Mektebi denilen şimdi Büyük Antakya Oteli'nin yerindeki okulda bitirdim. Fransızlar bir taraftan, bir taraftan da Şam hükümeti burada Fransızca ve Arapçayı teşvik edici bir eğitim politikası güdüyorlardı. Arkadaşımın da anlattığı gibi ilkokulda ağırlıklı Fransızca dersleri ve yanında ilave olarak Arapça dersleri vardı. Fransızcaya teşvik için imtihan açtılar öğrenciler arasında. İlkokul mezunu olduğumuz zaman eğer Fransız sertifikası dedikleri ilkokul diploması alırsak bir sınıf atlatacaklardı bizi. Birçok arkadaş girdi, iki arkadaş kazandık. Bizi orta bire değil de orta ikiye aldılar. Fakat ben lise bire kadar burda okudum. Lise birde bu Araplaştırma ve Fransız kültürü ağırlıklı olarak derslerin Fransızca olması birçok öğrencide tepki yarattı zaman içerisinde. Suriye'den Şeyh Taş denilen bir bakan gelmişti liseye. Arapça bir konferans verdi. Bir Türk öğrenci kalktı, "anlamadık" dedi. "Siz Türkçe biliyorsunuz lütfen Türkçe tercüme eder misiniz konuşmanızı" dedi. O da sinirlendi, dedi ki: "Arap arkadaşlarınızdan sorun öğrenin". Şimdi Suriye'nin tabii Hatay üzerinde hak iddiası vardı. Fransızlar da yardımcı oluyordu buna. Böyle bir durumda birçok öğrenci tasdikname alıp Türkiye'ye gittiler. Bu arada biz de o zaman lise birde bir şiir yazmıştık. Bir tahkikat yaptılar. Pasaport aldık, Galatasaray Lisesi'ne gittik. Galatasaray Lisesi'nde dersler Fransızcaydı; tarih, edebiyat, Türkçe, diğerleri Fransızca. Fransızca hocalar vardı. Buradaki Fransızcamız, oradakinden aşağı değildi, hatta daha kaliteliydi. Bunu anlatmaktan maksadım, ağırlıklı bir Fransız kültürü verilmek isteniyordu. Lisenin Fransızca müdürü bizi çok severdi, onun için gittiğime üzüldü. Hatta babama "bizim Antakya Lisesi de Galatasaray'dan aşağı değil" demiş. Hakikaten Semiramis Hanım'ın anlattığı gibi değerli hocalar vardı. Bir kısmı Antakyalı olup Paris'te tahsil etmiş hocalar vardı, fen derslerine bunlar geliyordu. Edebiyat için yüz ellilik olan bir iki hoca vardı. Değerli hocalar vardı, o zaman Antakya Lisesi iyi öğrenciler yetiştirdi. Sınıflarda on beş yirmi kişi, en fazla otuz kişi yoktu bi-

le. Mesela biz mezun olduğumuz zaman on altı kişiydik son sınıfta. O bakımdan bu Araplaştırma ve Fransız kültürünü aşılama ancak mahdut bir zümreye etki yapıyordu, yani Hatay'da topluma dönük geniş bir Fransız kültürü bu yirmi sene içinde verilmedi. Ancak tabii lise çağında ortaokul çağında Fransızca öğrenenler bilahare ilhaktan sonra üniversitelere gidenler bu lisan avantajını kullandılar.

Filiz Yenişehirlioğlu: Çok teşekkür ederiz, demek ki Antakya'daki çeşitliliğe paralel kendi içinde bir de eğitim çeşitliliği söz konusu olmuş bu geçiş dönemleri içerisinde. Osmanlı döneminin kendi resmi sistemi içinde varolan okulların yanısıra hatta o dönemde anlaşılıyor ki eğitim için daha çok Suriye'deki Osmanlı okullarına gidilirmiş, Şam gibi Halep gibi. Ondan sonra, belki manda döneminde Antakya ve Türkiye içindeki eğitim önem kazanmaya başlamış, belki buna paralel olarak sörler ve frerlerin de eğitimleri devreye giriyor, ki o zaman da daha İstanbul'a yönelik gidip gelmeler başlıyor ve bu da herhalde Cumhuriyet döneminden sonra devam ediyor.

Şimdi sanıyorum genel bir çeşitlilik ve bu değişim süreçleri hakkında fikirlerimiz oldu. Onun için ben ikinci konuya geçmek istiyorum; o da ekonomik hayat. Antakyalı ne üretiyordu? Gelirini nasıl elde ediyordu? Sanayi var mıydı? Dün yaptığımız toplantıda ortaya zeytinyağına bağlı olarak sabun üretimi, ipek kozasına bağlı olarak ipek ve iplik üretimi ve bunun yanısıra Amik Ovası'ndaki tahıl üretimi gündeme geldi ve tabii buna paralel olarak da esnaf ve zanaat teşkilatları.

Kemal Şehoğlu: Şimdi, Fransız işgalinden önce ekonomik hayatta tarım ağırlıklı bir durum vardı Hatay'da, Antakya'da. Amik Ovası'nda buğday, yulaf vesaire şeyler ekilirdi. Altınözü, Samandağ tarafı, dağlık yerlerde zeytincilik ekonomik hayata hâkimdi. Harbiye ve Samandağ tarafında ipekçilik hâkimdi. İpek kozası yetiştirme ve yerli, mahalli dokuma tezgâhlarında ipek üretilirdi. Ekonomik, ticari hayat Fransız işgalinden sonra daha ziyade, daha önce Anadolu illeriyleyken, Halep ve Su-

riye'ye yöneldi. Zeytinyağı, sabun sanayii ve biraz da ipek vardı. Üretilen zeytinyağı genellikle Antakya'ya gelir, Antakya'da pazarlanır ve birçok Halep şirketi tarafından da Avrupa'ya ihraç edilirdi. 13 tane de sabun fabrikası vardı Antakya'da. Daha önce Anadolu'ya ihraç edilen bu sabunlar, işgalden sonra Halep ve Suriye tarafına yöneldi. Bir ekonomik sıkıntı oldu pazar kaybı dolayısıyla. Fakat zaman içerisinde bu 20 senelik Fransız döneminde ekonomi Halep'in etkisi altında kaldı. 1954'ten sonra pamukçuluk girdi Hatay'a. Amik Ovası'nda pamuk ekimi yaygınlaştı. Adana'dan, Maraş'tan gelen birçok eski çiftçi, verimli toprakları icar ederek pamuk ekmeye başladılar. Bir altın dönem yaşadı tarım 1950 ile '60 arasında. Ondan sonra yavaşa yavaş düşüş olmaya başladı. Ekonomik kriz Hatay'da da etkili olmaya başladı. Tarımda bir gerileme oldu. Ekonomik hayat halen Antakya'da genellikle tarıma dayalı olarak devam ediyor. 20 senelik ayrılık, yani Anadolu'dan 20 sene ayrılmış olması, Adana gibi, Antep gibi komşu şehirlerin sanayiye geçişlerine ayak uyduramaması dolayısıyla geri kaldı. Yavaş yavaş Hatay'da gene tarıma dayalı sanayi gelişmeye başladı ama biraz daha geç komşu illere göre.

Filiz Yenişehirlioğlu: Teşekkürler. Semiramis Hanım, sanıyorum siz sabunhane işlettiniz.

Semiramis Kuseyri: Sabun işleme, sanıyorum Hatay'ın büyük gelirlerinden biriydi. Ben, eşim vefat ettikten sonra bir dönem, sabunhane işlettim ve sonra da sabun yapmaya çalıştım. Eski evrakları karıştırırken, kayınpederim de sabuncuymuş, Trabzon'dan gelen teşekkür mektuplarını gördüm: Buradan anlaşılıyor ki, Antakya Trabzon'a, Halep'e kadar sabun yolluyordu. Antakya'nın zeytinyağları Ege'ninkiler gibi değildir. Yemek için çok uygun değildir. Asitleri yüksek yağlardır. Hele eski metotla sıkıldığında, bu preslerde bekletmek zeytinyağının asidini daha da yükseltir. Ve bu zeytinyağı ancak alışkın olanların yiyebileceği tattadır. Yani ancak mahsulün %10'u öyle çıkar. %14-15 asit %8 asit. Onun için burada sabunculuk bu

kadar gelişmiştir. Yine civarda, defne yaprakları ve defne yağının bulunuşu, sabunun içine onun katılması kaliteli ve iyi sabun yapılmasına sebep olmuştur. Ve bu da bir dönem çok büyük bir girdi sağlamıştır memlekete. Yalnız bu deterjanlar çıktıktan sonra sabun sanayinde bir gerileme başladı. Sabun eski değerini kaybetti. Lüks madde oldu. Lüks sabunlar ortaya çıktı. Ve Hatay bu sabun işinde maalesef artık yeterli geliri sağlayamaz oldu.

İpekçilikten benim hatırladığım çocukluğumda, Harbiye ve Samandağı'nda bahçeler vardı. Bu bahçelerde bol miktarda dut ağacı yetiştirilirdi. Ve her bahçede işte kendine göre şu kadar kutu, bu kadar kutu, –kutu diye tabir edilen bir sene önceden saklanılan ipek böceği tohumlarıdır– işte ne kadar varsa bir kutunun içinde, bilemiyorum, bu bahçede üç kutu beslenir, şu bahçede 5 kutu beslenir. Ve yazlıklara da ipek böceğine göre çıkardık. Yani okul tatilleri değil. Gidilir, çünkü biliyorsunuz ipek böceği nisan, mayıs ayları içinde olur. O dönemlerde onları takip etmek için gidilir ve onlara bakılırdı, yetiştirilirdi. Daha sonra kozalar satılır, onlardan iplik yapılır ve o da herhalde bir büyük gelirdi. Gene onun da gerilemesi naylon ipin ortaya çıkışından sonradır. Hatay, naylonun her tarafa yayılmasından sonra, maalesef bunu da kaybetti, ekonomik olarak.

Kemal Şehoğlu: Antakya'da tahmin ediyorum aşağı yukarı 1850'lerden beri birçok sabun fabrikası kuruldu. Fransızlar döneminde 13 tane sabun fabrikası vardı. Şimdi bunlardan üç dört tane kaldı. Antakya'da zeytinyağıyla, çamaşırlık ve banyo sabunu olmak üzere iki çeşit sabun yapılırdı bütün sabunhanelerde. Şimdi bizim de, Semiramis Hanım'ın gibi, pederin bir sabunhanesi vardı. Burada da bu iki çeşit sabun yapılırdı. Zeytinyağı, anayağ olarak kullanılırdı. Zaman içerisinde artık zeytinyağı pahalı, yemeklik bir yağ olarak dünyada değerlendirildiği için, ekonomik olmaktan çıktı. Daha ucuz yağlarla, don yağı gibi, pamuk yağı gibi ucuz yağlarla yapılmaya başlandı. Antakya'nın o zamanlar pazarı, Fransız işgalinden önce doğu ve güneydoğu Anadoludur. Bütün Doğu ve Güneydoğu Ana-

dolu, Adana'dan başlayarak, Antakya sabunu kullanırlardı. Üniversiteyi bitirip geldiğim zaman, Antakyalı olup da Adana'da bir sabun imalathanesi kurmuş olan birinin anısını anlatmak istiyorum. Anadolu'ya Fransız işgalinden sonra sevkedilme olunca bir kısım Antakyalılar bırakmışlar gitmişler, Adana'da bir sabun imalathanesi kurmuş ve Antakya usulü sabun yapmaya başlamışlar. Çamaşır sabunu ve banyo sabunu olarak. Bazı eski müşterilere ve Doğu Anadolu'ya sevketmek üzere. Kurtuluş Şavaşı'ndan sonra Adana'yı ziyaret ettiği zaman, Fitnat Hanım isminde bir kız öğrenciyi siyah giydirmişler; matem elbiseleri ile Atatürk'e "Paşam bizi de kurtar" şeklinde bir karşılama yapmışlar. Atatürk çok ilgilenmiş ve duygulanmış. Sormuş ne iş yapıyorsunuz diye; anlatmışlar onlar da durumu. Geleceğim, fabrikanızı göreceğim demiş. O zaman bir sanayi yoktu Adana'da. Sabun hele pek yokmuş. Atatürk gelmiş bu sabun imalathanesini görmüş. Sabunun bir tanesi çamaşır sabunu, altı topraklı olmak üzere, bir tanesi de banyo sabunu, altı kâğıtlı olmak üzere. Bunları görünce niye bunun altı topraklı diye sormuş. Paşam, demişler, Anadolu'da kadınlar bununla çamaşır yıkarlar, yıkarken sabun ellerinden kaymasın diye altının topraklı ya da hafif kumlu olması gerekir. Ama banyo sabunu için altına kâğıt koyarız. "Enteresan, ben bunu başka yerde görmedim", diye iltifat etmiş.

Duvillo Huri: Efendim biliyorsunuz eskiden beri Antakya'da sanayi diye bir şey yoktu. Bir ziynet eşyası imal etmek için kıymetli madenleri sıvı hale getirmek lazımdı. Ama o zamanlar bunu yapmak zordu, körükler var, potalar var, kömürün içine gömerler elle böyle çeke çeke. Onları eritirlerdi. Ondan bir demir çubuğa dökerler bunları sıvı hale geldikten sonra, elle çekmeye başlarlar ve ondan sonra işte kolyeymiş, bilezikmiş, imal ederlerdi. Ta '30'lar, belki '36'ya kadar. Sonra Avrupa'dan silindir gelmeye başladı. O da tek tük, herkes almadı. Bir tane getirdik, ondan sonra elle çekmeye başladılar. Çünkü haddeler var, onları çekmek çok zor. Bellerine halat bağlarlar böyle çekerler ki zahmetli bir iş tabii. Silindir geldikten sonra

işler kolayladı. Başta onları silindirle çektikten sonra şekil verirler ve ziynet eşyası imal ederlerdi. Şimdi mesela öyle bir devir geldi ki artık, bir taraftan altını koyuyorsunuz öbür tarafta ziynet eşyası ortaya çıkıyor. Yani çok rahat oldu. İşkençeyle yapılırdı bu tür işler, kolay değildi.

Filiz Yenişehirlioğlu: Çarşıda çok kuyumcu var mıydı?

Duvillo Huri: Hayır, hayır bizim aile. İlk defa biz kurduk zaten burda 1870'lerde. Dedem, babam, ağabeylerim böyle devam ediyor. O zaman Kemal beylerin bir hanı vardı orda, 24-25 dükkân bize aitti. Amca çocukları, dedelerimin kardeşleri, amcalarım filan ve öyle devam etti. O silindiri o zaman getirdik, 38'de amcam Kütahya'dan getirdi. Gümüş kemerler yapılırdı, el işi. Tel haline getirilir gümüş, ondan kemer yapılırdı. Gümüş çevrede vardı; onları eritirler, saflaştırırlar öyle işlerlerdi. Bir de değişik kolyeler vardı şimdi maalesef kalmadı, yapılmıyor tabii. Boğma diye tabir ederler, onlar da kalmadı. Gerdanlık var hasır işi böyle ince tellerle. Bir de bilezikleri var onların. Enteşe diye tabir edilir. 6 parçalı, 7 parçalı, 9 parçalı yapılırdı. Yüzükler, burmalar, küpeler. Modelleri kendileri yaratırdı. Bizde hâlâ öyle bir kutu model var. Yapardık tek tek dökerdik onları. Şimdi halbuki 160-170 tane yüzük birden dökmek imkânı oldu.

Hasan Fehmi Akkaya: Antakya'da küçük sanayi mevcuttur. Demirciler, bakırcılar, marangozlar, dökümcüler. Bunlar eskiden aynı çarşının içerisindeydi. Fakat daha sonra tabii, şimdi halihazırda yeni yapılan sanayiye yavaş yavaş hepsi taşınmaya başlamıştır. Antakya'nın hemen hemen %80'i, belki de 80'in üstünde böyle küçük sanayiden geçimini temin ederdi. Büyük bir sanayi yoktur.

Filiz Yenişehirlioğlu: Peki bu esnaflar arasında olsun ya da imalathaneler kapsamında olsun, iş anlaşmazlıkları olur muydu? Mahkemeye düşerler miydi?

Hasan Fehmi Akkaya: Uyum içinde çalışılırdı. Ben mahkemede 40 yıl çalıştım. Öyle bir davayla karşılaşmadım. Mahkemelerde ekseriyetle mal mülk mücadelesi olurdu. Miras meselesi.

Duvillo Huri: Demin bir şeye temas ettiler. Yani Hatay'da çok geniş arazi olmasına rağmen, ilerleyemeyişinin sebebi aletsizlikten. 1950'den sonra ancak traktör geldi ve iş yaptılar. Ziraat yapacak alet edavat yoktu. Bu demirciler çarşısında tırpan gibi basit şeyler yapılırdı ancak o da aile ziraati için yeterli. Geniş arazileri ekmeye biçmeye imkân yoktu o zaman. 1950'den sonra Marshall Planı geldi, ondan sonra başladı bu işler. Genişledi ve rantabl bir hale geldi.

Filiz Yenişehirlioğlu: O zaman Antakya'ya yabancı sermaye girmemiş diyebilir miyiz?

Duvillo Huri: Hayır, hayır.

Filiz Yenişehirlioğlu: Mesela Mersin ile karşılaştıracak olursak, yahut Adana ile karşılaştıracak olursak, ikisinde de müthiş bir yabancı sermaye girişi var bir; mülkiyet alanı var iki. Antakya'da ise ikisi de yok.

Duvillo Huri: Burada yalnız başka bir özellik de var. Antakyalılar birleşip bir ortaklıkla bir şirket kurmazlar. Yani eskiden, senelerden beri bu böyle ve halen devam eder. Üç beş kişi zor anlaşır da bir tesis kurar. Kemal Bey de bilir, maalesef halen öyle devam ediyor. Bir âdet var burda tenekeye altını doldurur gömerler, yararlı bir işte kullanmazlar.

Filiz Yenişehirlioğlu: Amik Ovası'nın kullanılması ve sonra oranın kurutulması Antakya'ya bir yarar sağladı mı veyahut tarımsal üretimi artırdı mı?

Kemal Şehoğlu: Efendim, Amik Ovası Türkiye'nin önemli ovalarından birisi. Yalnız ortada Amik Gölü var. Çanak olarak

90 bin dönüm aşağı yukarı göl alanı. Fakat taşkınlarla 250 bin dönüm arazi su altında kalıyor, bataklık haline geliyordu. Hatay ilhak edildikten sonra DSİ burada kurutma çalışmalarına başladı. Bu geniş bataklık alan yüzünden özellikle sıtma, Hatay'ın her yerinde yaygındı. Bir an önce buranın kurutulması büyük bir problem oldu, bir devlet politikası haline geldi. Amik Gölü'nü ve bataklığını akıtan Küçük Asi'nin üzerinde kurulan bir bent bu drenajı güçleştiriyordu. Balık ihalesi yapılıyordu Maliye tarafından. Bu Amik Gölü'nde büyük bir ticari imkân sağladığı için yıllarca bu bataklığın kurutulması ve sıtmadan kurtulma mücadelesi sürdü Hatay'da. İlk iş olarak Küçük Asi üzerindeki zikir denilen bentler kuruldu. Fakat bu kifayetli olmadı. Büyük sellerde gene ovada taşkın oluyordu. Daha kesin bir kurutma projesi DSİ'de Amik çanaklığını muhafaza etmek suretiyle geliştirildi. Bu projede Amik Gölü'nün etrafı setleniyor, üzeri yol yapılıyor, aşağı yukarı Amik Gölü bir baraj gibi oluyordu. Suyun yazın sulamada kullanılması için bir projeydi, DSİ'nin projesi. Fakat zaman içerisinde bu projeden vazgeçildi. Bunu tartışmak lazım. Neden DSİ bu projeden vazgeçti? Bilahare bir Amerikan firmasının kesin direnaj, Amik Gölü'nü de kesin kurutma projesi kabul edildi. Bu projeye göre, Küçük Asi ve Asi Nehri tarandı ve derinleştirildi. Antakya Köprüsü'nün yıkılması da projede vardı. Bu büyük tepki yarattı. O zaman ben belediye başkanıydım. Bizim zamanımızda da bu proje tartışma konusu oldu. Tarama geliyor Antakya'ya yanaşıyor fakat köprünün yıkılması bir türlü karara bağlanamıyordu. DSİ bu köprü yıkılmadığı takdirde, büyük bir sel olması durumunda Antakya su altında kalacak diye muhakkak yıkılmasını istiyordu. Fakat Kültür Bakanlığı, Eski Eserler Genel Müdürlüğü bunun yıkılmasını kabul etmediler. Belediye olarak, biz de pek sıcak bakmadık bu tarihî köprünün, Roma köprüsünün yıkılmasına; fakat elimizde bir yetkimiz de yoktu zaten. Bu işi DSİ ihale etmiş, vermiş. DSİ yeni bir teklif götürdü hükümete. Bu köprüyü yıkalım, taşları numaralayalım, daha aşağıda veya daha yukarıda köprüyü aynen kuralım bu kadar önemliyse. "Anadolu'da buna benzer bir sürü köprü var" diyerek benzer

şeklinde yeniden gündeme getirdiler. Ve netice itibariyle çoğunlukla köprünün yıkılmasına karar verdiler. Şimdi bu köprü yıkıldıktan sonra, biliyorsunuz geçen sene büyük bir sel oldu. Ve o selde neredeyse aşağıdaki parkın yanındaki köprünün üzerinden taştı sel. Eğer bu köprü yıkılmasaydı bu su geçemeyecek oradan. Saniyede bin metre su geçirmeyi tasarlıyordu DSİ. Belki de bin metreden daha fazlası geçti son selde. O bakımdan her ne kadar tarihî bir eser yok oldu ise de bu sel tehlikesinden Antakya kurtulmuş oldu. Şimdi aynı durum DSİ'nin ilk yaptığı proje uygulansaydı olmaz mıydı? Bu hâlâ tartışma konusu. Halâ bu göl çanağının yeniden ihya edilmesini isteyen birçok görüş var. Ve Amik'in tam kesin kurutulması, birçok sorunu da beraberinde getirdi. Yeraltı suları büyük çapta eksildi. Hatay'da iklim değişiklikleri olduğu iddia ediliyor. Göçmen kuşlar mevzuu gündeme geliyor. Bu konu kapanmıştır, yeniden gündeme gelmesi büyük bir yatırım konusu olduğu için yanaşmıyorlar bu konuya. Ama hâlâ bir tartışma ve spekülasyon konusu. Hatta zaman zaman benim belediye başkanlığı dönemine rastladığı için, bana neden muvaffakat ettiniz diye sorarlar. Bizim bir yetkimiz yoktu ki muvaffakat bahis konusu olsun. Bu spekülasyon mevzuu. Yıllar sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne gitmiştim. Vakıflar Genel Müdürü o zaman bu kurulun içindeymiş. Menfi oy vermiş köprünün yıkılmasına. Benim eski belediye başkanı olduğumu görünce "Bu cinayeti nasıl işlediniz" dedi. Ben de, "Yetkim dahilinde olan bir konu değildi" dedim. O bakımdan sorun Amik bataklığı olarak hâlâ gündemde zaman zaman.

Hasan Fehmi Akkaya: Ben dahi nasıl yıkılır böyle bir köprü diyordum. Fakat şimdi açıklamayı doğru buldum.

Filiz Yenişehirlioğlu: Görülüyor ki Antakya, 19. yüzyılda kıyı kentlerinin, liman kentlerinin dışında, kalmış. Eski ticaret, asker ve hac yolu da aslında Antakya'nın biraz daha kuzeyinden geçiyor. Yani kent 16. ve 17. yüzyıldaki önemli yolların dışında kalmış, dolayısıyla Antakya sanki bir ara bölge olarak 19.

yüzyıl Akdeniz dünyasının yeniden canlanması kapsamında oluşan ekonomik girdilerin de dışında kalmış, çünkü yabancı sermaye buraya girmemiş. Örneğin Mersin'i Beyrutlular kurmuş, Adana'ya İngilizler gelmiş, çırçır fabrikası kurmuşlar, para vermişler pamuğu geliştirebilmek için. Köylüye kredi vermişler. Köylü ilk defa hayatında pamuk üretecek, üretemeyince bu sefer aldığı kredi karşılığında toprağını vermiş. Dağlarda, bayırlarda İngiliz mülkü tarlalar ortaya çıkmaya başlamış. Dolayısıyla Antakya hep Halep'e bağlı, Halep'teki üretimi destekleyici bir üretim merkezi olmuş ve kendi iç tüketimini karşılayacak derecede üretmiş. Bu üretimden elde ettiği kazancı da harcamamış. Belki kendi yatırımını evine yaptı, belki biriktirdi sakladı, ama bunu çok fazla kentsel, fiziksel ortamına dönüştürmemiş. Yahut yeni iş alanları geliştirmek için de kullanmamış. Adeta kendi yağıyla kavrulan bir yer olarak karşımıza çıkıyor. Şimdi tartışmamızın ikinci bölümüne geçiyoruz. İlk kısmında sosyal yaşam üzerinde duracağız. İkinci kısmında fiziksel doku ve kentleşme, şehirleşme ve koruma sorunlarına değineceğiz ve sonra da dinleyicilerin sorularına yanıt verilecek. Özellikle sabahki konuşmalarda dinledik, Antakya'da çok kültürlülük, çoğulculuk hâkim. Bu çok kültürlülük ve çoğulculuk sosyal yaşama nasıl yansıyordu acaba? Bunun göstergeleri nelerdi? Aile ilişkileri nasıldı? Ziyaretler, birbirine gidip gelmeler nasıldı? Kız alıp vermeler, evlilikler nasıldı? Akşamları Antakyalılar ne yapar, gündüzleri ne yapardı? Sinema ne zaman geldi? Tiyatro var mıydı? Yemekler nasıldır? Bu tür konulara girmek istiyoruz.

Ben sözü önce Muhsin Bey'e vermek istiyorum. Çünkü Ortakahve'yi 1953 yılından beri kendisi işletiyor. Bu kahveye kimler gelirdi? Ne zaman gelirdi? Nasıl kullanılırdı? O konuda bize biraz bilgi vermesini isteyeceğim.

Muhsin Yeşillioğlu: 1953'te, rahmetli Şekip İnal'm Belediye Başkanlığı zamanında ben bu kahveyi ihaleyle aldım ve tam 50 seneyi doldurduk şimdi. Çok şükür Allaha, yani çalışıyoruz. Tabii müşterilere hürmet ediyoruz, hizmet ediyoruz; yani herkes memnun bizde. Halen bir şikâyetimiz yok. Ne belediye

ne başkaları tarafından. Yani çok güzel; işimiz gidiyor. Mesela başka kahveler vardı, aldılar. Rahmetlik Akarlar'dan İsmail Akar bir yer aldı ve iki sene ancak dayanabildi orda. Çalıştıramadı. Enişte Osman, o da yine gitti, çalıştıramadı. Yani bir yerde hizmet lazım demek ki müşterilere. İnsanın işi yürür. Sabahleyin erkenden spor yapmak için çok gelen oluyor, epey gelen oluyor. Dolaşıyorlar, yürüyüş yapıyorlar. Öyle devam ediyor artık. Şimdi tabii çocuklar bakıyorlar artık; ben de her zaman orada bulunuyorum zaten.

Filiz Yenişehirlioğlu: Mesela siz 1953'te ilk çalıştırmaya başladığınız zaman gelenlerle şimdi gelenler arasında fark var mı?

Muhsin Yeşillioğlu: Evet, o zamanlar çaya on kuruşa rayiç verdiler bize. O zaman öyleydi. Şimdi 300 lira oldu. Bir işçinin yevmiyesi 1 lira idi, şimdi 3 milyon lira kabul etmiyor, 4 milyon, 5 milyon lira istiyor. Biz kahvenin bir bölümünü aile için ayırmışız, bir kısmını erkekler için; fakat serbest, isteyen her yerde oturabilir. Aileler erkekler arasında, erkekler aileler arasında oturabiliyor. Çok şükür, medeniyet var bizim memlekette. Bu kadar kalabalık oluyor, mesela pazar günleri, bayram günleri, millet karınca gibi. Hiç ses yok, kimse bir şey söylemiyor, kimse kavga etmiyor, kimse kimseye küfür etmiyor; güzel gidiyor yani. Düğün önce yapılmıyordu, sonra yapılmaya başladı Yeşiltepe yapıldıktan sonra. Kemal Bey'in zamanında bir düğün yaptık. Düğün yapınca haber gönderdiler bana, sen düğün yapamazsın. "Niye, diğerleri yapıyorlar" dedim, "hayır olmaz" dedi. "Armutlu Mahallesiyle Sümerler Mahallesi senden rahatsız oluyor". Söz dinliyoruz yani.

Filiz Yenişehirlioğlu: İkram ettiğiniz şeylerde bir değişiklik oldu mu? Yani '53'te ne ikram ediliyordu?

Muhsin Yeşillioğlu: Evet, tabii oldu. Ağaçlar büyüdü, gölgesi azaldı, gölge yeri yaptık. Eskiden bu kapalı meşrubatlar yoktu, biz kendimiz yapardık. Limonata, gül şurubu falan ya-

pardık. Kapalı meşrubat artık piyasada çok. Yalnız, elle yapılan meşrubat daha makbul, ama herkes kapalıya koşuyor.

Filiz Yenişehirlioğlu: Siz '53'te parkı aldığınız zaman yeri, düzeni farklı mıydı?

Muhsin Yeşillioğlu: O ağaçlar bile dikilmemişti. Bir mühendis getirdiler Ankara'dan, Salih Dikitçi. Şekip İnal getirdi, Belediye Başkam. Yerin haritasını yaptı, düzeltti, böldü. Bir de Zeynel isminde, esasen göçmen kendisi, Yugoslavya'dan, o baş bahçıvandı, çok güzel çiçek yetiştiriyor, satıyorlardı o zaman. Şimdi çiçek yetişemiyor. Çünkü gölgesi çok oldu, ağaçlar büyüdü. Gölge altında büyümez.

Bir zamanlar girişi paralı yaptılar. Sonra yine vazgeçtiler. İki üç sene öyle devam etti. O çiçekleri dediğim mühendis, hepsini Avrupa'dan getirdi. Çeşit çeşit ağaçlar var şimdi orada. İsimlerini bile bilen yok. Bir zamanlar isimlerini yazdılar sonra vazgeçtiler. Rahmetlik Paşa (Cemal Gürsel) geldiği zaman '60'ta bütün ağaçlara birer lamba taktı. Eskiden elektrik yoktu, çok az vardı, 110 voltluk, çok hafif bir elektrik vardı. Hatta ben kahveden kapıya kadar kendim çektim elektriği. Çünkü geceleyin karanlık oluyordu o zaman, mecbur oldum, yirmi otuz tane lamba taktım orada ağaçların arasında.

Filiz Yenişehirlioğlu: Peki, Duvillo Bey, Siz gider miydiniz bu kahveye eskiden?

Duvillo Huri: Eskiden giderdim. Onların değil, daha ileride kahveler vardı. Kahve değil de, gazinomsu birşeyler vardı, yemek de verilirdi. Herkes gider yemeğini yer. Ondan sonra İstanbul'dan tiyatro gelirdi. Nejat Uygur ve ekibi vardı. İstanbul'dan birkaç tane tiyatrocu gelir beraber. Nejat Uygur burada yetişti zaten, bu tiyatrolarda. Yemek yer, tiyatro seyreder, nargile içerdiniz; çok nezih bir hava vardı. Şimdi tahmin etmiyorum, o hava kalmadı parkta. Yani tiyatrosu vardı, gazinosu vardı, pistleri vardı, dans yapılırdı. Şimdi yok onlar.

Muhsin Yeşillioğlu: Yeşiltepe'yi çalıştırdılar bir sene. İkinci sene birbirlerine girdiler. Hâkim dedi, "Ne yapıyorsunuz siz? Bu kahveyi elinizden alacağız, bir yeddi emine vereceğiz. Siz karışmayacaksınız, hiçbiriniz burayla ilgilenmeyeceksiniz." Beni çağırdılar, azalar kabul ettiler, dediler "Biz Muhsin'i kabul ederiz yeddi emin olarak ona teslim edin, zaten meslek sahibi". O da kabul etti, o zaman ben gittim, iki ay ben kendim idare ettim. Şarkıcılar vardı, sihirbaz vardı. Netice alındı sonunda belediyeden Sefer'e kaldı kahve.

Duvillo Huri: Türkiye'nin tanınmış okuyucuları gelirdi. İstanbul'dan gelir, tiyatro da İstanbul'dan gelir. Aylarca kalırlardı burada. Alafranga. Sanat müziği vardı, türkü vardı, her şey vardı. Çok güzel şeyler olurdu, şimdi yok maalesef. O zaman çok daha iyiydi. Herkes yemeğini yer orda, gençler gider dans eder, tiyatroya gitmek isteyen tiyatroya gider, orta yerde bir tiyatro salonu vardı.

Muhsin Yeşillioğlu: Fazla kalabalık yoktu o zamanlar. Şimdiki gibi değil. Bütün gün bazen 50 müşteri gelmezdi bile. Fakat şimdi bu üniversite açılınca burada kalabalık başladı. Ondan sonra askerleri serbest bırakıyorlar pazar günleri, sonra şehir çok büyüdü yani eskisi gibi değil. Asi'den yukarı üç-dört tane ev vardı şu Cumhuriyet Mahallesi'nde. Diğer yerler sebze bahçesiydi. Mesela Vali Göbeği'nin ora, köy, Deng derlerdi. Ondan Sonra Hacıdurmuş, kahvenin bitişiğinde, yine köydü. Asi'den bu tarafa bir şey yoktu.

Filiz Yenişehirlioğlu: Peki ben biraz da bu sosyal yaşamda gençlik kulüplerini ve gençlerin durumunu sorayım. Hasan Bey özellikle bu konunun uzmanı gibi.

Hasan Fehmi Akkaya: İlhaktan önce, yani Hatay'ın Anavatan'a katılmasından önce Antakya'da bir tek spor kulübü vardı. Fransızlar devrinde bile Antakya'da halkevi vardı. Abdülrena Türkmen'in evi onun merkeziydi. Gençspor adında bir ku-

lüp vardı. Tabii, çok az spor müsabakaları yapılırdı, tek spor takımımız olduğu için. İlhaktan sonra 1939 yılında, rahmetli Şükrü Balcı, Kemal Seçkin rahmetli, Akif Ezer rahmetli; bunlar Antakya'nın içinde sporcu çocukları aramaya başladılar. Dolayısıyla bizim oturduğumuz mahalleye geldiler. Uzaktan seyrettiler, hepimizi toplayıp halkevine götürdüler ve birer lisanslı sporcu olarak kaydettiler. Ben futbolcuydum. Bek. O sıralarda bütün Antakya'da iki tane futbol sahası vardı. Birisi bugünkü lisenin yanı başında, kültür sitesi falan, doldurdular orayı; ikincisi İngiliz Kışlası diye bir yer vardı, Antakya'yı bilenler bilir, şimdiki büyük garajın yeriydi. Maçlarımızı orada yapardık. Birkaç sene geçtikten sonra Antakya'da ikinci bir kulüp kuruldu. Biz Gençlik Kulübü adı altında oynamaya başladık, bu eski Genç Kulübü'nün yerini tuttu. Ondan sonra sağ olsunlar, tabii Antakya'da biliyorsunuz iki güçlü kuvvetli parti var, CHP ve Demokrat Parti. Demokrat Parti bize CHP takımı adını taktı. Particiliğe başladılar. Demokrat Parti idarecileri bize karşı Kurtuluş adında bir kulüp kurdular. Fakat bu Hatay için çok faydalı oldu, rekabet başladı. Hatay'da öyle güçlü ve kuvvetli futbolcular yetişti ki biz dışarıya futbolcu ihraç etmeye başladık; Ankara'ya, Mersin'e, Adana'ya. O futbolculardan bir tanesi Fevzi Bey, kardeşimiz.

Bir de ben, bir olaydan bahsetmek istiyorum. İlk vatana katılımımız senesi buraya tayin edilen savcılardan biri emir veriyordu karakollara: "Arapça konuşanı yakalayın". Yakalanıp, karakola götürülen çocuk falaka denilen sandalyeye oturtulur, güzel bir falaka çekerlerdi. Türkçe bilmeyen birçok kimse vardı o sıralarda. Bu çocuklar bir yere giderken birbirleriyle ister istemez Arapça konuşuyor, hemen yakalıyorlar. Bu olayı büyüklerimiz Ankara'ya bildirmek mecburiyetinde kaldılar. İkinci Cumhurbaşkanımız rahmetli İsmet Paşa bir tamimle Antakya'nın tüm resmi dairelerine "Vatandaşlar, tümü, her türlü kanuni hakları haizdir. Hiç kimseye tazyik, dayak falan olamayacaktır" dedi. Bu şekilde falakadan kurtulduk. Bu falakayı yiyenlerden biri benim ağabeyim. Onun için anlatmak istedim. Espri olsun diye anlattım.

Bir de şunu anlatmak istiyorum müsaadenizle. Eski Antakya'dan bahsetmek istiyorum. Eski Antakya'nın, Anavatan'a katılıncaya kadar, nüfusu hakkında hiç kimse bir şey söylemiyor. Beş altı bin, ancak var. Hududu kuzeyden köprü. Köprüden sonra bir iki ev var Cumhuriyet Mahallesi'nde. Doğuda Dört Ayak dediğimiz Orhanlı Mahallesi, tabii güneyde dağ. Batıda Akakir Deresi denilen, şimdiki hastane cephesi; şimdi hep ev apartman dikildi oraya ve ondan sonra Askerî Kışla. Askerî Kışla'nın karşısı Sinekli Saha denilen yer, o zamanlar futbol oynayanların hepsi bilir. Paşa Bahçesi'nde, sebze falan ekilirdi. Asi kenarında dolaplar su çeker, sebzeler sulanırdı. Antakya çok küçük ve nüfusu az bir yerdi. Allah'a çok şükür öyle bir duruma geldi ki, Antakya sayılı şehirlerden, vilayetlerden bir tanesi. Burada var olan kültür, eğitim, edep, terbiye, kardeşlik, anlayış, zannetmem ki hiç başka bir yerde bulunamaz. Bu bakımdan biz bununla iftihar ediyoruz.

Filiz Yenişehirlioğlu: Evet, tabii çok önemli bu birlik ve beraberlik. Şimdi az bir nüfus vardı dediniz. Nüfus az olunca herkes birbirini tanıyor. Belki evlilikler bu yakın çevre içerisinde oluyor. İsterseniz burada biraz aile yaşamına girelim.

Semiramis Kuseyri: Efendim Antakya hakikaten dar bir toplum hayatı yaşamıştır. Antakyalılar benim bildiğim daha önceki zamanlardan beri Antakya'da yaşamaktan mutlu olmuşlardır. Pek çok okuyan genç, gitmiş, yıllarca dışarıda eğitimini yaptıktan sonra dönüp Antakya'da yaşamak istemiştir. Belki iklim şartları, belki buradaki kültür seviyesi veya herhangi bir sebep, insanları memleketlerine dönmeye davet etmiştir. Benim kardeşim dokuz sene Amerika'da okuduktan sonra geldi burada çiftçilik yapıyor. Kayınbiraderim yedi sene Sorbonne'da okumuştur. Gelmiştir Antakya'da sabunhanecilik yapmıştır. Bizden önceki nesil ve bizim nesil Antakya'dan ayrılmamıştır, diğer Anadolu illerinde olduğu gibi. Bu da Antakya'daki bu kardeşlik havasından diyorum ben. Bugün sabahleyin söz konusu oldu, mahalleler ayrışmıştı diye. Osmanlı döneminde

gayet tabii, camilerin etrafında Müslüman mahalleleri şehrin bazı yerlerinde Alevi mahalleleri, kilisenin etrafında da bir Hıristiyan mahallesi vardı ama bunlar kati çizgilerle birbirlerinden ayrılmamıştı. Mesela benim büyük dayım Antakya'nın en güzel yapılarından olan taş binayı Hıristiyan mahallesinin ortasına gelmiş kondurmuştur. Bugün Rıfat Ağa'nın Konağı, Ata Koleji Hıristiyan mahallesinin göbeğindedir. Bizim oturduğumuz ev, bugün bir şoför okulu veya boş, o da oradadır. O da babamın bir başka dayısının yaptırdığı bir evdir. Bu kaynaşma Fransızlar döneminden itibaren olmuştur Antakya'da. Ama Antakyalılar hep birbirleriyle olmuştur. Mesela sörler tabii kendi kültürlerini Antakya'ya yaymak için yalnız küçük çocukları değil; büyük kızları da aldılar. O dönem annem ve halam ve o nevi genç hanımlar Fransız kültürü alabilmek için orada açılan dikiş nakış kurslarına, eğitim, lisan kurslarına devam etmişler. Bu arada Antakya'nın bütün Hıristiyan kızları orada, ama Alevi kızları da vardı. Annemin sınıf arkadaşları ve annem sonuna kadar onlarla dostluklarına devam etmiştir. Onun için, kati bir ayrışma yoktur Antakya'da. İnsanlar kendi aralarında yaşardı. Evlilikler de daha çok aynı şartlardaki akrabalar arasında olurdu. Bunun biraz etkisi, ben zannediyorum işgal dönemi. Çünkü şöyle: Biz Suriye'nin bir parçası olmuştuk ama Araplarla evlenemiyorduk. Türkiye'deki evlilikler hudut dışı evliliklerdi, onun için ona da yanaşılamıyordu. Antakya halkı daha çok birbirleriyle evlenmek durumunda kaldı. Ve akraba evlilikleri bundan oluştu. Daha sonra, şimdi mesela, gençler artık dışarıyla evlilikler yapıyorlar, ayrılıyorlar gidiyorlar. Çünkü artık bugün Türkiye'nin bir parçasıyız. Böyle bir pasaport sorunu ya da herhangi bir sorun artık yok.

Filiz Yenişehirlioğlu: Çeyiz hazırlamak için, alışveriş yapmak için nereye giderlerdi? İstanbul'a mı Halep'e mi?

Semiramis Kuseyri: Tabii Halep'e gidilirdi daha önce. Ama daha sonra da İstanbul'a gidilirdi. İlhaktan sonra İstanbul'a gidilirdi. Antakya'nın kendi içinde çok güzel el nakışları, el işleri

yapıyordu. Bu sörler öğretmişlerdi buradaki kızların pek çoğuna. Çok güzel Antep işleri, sarma işler. Bunları yaparlardı Antakyalı genç kızlarımız. Annem çok güzel işlerdi. Onun bir sözü vardır, ordaki sörlerden biri ona demiş ki "Ne yazık ki: bu eller sende, bunlar fakir bir kızda olsa hayatını bununla kazanırdı".

Filiz Yenişehirlioğlu: Peki, aile arası ilişkiler nasıldı? Ziyaretler mesela. Gece ziyaretleri olur muydu? Buluşulur muydu?

Semiramis Kuseyri: Akşamları, söyledikleri gibi gruplar, tiyatrolar, konserler gelirdi. Onlara gidilirdi. Balolarımız vardı, Cumhuriyet balolarımız, tıp balolarımız, hukuk balolarımız; bunlar hiç kaçırılmazdı. Her grup arkadaşın arasında muhakkak bir doktor, bir avukat olurdu. Onlar masaları ayırtır, oralara özel tuvaletler dikilir ve onlara katılınırdı. İşte dediğim gibi burada istediğimizi bulduğumuz için Antakya'dan ayrılmayı pek düşünmedik. Yani Antakyalılar Antakya'da yaşamayı sevdiler uzun seneler. Şehir Kulübü'ne gidilirdi. Daha sonra '60'lı yıllarda Türkiye'de biz ilk defa bir Hanımlar Kulübü yaptık. Orada yemeklerimizi yedik. Orada oynardık. Orada sosyal faaliyetlerimiz vardı. Kurslar açardık kendimizi eğitmek için. Onun dışında gece oturmaları vardı tabii. Aile, dost ziyaretleri olurdu. Yemek davetlerimiz olurdu.

Filiz Yenişehirlioğlu: Bu çoğulculuğun yeme içme biçiminde de etkisi var. Antakya yemekleri nerelerden etkilendi? Hangi değişik yemek türleri birleşti?

Semiramis Kuseyri: Antakya'da yemek Suriyelidir. Tabii hem Türk mutfağının hem de biraz Fransız mutfağının etkisinde kalmıştır. Mesela ben Anadolu'da mortadella yendiğini zannetmiyorum. Biz burada Fransızlardan öğrenmişiz, yaparız. Çok eski tarihlerden kremli pastaları, pandispanya krem diye biliriz ve o şekilde yaparız. Rumların etkisiyle pek çok değişik reçellerimiz vardır. Mesela Kıbrıs'ta da yapılır, ceviz reçelimiz vardır. Bir Madam Maklena'mız vardı çok güzel sa-

kız reçeli yapardı. Rum asıllı bir hanımdı, işte ondan öğrenilmişti, sakız reçeli yapılırdı. Öte yandan şarktan öğrendiğimiz badem şerbetlerimiz vardı, subye yapardık, onu ikram ederdik misafirlerimize ve kendi şerbetlerimizi yapardık. Portakal şurubu, mandalina şurubu, limon şurubu gibi, ikramlar bunlarla olurdu.

Filiz Yenişehirlioğlu: Bir düğün olduğu zaman herkes bu çoğulcu kültür içinde davet ediliyor muydu? Çoğulculuğu devam ettiren iki ana davranış biçimi vardır. Biri evliliklerdir, biri ölüm törenleri. Bunlar nasıl oluyordu?

Semiramis Kuseyri: Şimdi Fransızlar döneminde düğün ayrı olurdu. Harem ve selamlık usulü, hanımlara ayrı düğün yapılırdı, erkeklere ayrı. Erkek sonra gelir, hanımını alır giderdi. Ben öyle altı-yedi yaşımdan mesele eltimin düğününü hatırlıyorum. Rakkaseler getirilir, ince saz heyetleri getirilir, büyük yemekler, büyük şölenler yapılırdı. Daha çok kadın tarafı eğlenirdi. Erkeğe daha az düğün yapılırdı o dönemde. Fakat daha sonra muhtelif düğünler olmaya başladı. Onlar bildiğimiz cazlı tangolu danslı düğünler. Tabii bunun için biraz geniş saha lazımdı. İşte şehir kulübü sırf bu ihtiyaçtan doğdu. Şehir kulübünde bu düğünler yapılmaya başlandı.

Bizim dönemimizin en hareketli sosyal olaylarından biri de halkevleriydi. Biz o döneme yetiştik. Şanslı bir dönemdi. Halkevleri gerçekten ciddi bir eğitim ocağıydı bizler için. Orada tiyatrolar sahneye korduk. Büyüklerin koyduğu oyunlara küçük figüran olarak katılırdık. Halkevinin kendi grubu vardı. Mesela Akın Piyesi'ni oynamışlardı, onu ben çocukluğumdan hiç unutmam. Daha sonra biz lisede hazırladığımız oyunları halkevi sahnesinde sahneye korduk. Orada kurslar vardı, onlara katılırdık. Çok canlı bir yerdi halkevleri.

Filiz Yenişehirlioğlu: Hıristiyanların düğünü de aynı mı olurdu?

Semiramis Kuseyri: Hıristiyanların düğünü kiliselerinde olurdu. Hıristiyanların mezarlıkları da ayrıydı. Kilisedeki düğünlere katılırdık. Dostlarımız vardı. Ben çocukluğumdan beri oradaki düğünleri iyi bilirim. Oradaki cenaze törenlerini de bilirim. Cenazelerin açıkta, ortada yapıldığını, herkesin onları selamladığını, öptüğünü, cenazelerin açık bırakıldığını kilisenin ortasında; onları da hatırlarım.

Filiz Yenişehirlioğlu: Tüm bu renklilikler herhalde insanın bakış açısında ve dünyayı değerlendirmesinde de çok etkili rol oynuyor. Tekdüzelikten kurtarıyor. Çok boyutluluğa geçiriyor. Şimdi bütün bu anıların, yaşanmışlığın bir de fiziksel ortamı var. Ortada bir kent var, şehirciliğin gerekleri var. Bunların modernleşme süreciyle birlikte bütünleşmesi var. Bu açıdan baktığımızda Kemal Bey, siz belediye başkanı olarak bütün bunları kendi döneminizde nasıl değerlendirdiniz? Antakya'nın kentsel yapısı, fiziki yapısı, şehirciliği, sokakları, evleri. Bütün bunlara nasıl baktınız? Nasıl buldunuz ve ne yapmaya çalıştınız?

Kemal Şehoğlu: Şimdi tabii belediye konusu geniş bir konu; ama sosyal yaşam konusuna ben de kısaca bir değinmek istiyorum. Arkadaşların da anlattığı gibi Antakya, çeşitli din ve mezhepten olan kimselerin, yan yana, beraberce yaşadığı, Anadolu'nun birçok yerinden çok daha toleranslı bir şehirdir. Tutucu bir durumu yoktu bizim dönemimizde, yani kökten dincilik, ne Sünnilerde, ne Hıristiyanlarda, ne Alevilerde, ne Yahudilerde. Bütün cemaatler yan yana yaşamıştı. Yalnız, dinler ve mezhepler arası evlenme mevzuu bir sorun oluyordu. Bu uzun müddet devam etti. Hâlâ kalıntıları var, ama geniş ölçüde azaldı bu tutuculuk.

Şimdi ben bir iki anımı anlatayım. Ben Hukuk Fakültesi'ni bitirip buraya geldim avukatlık yapıyorum, ilk Vali Şükrü Sökmensüer. Biz de bir gazete çıkartıyorduk. Biraz sola dönük, yani sosyal demokrat fikirde bir gazete olsun istiyorduk. Bir gün çağırdı bizi vali. Dedi ki, "Bakın gazetenizde: Halkın sesi, hak-

kın sesi demişsiniz. Bu slogan komünistlerin sloganı. Bunu silin, yoksa tahkikat yapacağım". Bu Türkiye'de her gazetenin yazdığı bir şey, solculukla ilgisi yok. Babamla iyi görüşüyorlardı. Babamı bir gün çağırmış, demiş ki "Oğluna bir Alevi kızı al. Burada Alevi Sünni kaynaşmasını teşvik etmek istiyorum ben". Babam demiş ki, "Benim oğlum razı olursa ben itiraz etmem ama ben karışmam, şimdiki gençler istedikleri gibi evlenirler." Fakat bu teklifi pek hoş karşılamamış. Herhalde biraz tutucuydu benim babam. Ben böyle bir teklif yapmam. Böyle bir şey bahis konusu olmaz. Beğendiğim, sevdiğim bir kimse Alevi olmuş, Sünni olmuş, Hıristiyan olmuş, evlenirim ben. Yıllar geçti, ben belediye başkanıyım. Benim baldızımın yanında çalışan güzel bir Alevi kızı var. Baldızım doktor. Kurtuluş Caddesi'nde bir muayenehanesi var. Kız, kışlada bir başçavuşla tanışıyorlar ve sevişiyorlar. Kızın babası bir türlü vermek istemez. "Ben Sünni'ye kız vermem, nasıl olur?" Baldızım geldi bana konuyu anlattı. Çağırdık babasını. Dedim ki "Bu devirde olur mu? Yakışmaz! Kız seviyor". Kız "Öldürürüm kendimi, ille de evleneceğiz" diyor. "Ben de şahitlik yaparım nikâhta, evlenirler" dedim. Neyse babasını ikna ettik. Fakat Kırıkhan'da amcası var, o razı olmuyor. Bu tehdit ediyor kızı. "Evlenirsen öldürürüm" diye. Kırıkhanlı'yı da tanımıyorum; nasıl ikna edeceğiz? Kız dedi ki, "Buna biraz maddi yardım yaparsanız, fakir bir adam bu Kırıkhan'da, bütün derdi birkaç kuruş koparmaktır, onun için razı olur". Neyse onu da hallettik. Evlendiler, şahitliğini de biz yaptık; örnek olsun dedik. Ve bundan sonra böyle dinler, cemaatler, mezhepler arasındaki evliliği belediye başkanlığımız döneminde teşvik ettik. Bunlar evlendiler, gittiler, Almanya'da işçi oldular, uzunca kaldılar, yıllarca gezdiler, çocukları oldu, kız çalışıyor, burada bir ev aldı, assubay çapkınlığa başlamış, anlaşamadılar, ayrıldılar. Neyse mesele o değil de. Bu mezhepler arasındaki evlenme tutuculuğu hâlâ toplum içerisinde var. Bunu yenmek lazım. Yıllar sonra, belediyeden ayrıldıktan sonra, teyzezademin kızı, yine burada Alevi bir mühendisle anlaşmış, evlenmek istiyorlar. Anne baba razı değil. Gene iş bize düştü. Çözdük fakat anne baba düğüne gelmediler. Şehir Kulü-

bü'nde düğünlerini yaptık. Fakat gelmediler. Yıllar sonra biz gittik barıştırdık. İki tane çocukları olmuştu. Sonradan işittik, ayrılmışlar. Demek istediğim o ki bu mezhepler arasında evlenmeyi teşvik etmek lazım. Hâlâ var bu, yıllar sonra benim küçük oğlum nişanlandı bir Alevi kızla. Önce sağdan soldan olur mu gibi eleştiriler aldık. Yakında evlenecekler. Bu toplumun, bu medeni toplumun kaynaşması için bu insanların birbirleriyle evlenmelerini teşvik etmek lazım.

Filiz Yenişehirlioğlu: Bu somut bir örnek oldu. Şimdi belediye başkanlığınıza gelelim isterseniz. Kent için, kentleşme için, Antakya'nın fiziksel ortamı için o zamanlar ne gibi uygulamalar yapıldı?

Kemal Şehoğlu: Şimdi şehir Fransızlar döneminde küçük bir şehirdi, o zaman belediye kuruldu. Belediyenin ilk binası Fransızlar zamanında; ama bir Türk belediye başkanı vardı, onun döneminde yapıldı. Bir kültür ünitesi olarak meydandaki belediye binası, biz belediye başkanı olduğumuz zaman orada başladık göreve. Belediye ihtiyacına kâfi gelmiyordu burası, arkasındaki yerleri arsaları istimlâk ettik, geniş bir arsası oldu. Buraya belediye binası planladık, İller Bankası'nda programa aldırdık, ihtiyaçları karşılayacak bir belediye sarayı yapılması için. Fakat bizim dönemimizde bu yatırım gerçekleşmedi. Bizden sonraki arkadaşlar da üzerinde durmadılar. En son, Bekir Karabacak zamanında burayı müteahhide verdiler, belediye binası yapıldı. Hakikaten güzel bir bina oldu. Hayırlı olsun, bundan sonraki belediye başkanlarına da. Biz sıkıntılı dönemlerini geçirdik. Ufak imkânlarla, çok dar vaziyette devraldık belediyeyi. Belediyenin altyapı tesisleri perişandı. Elektrik işi belediyenindi, elektrik işletmesi vardı. Fransızlardan devralma eski kırık dökük bir belediye elektrik şebekesi vardı. Bu elektrik şebekesi kaldırmıyordu artık büyüyen şehrin ihtiyacını. İlk iş olarak o elektrik mevzuunu gündeme getirdik. Bir kar yağdı. Şehir 18 gün elektriksiz kaldı. Telefonsuz, buzdolapları bozuk, elektrik yok, yani böyle bir durumda İskende-

run'dan gelen Fransız hattı yıkıldı. Bunların onarımı belki bir ay sürdü. Ak-İş fabrikası vardı burada, ordan ödünç elektrik almak suretiyle münavebeyle elektrik vermeye başladık. Böyle bir sıkıntılı dönem. Benim ilk belediye başkanlığım zamanında kışlada bir tifo salgını oldu. Aşağı yukarı 150 er tifoya yakalandı. Tifo, paratifo. Bir panik oldu her yerde. Şehir suyu, o zaman varolan Fransız şebekesi süzek haline gelmiş. Şehirde kanalizasyon yok, her evin dibinde bir foseptik var. Roma devrinden kalma bazı kanallar var, fakat tabii sokaklar arasında kanalizasyon yok, hastalık yaygın. Dizanteri, paratifo, tifo. Biz muhalif belediye başkanı olarak, Başbakan Demirel, teller çektik sağlık bakanlığına, başbakanlığa ve bütün ilgili kuruluşlara, "Antakya'nın sağlığı tehlikede, kışlada 150 kişilik tifo vakası var". O günlerde Suriye civarında kolera vakaları görülmeye ve hududumuza yaklaşmaya başladı. Yatırımları programa aldırmak kolay değildi; ama muhalif bir belediye başkanının kanalizasyon programını Türkiye'ye ilk defa İller Bankası Antakya'da aldı. Bu kanalizasyonun nasıl yapılacağına dair seminerler tertiplendi. Dünya Bankası'ndan uzmanlar getirdiler. Burada bir eski Roma şebekesi var, kırık dökük, bazıları çalışıyor, bazıları çalışmıyor. Hâlâ bazıları devrede onların. Bu Roma kanalizasyonuna şehrin yağmur suları ve kısmen foseptik de veriliyor idi. Gelen Alman uzmanlar bu sistemi Antakya için uygun bulmadılar. Neticede İller Bankası Almanların yağmur suyu ayrı, kanalizasyon ayrı sistemini kabul etti. Çünkü büyük bir erozyon var, dağdan inen kumlar tıkayabilir. Böyle Alman tipi kanalizasyon var, Roma tipi ve bir de Paris kanalizasyonları meşhur. Alman tipi kanalizasyonda ayrık sistem vardır. Bu sistem kabul edildi ve burası İller Bankası tarafından bir eğitim merkezi haline getirilmek istendi. Kanalizasyon ihale edildi ve başlandı. Buradan sonra birçok şehirde kanalizasyon şebekesini İller Bankası üzerine almaya başladı. Burada aşağı yukarı kanalizasyon sistemini tartışmaya açmış oldular. Bir bilimsel merkez oldu Antakya. Şimdi bir anımı anlatacağım. Bakanlar geldi, gördüler kanalizasyon çalışmasını, şebekeleri; hatta bir sağlık bakanı o zaman, şimdi ismini hatırlayamıyo-

rum, çalışmalarımızı görmek için özellikle gelmiş. Kanalizasyon mevzuu sırasında Antakya şehrinin bütün sokakları delik deşik oldu. Tabii sokaklar dar, borular döşeniyor. Kış geldi, yağmur var bütün sokaklar çamur haline geldi. Tabii muhalifler Antakya'yı çamurdan kurtaracağız diye veryansın etti. Şimdi ben İller Bankası'nda bu kanalizasyon şebekesinin programa alınmasına uğraştığım zaman, çok değerli bir uzman vardı kanalizasyon şebekesinin başında, Su ve Kanalizasyon Dairesi Başkanı, Münir Bey. İlk mühendisliğini Harbiye'de, Harbiye hidroelektrik santralı kurulduğu zaman yapmış. Antakya'yı çok iyi tanıyor. Dedi ki, "Sayın Başkan bu kanalizasyonu programa alırsak sen bir daha seçilemezsin". "Niye" diye sordum. Dedi ki "Delik deşik olacak her yer, çamurdan geçilemeyecek". "Yahu" dedim "Münir Bey, siz bu kanalizasyonu programa alın, Antakya'yı bu hastalıktan kurtarın, ben zaten ikinci defa aday olmayacağım. Bu şartla partimizden belediye başkanlığını kabul etmişim. İkinci defa belediye başkanı olmayacağım". Tabii, hakikaten sıkıntılı günler geçirdik. Bazı dar sokaklarda problemler oldu. Ayrıca bir arıtma tesisi programda vardı. Bu yapıldı bizden sonra, çok güzel bir arıtma tesisi var. Fakat çökmeye terk edilmiş duruyor. Zaman zaman gelip eleştirip duruyorlar, böyle bir tesis Türkiye'nin birçok yerinde yok. Kanalizasyon, iki tane kolektör kanal var, şehrin alt kısmında nehirde birleşiyor, fakat nehre dökülüyor. Bunlar tasfiye edildikten sonra nehre dökülecek, şehirden aşağı kısımlar hiç olmazsa mikropsuz Asi Suyu'na kavuşacak şekilde programlanmıştı. Maalesef o yarım kaldı. Bilemiyorum, Sayın belediye başkanı bizden sonra programın durumunu bilirler.

Filiz Yenişehirlioğlu: Bu eski kentin içersinde sokaklarda arklar vardı. O dahil miydi bu sözünü ettiğiniz Roma döneminin eski kanalizasyon sistemine?

Kemal Şehoğlu: Yüzeysel hem yağmur suyunu alıyor hem iki kenarı kaldırım yerine geçiyor. Taş sokaklar. Maalesef o taş sokaklarının birçokları daha önce ya da sonra betonla kaplan-

dı. Fakat şimdi sayın belediye başkanı, eski sokakları eski vaziyette yeniden taştan döşetiyor. Açık bir yağmur suyu sistemi. Hem insanlar iki tarafta kaldırım gibi yürüyorlar, hem ortadan yağmur suyu V şeklinde böyle devam ediyor.

Filiz Yenişehirlioğlu: Evet, bu Antakya'nın özgün yapısı olarak tanıtılır mimarlık tarihinde.

Eski bir kent var Antakya'da. 1950'lerden sonra genişleyen, yani şehrin bu tarafına geçen bir kent var. Peki o zaman, bu eski kentte yaşayan insanlar şehrin bu tarafına mı geçmeye başladılar? Aileler, eski kentteki yapılarını korudular mı? Nasıl oldu bu değişiklik?

Duvillo Huri: Durumu iyi olanlar başka semtlere taşındılar, bazıları da hâlâ eski semtlerde oturuyorlar. Ama mali imkânları iyi olanlar apartman sistemine geçtiler. Daha kolay, daha iyi, daha pratik.

Filiz Yenişehirlioğlu: Eski evlerini ne yaptılar?

Duvillo Huri: Eski evler duruyor. Bazıları restore ediyor, bazıları satıyor.

Filiz Yenişehirlioğlu: Yani yeniden bir kent içine, bir doku olarak entegre edilmesi gibi çalışmalar bireysel olarak devam ediyor ama fazla da uyulmuyor. Çünkü çok boş ev var.

Duvillo Huri: Mali külfet yüksek olduğu için restore edemiyorlar. Haliyle böyle durduğu vakit ne olacak? Bir sene sonra kendi kendine yıkılıp gidecek.

Filiz Yenişehirlioğlu: Bunlara bazı ikinci fonksiyon verme örnekleri çıksa, bu açıdan bir yenileşme olabilir mi acaba? Mesela bir sabunhanenin otel haline dönüştürüldüğünü gördük. Yine başka bir eve ikinci bir fonksiyon verilmiş; bütün bunlar acaba çehresini değiştirebilir mi Antakya'nın?

Duvillo Huri: Elbette ama imkân meselesi. Kolay değil bunları restore etmek, yeni inşaat yapmaktan pahalı oluyor.

Filiz Yenişehirlioğlu: Başka uygulamalar da var Türkiye'de öteki kentlere baktığımız zaman. Bankalar yeni bir binada açacaklarına gidip eski bir bina alıyorlar, şubelerini orada açıyorlar. Yahut özellikle büyük dükkânlar eski bir yapıyı onararak kullanmaya başladılar. Şirketler merkezlerini eski evleri alıp onararak bu yerlerde kurmaya çalışıyorlar. Mersin'de bu çok yapıldı. Vatandaşla sermaye arasında bu tür bir ilişkiyle bunlar desteklenebilir. Olmaz mı?

Duvillo Huri: Ana yollar üzerinde değil binalar. Hiç kimse yanaşmıyor yapmaya. Cazip olmadığı için iş yapanlar buraya yaklaşmıyor. Yer sahibinin zaten onu yapma imkânı yok. Şahsen benim iki tane evim var. 140 metre kare. Hastane Caddesi'ne doğru çıkarken okul var. Yan yana iki ev, 140 metre kare genişliğinde. Birçok mühendise teklif ettim. "Gel yap bana da ne verirsen ver" dedim. Kimse yanaşmadı.

Filiz Yenişehirlioğlu: Yani o zaman diyorsunuz ki bu eski kısım yıkılsın yok olsun, dümdüz olsun. Depremin yapmadığını biz yapalım. Öyle bir sonuç mu çıkaracağız?

Duvillo Huri: Biri çıkıp müşteri olursa satacağız.

Filiz Yenişehirlioğlu: Şimdilik saklıyorsunuz onları. Peki belki kamusal işler için de kullanılabilir. Çok ucuz kira alınarak. Onları hiç düşünmüyor musunuz?

Duvillo Huri: Hayır, yanaşmıyorlar.

Semiramis Kuseyri: Kamusal işlerde kullanıldığında maalesef, eski binalar çok bakım istiyor, kalabalıkta kullanılıyor ve o kalabalık orayı yok ediyor. Bizim evi bir yuva olarak verdik. İki sene içersinde her tarafı berbat olmuştu. Ülkü Ocakları al-

dı. Onlar çıkarken daha da berbattı. Neyse ki şimdi iki İngiliz hanım evi restore ediyorlar. Bu evlerin bakımı, ahşap oldukları için pahalı ve zor. Müzeler ve Eski Eserler girdi şimdi araya. Aynen eskisi gibi restore edilmesini istiyorlar ki bu da çok pahalı oluyor.

Filiz Yenişehirlioğlu: Evet ama yıkıldıkları zaman siz o arsaları tekrar kullanamayacaksınız. Eğer yapınız tescilliyse aynısını yapmak zorundasınız. Artık bunları torunlarımız düşünsün diyorsunuz. Buyurun Kemal Bey siz mülkünüze ikinci fonksiyon vermiş bir kişisiniz.

Kemal Şehoğlu: Antakya'daki bu eski evler, aşağı yukarı 240 küsur tane hatırladığım kadarıyla, daha da fazla belki 280 falan konut, tescil edilmiş. Şimdi bir kısmı örnek mimari, daha sonra yapıldığı halde, mesela Fransız döneminde yapılmış evler de var, onları da tescil etmişler. Ufak tefek bir kemeri vardır, yani biraz mübalağa edilmiş gibi geliyor bana. Fakat, eski tip evlerin çoğunluğu, eski yaşam tarzını simgeleyen evler. Genellikle yatak odaları güneye bakar, mutfak, banyo ve saire karşı taraftadır. Ortada bir avlu, pencereleri, kapıları kemerli vaziyette. Bu, eski bir zelzele bölgesi ve aynı zamanda yazın sıcak bir bölge olması dolayısıyla, o günün eski döne-min yaşantısına uygun bir mimari tarzı. Bu tip mimari tarz biraz Roma'dan intikal etmiş bir mimari kültür. Bu tip evlere Avrupa'da bazı yerlerde rastladım. Fransa'nın Nice kentinde gördüm. Bir mahalleyi devletin de yardımıyla restore etmişler. Aynen bizim Antakya evlerine benziyor. Fakat bütün modern yaşam tarzını sokmuşlar, o restorasyonun içersine. Bu büyük ve pahalıya mal olan bir sistem. Evleri tescilli kimseler inşaat yapamıyorlar, onaramıyorlar, yeni yaşam tarzı, apartman hayatına alışmış olan yeni nesil bu evleri istemiyor. Binanaleyh bu evler satılamıyor, tamir edilemiyor. Şimdi benim doğduğum ev var, yine böyle güzel eski bir ev. Antakya'nın tescilli sayılı güzel evlerinden birisi. Bir şey yapılamıyor. Yıkılsa, kıyılmıyor yıkılmaya. Yapılsa çok pahalıya mal oluyor. O bakımdan yeni

yeni bir restorasyon hareketi başladı Antakya'da; ama çok ağır gidiyor bu. Bir sistem bulmak lazım. Bu evlerin restorasyonu için devletin kredi vermesi lazım. Kanun müsait, Anıtlar Kanunu. Böyle bir yerlere kredi verilebilir. Fakat para yok devlette. Bunun için maalesef kalıyor. Bu evlerin çoğu ucuz pahalı demeden, arkadaşımızın söylediği gibi, satılıyor. Satın alanlar kimler? Köyden göç eden, herhangi bir mimari kültürü olmayan kimseler ve aşağı yukarı köydeki yaşam tarzını da bu evin içine getiriyor. Bütün aile, çoluk çocuk içerisinde ve kapalı sistem olduğu için kaçak olarak ilaveler yapıyorlar, bozuluyor ev. Bunun için Antakya'nın bu sorunu, zor bir sorun tabii, sayın başkan orada çalışmalar oldu mu, Dünya Bankası'ndan, Antakya'nın eski evlerinin korunması için bir fon temin edilebilirse belki olabilir. Yoksa Kültür Bakanlığı'mn kısıtlı imkânlarıyla bu işin altından kalkmak çok zor gibi geliyor bana.

Filiz Yenişehirlioğlu: Tabii. Kültür Bakanlığı'nın imkânlarıyla bu işin altından kalkmak zor değil, imkânsız aslında. Bu konunun eksperi olan, bilgi birikimi olan, bir taraftan korumacılığı, bir taraftan işletmeciliği biraraya getirebilecek olan insanları devreye sokabilmek lazım. Ama ister devletten gelen kredi olsun ister bireysel girişimler olsun sanıyorum önce Antakyalının kendisinin buna inanması lazım. Kendi kentsel bilinci ve varlığı aslında, geçmişini ve geçmişinin yaşam tarzını yansıtan, bilgisini yansıtan şeyler bunlar. Bilgi derken sadece okuldan elde edilen bilgiyi kastetmiyorum. Bu bir teknoloji bilgisi, bir usta bilgisi, eski kentteki Kuseyri evindeki duvar resimleri sanat tarihi açısından ünlüdür ve diğer Antakya örneklerine göre farklılık gösterir. Nereden geldi bunun ustası diye Semiramis Hanım'a sordum? Kendisi dedi ki "Hac seyahatine giden İstanbullu bir nakkaş burada kalmış ve o yapmış bunları". Halbuki öbür evlerin bezemelerine baktığım zaman müthiş bir Halep bağlantısı görülmektedir. Dışlarına bakıldığında Anadolu'nun diğer yerlerindeki gibi, cumbalı dışarıya doğru taşkın ahşap bölümler var ama o duvarlardan içeriye girdiğiniz zaman bir avlu ve kuzey Suriye, Halep evleriyle ben-

zerlik gösteren plan özellikleri dikkat çekmekte. Bizim anılarda dinlediğimiz şeyler uçup gidiyor. Ama bunlar kent dokusunun içinde kalarak bize o kentin bilincini ve geçmişini tanıtan ipuçları olarak kalıyor.

Son olarak Kemal Bey, Akdeniz dünyası, Akdeniz kavramı yeni ortaya çıkan bir kavram, yeni yeni üzerinde durulmaya, konuşulmaya başlanan bir kavram olarak girdi literatüre. Konuya bu açıdan bakmak lazım demiştiniz.

Kemal Şehoğlu: Akdeniz ülkelerinin zaman içerisinde bir birlik haline gelmesi için bir hareket var. Uzun zamandır bu konuşuluyor. Tabii Antakya'da bu sempozyumun yapılması Antakya için bir şans. Bu toplantıyı tertip edenlere teşekkür etmek lazım. Antakya, tarihinde Akdeniz kültürünün büyük merkezlerinden birisi olmuş. Bu dünyanın her tarafında, Antakya'yı görmemiş fakat Antakya ismini bilen insanlar var. Örneğin Amerika'da Antakya ismiyle bilinen şehirler var. Hatta internette Singapur'da Antakya adını tespit ettik. Demek istediğim Antakya'nın tarihini, Antakya'nın özelliğini bilen birçok çevre var. Ben belediye başkanıyken Amerika'dan bir iki mektup aldım, sorular soruyorlardı bu konuda. Antakya, tabii, bu Akdeniz çevre sorununda eğer Dünya Bankası, Avrupa ve diğer kuruluşlar veya belki ayrı bir organizasyon halinde bir birlik olursa Akdeniz çevresi için, Antakya bu şansı kaçırmamalı. Akdeniz'in sahil şehirleri olarak. Yalnız Antakya değil, bütün Akdeniz sahiline aslında medeniyetin beşiği olarak isim verebiliriz. Buradan yayılmış dünyaya ilk medeniyetler. Bütün büyük dinler Hıristiyanlık, Yahudilik; birçok peygamber buradan çıkmış. Yunan ve Roma medeniyeti Avrupa'ya aşağı yukarı Akdeniz'den yayılmış. O bakımdan bir Akdeniz toplumu, Akdeniz fikri, Akdeniz Birliği gibi bir şey zaman içerisinde geçerli olabilir diye tahmin ediyorum. Antakya şimdiki halde evet güzel bir şehir, sevimli bir şehir aşağı yukarı altyapısını birçok Anadolu şehirlerine nazaran büyük ölçüde tamamlanmış bir şehir. Zaman içinde geleceği tarıma bağlı sanayinin gelişmesine de biraz bağlı bir şehir olacak. Ama hiçbir zaman Roma dö-

nemini yakalayacağını ümit etmemek lazım çünkü tarihte, dünya ticaret yolları, ekonomik yollar değiştikten sonra ve büyük zelzelelerden sonra Antakya'nın kaderi işte orta büyüklükte bir şehir olmak durumundadır.

Yalnız bu zelzele mevzuuna kısaca bir temas etmek isterim. Antakya birinci derece zelzele bölgesi. Burada yıllarca denetimsiz, disiplinsiz bir inşaat yapılmış. Belediyelerin imkânları, kapasiteleri de o inşaatı kontrol etmeye müsait değil. Örneğin ben belediye başkanı olduğum zaman Antakya Belediyesi'nin mühendisi yoktu. Bir fen memuru vardı, yani bütün ruhsatlar teknik yönden denetlenmiyordu, mimari yönden ufak bir tahkikat yapılıp gidiyordu kalfaların elinde. İlk işimiz mühendis, mimar tayin etmek oldu fakat yine de ciddi bir denetim yapılamadı, yapılamıyor da halen. Şimdi özel sektöre devrediyorlar bu denetimleri, Mühendisler Odası, Mimarlar Odası, ayrı şirketler kuruluyor, denetim kuruluşları falan, bunlar rapor verecek. Antakya'nın o gördüğünüz apartmanlarının çoğu denetimsiz yapılmış apartmanlar. Maalesef yıllarca tuzlu Samandağı kumuyla yapılmış binalar, bu tuzlu kum betonarme sistemini eritiyor ve tuzlu kumla yapılan inşaatların ekonomik ömrü 30 yıl olarak biçiliyor. Bu 30 yıl fazlasıyla geçti. Bayındırlık Müdürü Lütfullah Bey vardı rahmetli oldu, çok değerli bir mühendisti, dedi ki "Antakya'da büyük bir zelzele olursa yapılan bu apartmanların %90'ı yıkılır. Gecekonduların keza %80-90'ı yıkılır". Maalesef böyle. Bizim bir arsamız vardı, apartman yaptırmak için müteahhite verdik ama o zaman orada zelzele hesaplarını yapacak mühendislik kadroları yoktu. Ankara'da yaptırdık projeleri. Yani demeye getirdiğim, Antakya'nın bu durumunu, Antakyalının bilmesi lazım. Özellikle yeni inşaatların, belediyeler tarafından daha ciddi bir kontrol altına alınması lazım. Muhakkak zelzele hesaplarının yapılması lazım.

Katılımcı: Benim dedem anlatır. Hatay'da ağalık olgusunun da var olduğu söylenir. Bu zamanla yerini aileciliğe bıraktı. Bu ağalık olayı ile ilgili olarak bilgi verebilirlerse sevinirim. Özellikle Semiramis Hanım ve Kemal Bey'den yanıt alırsam çok iyi olur. Ağalık var mıydı?

Kemal Şehoğlu: Ben belediye başkanlığımdan önce 5 sene Ziraat Odası Başkanlığı yaptım. Tabii o ağalık sistemi, o dönemde büyük arazi sahipleri özellikle Amik Ovası'nda vardı. Altınözü bölgesinde kısmen vardı. Tarihten gelen bu sistemler. Mesela bir arkadaşımızın babasının Amik Ovası'nda 15 bin dönüm arazisi vardı. Zaman içerisinde miras yoluyla bu araziler paylaşıldı, küçüldü. O bakımdan şimdi, parmakla gösterilir ovada öyle bin dönümden yukarı arazisi olan kimse, nadir görülüyor artık. O eski feodal sistem otomatikman miras yoluyla tasfiye oldu. Fakat bu arzu edilen bir tasfiye değil kanaatimce. Sebebi şu: Birçok yerde o kadar küçüldü ki arazi, bir ailenin 100 dönümü var, 10 tane çocuğu var, 10 dönüm düşüyor. Bu, aileyi geçindiremiyor ve şehre göç ediliyor. Şehirlerin varoşlarındaki gecekonduları işgal ediyorlar. Bu miras sisteminin değiştirilmesi lazım kanaatindeyim. Avrupa'da arazi belli bir ölçüden aşağı taksim edilemiyor. İsrail'e gitmiştik, İsrail'de çocuklardan birine devrediliyor. O almazsa öteki çocuğa devrediliyor. Diğeri ona tazminat vermek mecburiyetinde. Böyle birtakım, kurallar getirmişler. İngiltere'de büyük şatolar, büyük araziler hâlâ taksim edilemiyor. Büyük evlâdın öncelik hakkı var. Ondan sonra ikinci evlat, ondan sonra üçüncü evlat, olmadı, satılıyor komple olarak, ama küçültülemiyor. Arazi belli bir ölçekten aşağı küçüldüğü zaman, ekonomik olmuyor. Bugün artık eski sistemle, sabanla tarım yapılmıyor; makineyle modern ziraat yapılıyor, onun için arazinin belli bir ölçünün altında küçülmemesi lazım. Ağalık sistemi tasfiye oldu ama birkaç sene sonra da bu tasfiyenin zararları, hâlâ şimdiden küçük arazilerde görülüyor. Yıllar sonra daha da fazla gö-

rülecek, yeni yeni yasal düzenlemeler getirilmek zorunda kalınacak zannediyorum.

Mine Temiz: Sorudan çok, sabah Kemal Bey'in dile getirdiği Roma Köprüsü ile ilgili bir düşüncemi söylemek istiyorum. Roma Köprüsü'nün yıkılmış olması, tabii ki bugün yaşayan kentin Roma döneminden kalan, yaşayan bir parçası olması şansını kaybettirmiştir bize. Siz, o günün koşullarında bunun neden ve nasıl gerçekleştiğini açıkladınız. Ama bu bugün bize neyi düşündürmeli? Şu anda Antakya'nın bundan sonraki kentsel gelişimiyle ilgili olsun, doğal afetlerden korunmayla ilgili olsun, kararlar alınırken ve projeler geliştirirken bu bize şu dersi vermiş olmalı. O gün bu yapılmış, köprü su baskınlarından korunmak için yıkılmış ama bugün hâlâ su baskınlarından kurtulmuş değiliz. Çünkü bunun yanısıra eski taş sokaklara beton dökülmesi bunun bir nedeni; daha önce de dile getirildi. Burada kullanılan taşların geçirgenliğinin olması betonun ise geçirgenliğinin olmaması nedeniyle toprağın suyun bir kısmını emmesi, yolların eğiminin bozulması, yollardaki arkların eğimine göre derinliğinin genişliğinin ayarlanmış olması durumu vardı tarihte. Bugün ise standart bir küçük bir kanal, küçük kesitli bir kanal vardır hepsinin ortasında. Roma döneminden kalan sistemin, kanalların belki düzeltilerek, rehabilite edilerek günümüze uyarlanması, altyapıyla bağdaştırılması yerine, tam tersine işleyen kanallar kapatılarak binalar yapılmıştır üzerilerine. Binaların temellerinin altında kalmıştır zaman içinde tarih de, çeşitli dönemler de. Bu gibi nedenler, bu altyapının zamanında dikkate alınmamış olması da su baskınlarının nedenlerinden biridir. Islahı ile ilgili çalışmalar sanırım gerekli kurumlarca yapılacaktır. Ama tarihî yapılarla ile ilgili yıkımlarda veya dokuyla ilgili yıkımlarda kararlar alınırken tarih de bize bu dersi vermiş olmalı. Ben bu düşüncemi eklemek istedim.

İris Şentürk: Cevap hakkı doğurdu diye söz almıyorum. Ben sadece Ortakahve ile ilgili bir fikrimi, daha doğrusu benim hafızamda kalan bir konuyu eklemek istiyorum. Muhsin

Bey'e bunu söylettirmek istiyorum daha doğrusu. Ortakahve Antakya'nın, bütün gençlerinin ders çalışma mekânıydı. Sabah çok erkenden hepimiz yani ben, benim ablalarım, babam yaşındaki insanlar da, yani son 50 yıldır Ortakahve bir ekol haline gelmişti. Bu konuşmanın içine bu konunun eklenmesi gerektiğini düşündüm. Şekip İnal'la ben Gazetecilik ve Halkla İlişkiler okulundayken parkla ilgili bir çalışma yapmıştım, işte bunu tarihçesi nedir, ne değildir, onun için Şekip İnal'la görüşmüştüm, eski belediye başkanıyla. Hatta Muhsin Bey yeri tahsis eden Şekip İnal olduğunu, kendileri de söylediler. Orada bir gül bahçesinden, İtalya'dan gelen peyzaj mimarlarına yaptırılan parkın bahçe düzeninden bahsetmişti Şekip Bey. Bunu bir ekleme olarak, bugün rahmetli olan Şekip Bey'den duyduğum için ekletmek istiyorum. Bir de Muhsin Bey, bize parktaki piknikleri anlatırsa, ders çalışan gençleri anlatırsa, mayıs ayında insanların sevdalarına nasıl mekân olduğundan bahsedebilirse çok sevinirim. Diğer konularla ilgili söz hakkımı kullanmıyorum çünkü yapılması gereken her şeyi biz doğru anlamda yapmaya çalışıyoruz. Teşekkür ederim.

Filiz Yenişehirlioğlu: Muhsin Bey duydunuz mu? Sayın belediye başkanı diyor ki, Ortakahve'deki gençler buraya gelir ders çalışırdı, gençler burada nasıl ders çalışırlardı, Bunları bize biraz anlatır mı diyor? Nasıl birbirilerine âşık olurlardı, piknikler yapılıyordu, o piknikler nasıl oluyordu, sonra İtalya'dan bir peyzaj mimar gelmiş, burayı düzenlemiş. O sizin Yugoslav dediğiniz, acaba İtalyan mıydı?

Muhsin Yeşillioğlu: Yok, yabancı gelmedi o zaman.

Filiz Yenişehirlioğlu: O zaman bize gençleri biraz anlatır mısınız?

Muhsin Yeşillioğlu: Valla bazıları ders çalışıyordu bazıları oyun oynuyorlardı.

Reşit Kuseyri: Efendim, ilk önce bu toplantıyı hazırlayan herkese, yaşı ilerlemiş, Amerikalıların senior citizen dedikleri bir kimse olarak teşekkür etmek istiyorum. Hakikaten iyi bir toplantı oldu, bundan faydalanıldı.

Ancak bu arada benim de konuşmalarda bazı noktalara değinmem gerektiğini hissettim, onun için vaktinizi alıyorum. Antakya'nın nüfusundan bahsedildi. Antakya'nın nüfusu en çok 200 bin civarında olmuş, tarihte Antakya'nın en ehemniyetli olduğu dönemlerde 200 bin civarında olmuş. Kayıtlar bunu gösteriyor. Çünkü eskiden büyük nüfuslu şehirler yok. Zaten nüfus da yok. Antakya, Anavatan'a ilhak ettiğinde nüfusu 35 bin civarında. Bugün Antakya'nın nüfusu gündüz 180 bin, gece 150 bin civarında. Dışardan Antakya'ya her gün sabah gelip akşam dönenler var.

Bu arada köprü ile ilgili bazı sözler söylemek istiyorum. Tabii, köprü yıkıldığı zaman, yapıldığı zamanki fonksiyonunu kaybetmiş. Yani köprünün, Antakya Köprüsü'nün üç tane gözü yok, yapıldığı zaman beş gözlü yapılmış. İki tane gözü Ulucami'nin önünde halen gömülü duruyor. O gözleri biz tıkayınca, geri kalan üç tane göz yukarıdan gelen sel sularını taşımaz olmuş. Dolayısıyla biz ne yapmışız? O iki tane gözü açacağımıza, o üç tane gözü tamamen ortadan kaldırmışız, orayı biraz daha derinleştirmişiz ve saatte 450-500 metre küp su geçecek tarza getirmişiz köprüyü. Yani köprünün devamı mevcut. Bu mevcut olan köprünün iki ayağını açarak belki yaptığımız hatayı tamir edebiliriz. Onu da arz etmek istiyorum.

Antakya'nın Avrupa'ya ve Batı medeniyetine gerçekten çok katkısı olmuş. Çünkü Asi'nin üstünde bir ada var. Doğunun bütün zenginlikleri ve stratejik bilgileri bu adada toplanmış ve bu adadan Avrupa'ya gitmiş. Yani Makedonya İmparatorluğu zamanında Atina'ya ve Roma İmparatorluğu zamanında da Roma'ya gitmiş. Bu bağlantı uzun zaman bu şekilde devam etmiş; dolayısıyla bütün Doğu'nun medeniyeti buraya gelmiş ve burada köklenmiş ve buradan tekrar Avrupa'ya dağılmış. Bunun için çok basit bir misal vermek istiyorum. Bir kahvaltı sofrasının mozaiği var bizim müzemizde. Bu mozaikte gümüş

yumurtalıklar içerisinde yumurtaların, gümüş tepsiler içerisinde av hayvanlarının takdim edildiği ve soğumasın diye yanlarında kapakların bulunduğu çok lüks bir sofranın resmi. Bu, milattan sonra ikinci asırda yapılmış. Demek o kültürde, o bilgide, o zenginlikte insanlar burada yaşamışlar ki mozaikte bu gözüküyor. Dolayısıyla bu kültürün son zamanlara kadar devam ettiği ve Batı'ya intikal ettiği kanaatindeyim.

Konuşulması gereken çok şey var ama vaktinizi almak istemiyorum. Beni dinlediğiniz için sizlere teşekkür ediyorum.

Katılımcı: Efendim, hepinize iyi günler dileği ile bu toplantıyı tertip edenleri, bütün emeği geçenleri, bilhassa belediye başkanımızın emeği de geçmiş, dış ülkelerden gelen bilim adamlarını, bize iki gün bağışta bulundukları için huzurunuzda en derin saygımla ve sevgimle selamlarım.

Efendim benim konuşacaklarım benim yaşadıklarımla ilgili. Bağışlarsanız. Kimseye bir sorum yok. Ben 1943'lerde Rasim Akın firmasında çalışıyordum, elektrik ve radyo yeriydi, o tarihlerde biliyorsunuz Antakya'da, bilhassa kazalarda elektrik olmadığı için pilli radyolar kullanılırdı. Mesela bir Samandağı'na götürebileceğimiz bir radyoyu takmak için sabah, Türkiye'de o zamanlar herkes radyo alabilecek durumda değildi, tek bir araba vardı Samandağı için, oraya giderdik, kurardık, ertesi gün söylerdi, yer ayırtırdı ve buraya gelirdik. Şimdi bunu söylemekte acaba nereden nereye geldik? Geldiğimiz yere kadar acaba kanaatimiz razı mıdır, değil midir? Efendim şimdi şöyle bir durum var. İlhaktan bu yana benim yaşadığım gördüğüm, gelmiş gitmiş bütün hükümet adamları, gelmiş gitmiş parti gözetmeksizin her biri Antakya'ya bir taş koysaydı, Antakya'mız, güzel Antakya'mız cennet olurdu kanaatindeyim.

Daha önce özel kişilerce bir Ak-İş fabrikası kuruldu. Burada 500-1000 kişi çalışıyordu. Bu maalesef çalıştırılmadı, kapandı. Bugüne kadar bütün makineler çürümektedir. Sabuncuların, Selim Çelenklerin ve Kuseyrizadelerin, yine bir fabrika kuruldu maalesef. Bu Anneflik'te, Kemal Bey bilir ve arkadaşlar senelerdir anlaşamadılar. Belki 30-35 seneden beri bütün maki-

neleri çürüdü, şimdi ortaklar arasında orada bir inşaat, bir mağaza, bir dükkân yapmak için bir müteahhit çalışmakta. Diyeceğim ki, bir Antakyalı olarak, Antakyamız gerçekten cennettir. Şimdi ata sözleri var. Bir şeyi gördüğümüz zaman, bir şeyi örnek verdiğimiz zaman, beğendiğimiz zaman, "cennet gibi!" diyoruz. Gerçekten Antakyamız cennettir. Fakat maalesef, maalesef üvey evlat diye kullanılmaktadır.

Şimdi okullara, milli eğitime gelirsem. Sağolsunlar, Antakya halkı her köşede kendi imkânlarıyla okul koyuyor. Yarışmalar yapılıyor bir okul yapmak için. Diyeceğim ki bizler üvey evlat gibi kullanılıyoruz, kanaatindeyim.

Ben bir elektrikçiyim. 50 sene mazim var. 50 sene çalışmışım. Anlatabiliyor muyum? Ben buradan İstanbul'a gidebilmek için, arabama binerdim, Adana'da arabamı kordum, İstanbul'a giderdim. İstanbul'dan alışveriş yapardım, malımı ambara verirdim, hesabımı kitabımı yapardım, aynı günde geri döner, evimde yatardım. Şurada üç gün önce. Peki diyeceksiniz ki senelerdir şu Türkiye çapında nüfusu olmayan, uçak kalkmayan yerlere uçak meydanları kuruldu. Biz ise, evet şimdi verildi, çalışılıyor. Ama kendi Antakya halkımızın katkısıyla bu yapılmakta. Sizler daha iyi bilirsiniz bu durumu. Yani diyeceğim ki bu Antakya halkı kendi haliyle, kendi ayaklarıyla yaşamaktadır, bugüne kadar benim gördüğüm ve 50 senelik elektrikçilik mazim var, o kadar yıllık bir elektrikçi bir tesisatçı olarak bunu söylüyorum. Yani diyeceğim ki biz o geçen günlerimizi iyi veya kötü, sağolsunlar, hep söylendi acaba şimdi buraya kadar geldiğimizde kanaatimiz oluyor mu? Kabul muyuz yoksa daha mı gerideyiz? Benim söyleyeceğim daha çok ama ben saygıyla selamlıyorum. Ben hiç kimseye soru sormuyorum sadece bu konuyu sizlere arz etmek istedim. Saygılar, teşekkür ediyorum.

Filiz Yenişehirlioğlu: Antakya hep kendi kendini beslemiş hep kendi kendine ayakta durmaya çalışmış, bu açıdan da bir farklılığı ve hatta bir ayrıcalığı da ortaya çıktı.

Kerime Şenyücel: Ben Antakyalı olarak Sayın Reşit Kuseyri'nin bu tarih konularına ne kadar meraklı olduğunu, ne kadar ilgilendiğini ve ne kadar bilgili olduğunu biliyorum. Yalnız bir şeyi kendi açımdan da netleştirmek istiyorum. Bazı tarihlerde mesela Saint Krizos'un tarihinde Roma Dönemi'nde kadınlar, çocuklar ve esirler hariç 200 bin diye bir kayıt var. Yani bu kayıtlarda elbette bazen abartılar oluyor ama tam olmasa da yarım milyona kadar çıkan bir nüfus düşünülebilir mi acaba?

İris Şentürk: Prof. Ataman Demir'in kitabında da aynı nokta var. O dönemde yarım milyonun üzerinde bir nüfustan söz ediliyor. Ayrıca Deprem Enstitüsü'nün, Boğaziçi Rasathanesi'nin burada yaptığı uluslararası bir deprem zirvesinde, geçmiş dönemde burada ölen insan sayısı ile ilgili bir istatistik verilmişti. Bu, rasathanenin verdiği bir bilgi. Yani mutlaka sağlam temellerden kaynaklanan bir bilgi. 260 bin insan, 90 bin insan, 60 bin insan diye böyle bir istatistik vardı. Kerime Hanım'a katılıyorum nüfus konusunda. Daha fazla olduğunu biliyoruz. Buranın para basım merkezi olduğu, darphanesinin olduğu da bilinmekte. Küçük şehirlerde bu yok. Antakya'nın gündüz nüfusu 180 bin değil, 300 binin üzerinde olduğunu söylemek istiyorum. Teşekkür ederim.

Filiz Yenişehirlioğlu: Tüm katılımcılara, başta konuşmacılara çok teşekkür ediyorum.

YAZARLAR

EVANGELİA BALTA Bilimsel Araştırmalar için Ulusal Hellenik Vakıf, Atina - Yunanistan

JULIA CLANCY-SMITH Arizona Üniversitesi, ABD

LINDA T. DARLING Arizona Üniversitesi Tarih Bölümü, Tucson - ABD

MAL DAVIE Balamand Üniversitesi (Lübnan) ve Centre d'Histoire de la Ville Moderne et Contemporaine (CEHVI), Tours- Fransa

ALISA GINIO Tel Aviv Üniversitesi - İsrail.

REŞAT KASABA Washington Üniversitesi, Jackson School of International Studies - ABD

ERGİ DENİZ ÖZSOY Hacettepe Üniversitesi Biyoloji Bölümü

EYÜP ÖZVEREN Orta Doğu Teknik Üniversitesi Ekonomi Bölümü

NORA ŞENİ Paris 8 Üniversitesi - Fransa.

FARUK TABAK Georgetown Üniversitesi, Walsh School of Foreign Service - ABD

ABDELJELIL TEMIMI Temimi Enstitüsü- Tunus.

EHUD R. TOLEDANO Tel Aviv Üniversitesi Orta Doğu ve Afrika Tarihi Bölümü, Lester ve Sally Antin Beşeri Bilimler Fakültesi - İsrail

MAHMOUD YAZBAK Hayfa Üniversitesi - İsrail.

STEFANOS YERASİMOS Paris 8 Üniversitesi - Fransa.

endine özgü bir kültür havzası, dahası bir uygarlık beşiği olarak Akdeniz... Bu tasarım, özellikle büyük tarihçi Fernand Braudel'in çalışmalarından sonra bir hayli yaygınlaştı. Hatta belki, Akdeniz kültürü üzerine incelemeler yapanları, bir ortak Akdeniz tarihinin izini sürenleri bile tedirgin edebilecek kadar romantize edilerek popülerleşti! Elinizdeki kitapta, Akdeniz'in tarihsel gerçekliğine değişik pencerelerden bakan tarihçilerin çalışmaları yer alıyor. Akdeniz'in bir merkezî coğrafya olarak sönümlenmesinden, jeopolitik gelecek perspektiflerine... Kuzey, Güney, Doğu, Batı kıyıları arasındaki, şehir kültürleri (ve gettoları!) arasındaki benzerlikler ve farklılıklara... Cinsellikten mimariye ve dahi genetiğe... Akdenizlilerin ve *Akdenizler*'in zengin dünyasına, ayrıntılı, ince bakışlar sunan incelemeler.

Türkiye'den, ABD'den, Fransa'dan, İsrail'den, Lübnan'dan, Tunus'tan, Yunanistan'dan tarihçilerin çalışmalarını sundukları toplantıya ev sahipliği yapan Antakya'nın özel bir yeri var kitapta. Antakya'yı hem tipik hem özgül bir "Akdeniz şehri" yüzüyle tanımak için...

Evangelia Balta, Linda T. Darling, May Davie, Alisa Ginio, Reşat Kasaba, Ergi Deniz Özsoy, Eyüp Özveren, Julia Clancy-Smith, Nora Şeni, Faruk Tabak, Abdeljelil Temimi, Ehud R. Toledano, Mahmoud Yazbak ve Stefanos Yerasimos'un katkıda bulunduğu bu çalışma, ismi son anılan yazarına: değerli "Akdenizli" tarihçi ve düşünce adamı *Stefanos Yerasimos*'a ithaf edilmiştir. ■

İLETİŞİM 1132

ARAŞTIRMA İNCELEME 194

ISBN 975-05-0383-X

